

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	32
'Aho	Tu'apulelulu, 8 Nōvema 2018

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea e Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Samuela 'Akilisi Pōhiva

'Eiki Tokoni Palēmia

Sēmisi Lafu Sika

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Dr. Tu'i Uata

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmāte Afī, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

Māteni Tapueluelu

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone,

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

Sēmisi Tauelangī Fakahau

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Mo'ui & Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Penisimani 'Epenisa Fifita

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue Fakalotofonua

Losaline Mā'asi

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Ma'afu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

Lord Tu'i'afitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Siaosi Sovaleni

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Tevita Lavemaau

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Sāmiu Kuita Vaipulu

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

'Akosita Lavulavu

Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua

Vātau Hui

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	8
Ui e Fale.....	8
Poaki.....	8
Me’a ‘Eiki Sea.....	9
‘Asenita ngāue e Fale	9
Faka‘ikai’i ‘i ai Fokotu’u Faka’ilo Faka-Fale Alea he ‘asenita e Fale ha.....	9
Kole ke fakatonutonu feme’a’aki e Fale ke ‘oua takihala’i mo ma’u hala e kakai.....	10
Lipooti Fika 7/ 2018 Kōmiti Ngaahi Totonu Fale Aleá.....	11
Fakama’ala’ala he Lipooti fika 7/2018 Kōmiti Ngaahi Totonu Fale Alea	12
Ngaahi fokotu’u he Lipooti fika 7/2018 Ngaahi Totonu Fale Alea	12
Pāloti’i tali fokotu’u tuku ki he Kōmiti Lao ngaahi fokotu’u Komiti Ngaahi Totonu.....	13
Me’a e Sea.....	13
Fokotu’u ‘oange taki miniti 10 ke fakamalanga ‘a kinautolu ne tukuaki’i he tohi tangi	14
Taukave ka ‘ikai tali pe ta’etali kei tu’uma’u pe Lipooti ia ‘Atita.....	14
Ke fakatokanga’i ‘e he Fale Alea ngāue lahi ‘atita fakakakato ‘e he ‘Atita	15
Fakamahino ‘ikai ko ha fakakaukau fo’ou ke fakatokanga’i Lipooti ‘Atita	15
Tokanga ki he ‘ikai fa’a fai ‘e he Fale Alea ha ngāue ki he ngaahi Lipooti ‘atita he kuohili ...	16
Ke fakatokanga’i e feme’a’aki ke nofo pe he kakano e Lipooti ‘Atita	16
Tokanga ki he fiema’u ke faipau e ngāue ki he Tu’utu’uni Ngāue mo e Lao.....	17
Poupou ki he fakakaukau Minisita MEIDECC ke ‘oua tali pe ta’etali Lipooti ‘Atita.....	18
Poupou ke fakatokanga’i e ngāue mo e tau’atāina e ‘Atita.....	18
Taukave’i e tau’atāina e ‘atita kae ‘oua ‘e fekau’i e ‘atita.....	19
Poupou ke fakatokanga’i ngāue ‘a e ‘Atita mo ‘ene Lipooti	20
Poupou ko e founga ngāue pe ‘a e Fale Alea ke fakatokanga’i ha Lipooti ‘Atita	21
Me’a kehe ke a’u e ngāue ki he Fakamaau’anga	22
Poupou ‘Eiki Palēmia ke fakatokanga’i e Lipooti ‘Atita he kuo fiamālie ia	22
Taukave ke ‘oua ma’olunga ange faitu’utu’uni mo ‘etau ngāue he Lao.....	23
Taukave ‘ikai taliui Fale Alea ki he Lao mo e fonua.....	24
Taukave ‘i ai fatongia Fale Alea ke fai fakatatau ki he tohi tangi na’e fakahū mai.....	24
Fakamahino ka fai ha faka’ilo faka-Fale Alea ‘atā pe ia kae fakahū mai ‘e ha Mēmipa.....	25
Taukave makatu’unga he Kupu 75 malava ki ha Mēmipa ke fai ha faka’ilo faka-Fale Alea ...	26

Taukave malava ki ha taha Tonga ke ne faka'ilo ha taha he Fale Alea	26
Tokanga 'ikai lava Fale Alea ke faitu'utu'uni ki he tangi 'omai ki he Fale	27
Malavalava pe fatongia 'oku fakahoko 'e he Fale Alea fekau'aki mo e tohi tangi.....	27
Ke fakatokanga'i Lipooti 'Atita he ko e totonu mo e mo'oni toki vete ia mei he Fakamaau'anga.....	28
'Iakai tui ke fakatokanga'i Lipooti 'Atita kae fai ha ngāue ki ai Fale Alea.....	28
Tokanga ki he talangata'a ki he 'atita & Lipooti 'Atita ki he 'isiu ta'etotongi tukuhau	29
Me'a laulaunoa hono tukumai fakamatala 'atita 'a e ta'etotongi tukuhau ha ni'ihii	30
Tokanga ki he tō lalo e ako he fonua ni	31
Tokanga hā e 'aonga 'a e Paaka mala'e tāpulu ki he kakai.....	32
Me'a 'a e Sea.....	34
Faka'ikai'i 'oku tō lalo e ako he fonua ni	34
Fakatonutonu 'ikai ko ha fatongia e 'Atita ke foki 'o Lipooti ki he ni'ihii 'oku uesia	36
Tokanga ki he kupu 23 Lao 'Atita	36
Fakahala'i tohi 'omai mei he Pule'anga Ha'amoia	40
Tokanga 'oku tukuhifo e Pule'anga Ha'amoia he tukuaki'i 'oku fai.....	41
Tokanga ki he founga fakamoleki e \$ he'ene ha he Lao Pule'i Me'a Fakapa'anga	43
Tokanga ki he taumu'a Lao ki hono Pule'i e Fakatau.....	44
Kupu 9 Lao Pule'i e Fakatau ki he fakangaue'i ha taha pe mataotao	44
Malava 'ave ngāue ki hato maheni ka 'oku 'i ai hono fakangatangata	45
Tokanga ki he kupu 4 Lao e 'Atita fekau'aki mo e fatongia e 'atita.....	45
Tokanga na'e fakapalataha e Lipooti 'Atita.....	49
Taukave 'ikai to e faitohi 'atita ia ki he ni'ihii 'oku uesia ko 'ene tau'atāina ia.....	49
Tui ne tonounou e 'atita he 'ikai fakafetu'utaki ki he ni'ihii ne uesia	50
Tokanga na'e 'ikai 'i he patiseti e Pule'anga hono fakangāue'i kau 'ofisa he Pule'anga.....	54
Fokotu'u 'ave ki he 'Ompatimeni 'isiu fekau'aki mo e Lipooti 'Atita.....	55
Tokanga ki he mo'ulaloa e founga ngāue ki he lao.....	56
Tui Vava'u 15 taau ke fai ha ngāue ki he Lipooti 'Atita.....	57
Fakamālō'ia ngāue na'e fakahoko 'e he 'atita	59
Tui 'ikai ha palopalema he tu'utu'uni Kapineti fekau'aki mo e taha e ngaahi aleapau.....	59
Fiema'u ki he Pule'anga ke fakahū ngaahi aleapau ngāue ki he PSC.....	59
Poupou Palēmia ke fakatokanga'i Lipooti 'Atita.....	60
Tali 'Eiki Palēmia ki he fehu'ia ngaahi fakamole Paaka 'i Popua.....	60

Fehu'ia e lahi mo'ua Pule'anga ki he toko 3 ngāue faka-consultant ki he Paaka Popua	61
Fe'unga fakamole ngāue Paaka Popua mo e \$660,000	61
Tui 'Eua 11 'ikai tau'atāina fakamahu'inga'i fakamole ki he Paaka Popua	62
Fehu'ia 'a e 6 kilu fakakātoa fakamole ki he Paaka Popua kau ai \$ & koloa & ngaahi me'angāue	62
Fakahā Palēmiá 'e fakafoki e 5 miliona mei he patiseti 6 miliona ki he Paaka Popua	63
Tokanga ki he kehekehe 'a e fika 'omai he Lipooti 'Atita mo e fika 'omai 'e he Palēmiá	64
Taukave Palēmiá ko e 2 kilu ki he fakamole he ta'u fakap'anga lolotonga.....	64
Tokanga ki he uesia sia heulupe he ngāue ki he Paaka Popua	65
Taukave Palēmiá talu mei he 1990 te'eki fai ha ngāue Pule'anga ki he maa'imoa Tupou IV .	65
Tokanga ki he ta'efakalao ngāue na'e fakahoko 'e he Palēmiá	65
Fokotu'u ke pālōti'i fokotu'u ke fakatokanga'i Lipooti 'Atita	66
Fokotu'u ke pālōti'i faka'angataha ai pe mo e toenga 'asenita e Fale	67
Pālōti'i 'o tali ke fakatokanga'i Lipooti 'Atita mo e tali mei he Pule'anga	69
Tokanga ki he faitu'utu'uni Sea Kōmiti Kakato ki he toenga 'asenita e Fale	69
Lipooti ki he ngāue kuo lava he Kōmiti Kakato	70
Tokanga ki he 'ikai tataki e Kōmiti Kakato 'aki e Tohi Tu'utu'uni 'a e Fale	70
Kole ha faingamālie ke me'a hou'eiki Mēmipa he Lipooti 'Atita	72
Tokanga ki he to'o lahi taimi Fale Alea alea'i Lipooti 'Atita.....	73
Fokotu'u kuo fe'unga alea'i Lipooti 'Atita ko e mole lahi ai taimi Fale Alea.....	73
Tokanga ki he faka'ofa e tataki feme'a'aki he Kōmiti Kakato	74
Fakamahino Fakafofonga Nopele fika 1 Ha'apai 'uhinga 'ene pālōti	77
Tokanga ki he kongā hono 3 fiema'u mei he Tohi Tangi te'eki fai ha ngāue ki ai Fale Alea ..	78
Taukave 'ikai fatongia ia Fale Alea ke alea'i hano faka'ilo ha Mēmipa	79
Taukave'i fokotu'u ke hoko atu Fale Alea ke fai faka-'ilo faka-Fale Alea	79
Taukave'i 'ikai ko e Fale Alea ke fakamaau me'a ia 'a e Fakamaau'anga.....	80
Taukave ko e fatongia Fale Alea ke fai ha ngāue ki ha tohi tangi	80
Tokanga ke fakamahino ki he kau tohi tangi tūkunga ki he'enu tangi mai.....	80
Fakamahino 'Eiki Sea 'ikai lava ke pālōti'i ke faka'ilo faka-Fale Alea ha taha fakatatau ki he tu'u e lao.....	81
Malava ke faka'ilo faka-Fale Alea ha Mēmipa kae fakatatau mo e Tohi Tu'utu'uni e Fale Alea	81
Taukave'i mahu'inga pe ke fakakakato ngaahi fiema'u e tohi tangi	82

Ke fakatokanga'i na'e hā he tohi tangi 'e toki fakahū mai 'enau faka'ilo faka-Fale Alea 'amui	82
Pālōti'i 'o tali ke fakatokanga'i Lipooti 'Atita & ngaahi tali 'a e Pule'anga	82
Fiema'u mahino 'a e Pule'anga ki he fakatangi felāve'i mo e palopalema he fefolau'aki	83
Fai ngāue Pule'anga ki he tokanga ki he ngaahi palopalema he fefolau'aki	83
Ke aofangatuku Pule'anga ki he kole ke fakatatafe māhina 6 tu'utu'uni ki he fe'ave'aki uta ki tokelau	84
Kole ki he Pule'anga ki ha lipooti fakahū mai ki Fale Alea he'ene hu he ta'u fo'ou ki he tu'unga langa tokoni afā.....	85
Tali Pule'anga ki he tu'unga fakamuimui taha ki he tokoni afā e Pule'anga.....	85
Tāketi ki 'Epeleli pe ko Ma'asi ke lava konga lahi ngaahi ngāue ki he ngaahi 'apiako	86
Kole ke tukumai ki he Kōmiti Fale Alea lipooti ki he ngaahi tokoni afā	86
Kole ke tokangaekina ngaahi fiema'u vahefonua 'Eua hili e afā.....	86
Tali Pule'anga ki he fehu'ia ngāue fakahoko 'e he <i>Wash Cluster</i>	87
Fakama'ala'ala Pule'anga ki he ngaahi tokoni afa he tafa'aki e ngoue	87
Tokanga ki he nō ke tā fakafoki he totongi tupu ma'ama'a e Pule'anga	88
Kole ke fakaivia e kau polisi fakakolo	90
Kole ke pailate'i mai mei he ongo Niua 'a e ako tokamu'a e Pule'anga	91
Tokanga ki he ta'ofi e ngāue ki he tanu hala pule'anga Niuafo'ou	91
Tali Pule'anga ki he kole akoteu mei he ongo Niua	92
Tali ki he tokanga 'a e ongo Niua ki ha sikolasipi ma'a e dux ngaahi ako pule'anga	92
Tokanga ki he ngaahi 'api ne uesia he afā kae te'eki tokonia he Pule'anga	93
Tokanga ki he taha e ngaahi kautaha vaka tokoni he fetuku koloa fakalotofonua.....	94
Kole 'a e Pule'anga 'oku pelepelengesi 'isiu ki he kautaha vaka kei fai talanoa ki ai	95
Tokanga ki he lahi ngafa fatongia e Sea Poate Taulanga.....	95
Tali Pule'anga 'atā pe he lao ke memipa ha tokotaha ko e Sea he Poate 'e ua.....	96
Tokanga ki he me'a Palēmia ke fakafisi ko 'ene me'a lava pe ke maumau'i e lao	97
Tali Palēmiá 'i ai taimi mo'ulalōa ai 'a e lao	98
Tokanga ke 'oua 'e faka'ai'ai ngaahi fakamalanga ke maumau'i e Lao	100
Me'a fakamālō 'Eiki Palēmia.....	102
Tokanga ki ha tali pau mei he Pule'anga ki he fokotu'u mei he Kōmiti Fili Fefolau'aki.....	103
Tokanga ki ha fakalelei vāhenga ma'a e kau faiako lautohi Vava'u	103
Talamonū ki he feinga tau 'Ikale Tahī & talamonū Kilisimasi.....	104

Tali ‘a e Pule’anga ki he kole fakalelei vāhenga.....	105
Tokanga ki he fiema’u mei he kau failautohi Ha’apai ki he <i>FITA</i>	105
Kole Pule’anga tukuange ‘isiu kau faiako Ha’apai ke nau ngāue ki ai.....	106
Fokotu’u Palēmiá ke lisi ange ngaahi fiema’u fekau’aki mo e Poate Taulanga	106
Tui Palēmia malava ke vete palopalema he fefolau’aki uta vakatahi	107
Fokotu’u to’o he vouti <i>hospitality</i> kau ako tutuku USP ‘enau ki he ta’u 50 ‘univēsiti.....	108
Ngaahi fakamālō mei he ngaahi tepile he teu mālōlō e Fale.....	108
Kelesi.....	113
Fakamā’opo’opo Feme’a’aki Fale Alea	114

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tu’apulelulu 8 Nōvema 2018

Taimi: 1005-1010 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua.

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Fakafofonga Nōpele ‘o Vava’u, kātaki ‘o ‘o tataki mai ‘etau lotu ki he pongipongi ni.

Lord Tu’i’afitu: Mālō Sea kole atu ke tau hiva ‘i he Himi 391

(Pea kau katoa ‘a e Hou’eiki Mēmipa ki he Lotu ‘a e Fale)

<004>

Taimi: 1010-1015

(Hoko atu e lotu)

<007>

Taimi: 1015–1020

(hoko atu e lotu)

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipa.

<001>

Taimi: 1020-1025

Ui e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki e Kapineti. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afiō kae ‘uma’ā e Hou’eiki Fakafofonga e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ni ki he pongipongi ni, ‘aho Tu’apulelulu ‘aho 8 ‘o Nōvema 2018.

(Na’e lele heni ‘a e taliui e Hou’eiki Mēmipa)

‘Eiki Sea ko e ngata’anga ia ‘a e taliuí.

Poaki

Ko e ‘Eiki Tokoni Palēmia pea mo e ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo Palani Fakafonua ‘oku na poaki mai ‘oku na me’a folau atu he fatongia. ‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki kau mo ia ‘i he poaki folau.

Kei hoko atu e poaki tengetange ‘a ‘Eiki Nōpele Fusitu’a. Ko Vātau Mefi Hui ‘oku poaki ‘e toki me’a tōmui mai. Ngata’anga ia e taliui ‘Eiki Sea mālō.

Me’a ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘āfio ‘a e Tolu Taha’i ‘Otua ‘i hotau lotolotonga. Tapu pea mo ‘Ene ‘Afiō, Tama Tu’i Tupou VI. Tapu pea mo e Ta’ahine Kuini Nanasipau’u, tapu pea mo Pilinisi Ata kae ‘uma’ā Fale ‘o Tupou. Tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia, tapu atu ki he Hou’eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. Mālō mou laumālie lelei pongipongi ni Hou’eiki. Hangē pē ko e tau tōloi mai mei he uike kuo’osi. Ko u fiefia ‘aupito ke tau lava ‘o fakataha ‘i he pongipongi ni. Pea ko u fakamālō atu ho’omou laumālie lelei ke tau fakakakato ‘etau ‘asenita.

Hou’eiki ‘oku, kimu’a pea u hoko atu ki he’etau ngāue, ko u kole atu Hou’eiki pea mo e kau ngāue Fale Alea mou fakatokanga’i na’e mālōlō ‘aneafi ...

<002>

Taimi: 1025-1030

‘Eiki Sea: ...’a e tokotaha ‘a ‘etau kau ngāue mei he Va’a *Hansard*, ko Losaline Taufu’i. Ko e tokotaha ko eni na’e kamata ngāue mai ki Fale Alea talu mei he 2011, pea koe’uhí ko e ongoongo ko eni ‘oku ou kole atu hou’eiki kemou me’a hake ke tau faka’ilonga’i ‘aki ha’atau miniti ‘e taha.

(*Na’e me’a kātoa ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ki ‘olunga ‘o fai ha faka’apa’apa miniti ‘e taha ke faka’ilonga’i ‘aki ‘a e si’i pekia ‘o e taha ‘i he kau ngāue ko Losaline Taufu’i*)

‘Asenita ngāue e Fale

Mālō hou’eiki. Hou’eiki ko ‘etau ‘āsenitā ‘ikai ke to e ‘i ai ha fu’u liliu lahi ki ai, ko e Lipooti mei he Kōmiti Tu’uma’u ki he ngaahi Tu’utu’uni ‘a e Fale Alea, kuo tufa atu ke mou me’a ki ai. Kā kimu’a pea tau hoko atu ki he Līpooti, ‘uluakí ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi tu’unga fakalao ‘oku ou fie fakamā’ala’ala atu ke tokoni ki he feme’a’akí pea mo e ‘ilo ‘a e hou’eiki.

Hangē pē ko e me’a ‘oku mou sio ki ai ‘i he ‘āsenita ko ē he Kōmiti Kakato, ko e Lipooti ‘Atita makehe ‘oku lolotonga fai ki ai ‘a e feme’a’aki pea mo e ngaahi tali mei he Hou’eiki Minisitā pea mo e ‘Eiki Palēmia, ‘oku ‘i he Kōmiti Kakato. Pea ‘oku ou fie fakamanatu atu pē hou’eiki ‘a e ‘uhinga ‘oku tau ‘i he tu’unga ko ē ‘oku tau ‘i ai ‘i he ‘aho ni, ko e fu’u Tohi Tangi ko eni na’e fakahū mai kimu’a pea na’e lau ‘i Fale Alea ‘a e Tohi Tangi, pea ‘oku ou fie fakamanatu atu hou’eiki ko e me’a ‘e tolu na’e ‘omai ‘i he Tohi Tangi, ke toloi ‘a e feme’a’aki ‘i he Patiseti, pea na’e ‘ikai ke tali ‘a e ‘uluaki kole ko ia, na’e tali pē ‘e he Fale ni ke paasi ‘a e Patiseti, Ta’u Fakapa’anga lolotonga. Ko e kole hono ua, ke kole ki he ‘Atita ke fai mai ha ngāue ki he ‘ū Potungāue na’e tuhu’i mai pē he Tohi Tangi.

Faka’ikai’i ‘i ai Fokotu’u Faka’ilo Faka-Fale Alea he ‘asenita e Fale ha

Pea ko ia ai kuo lava ‘e he ‘Atita ‘o fakakakato ‘a e ngāue ko ia he na’e tali lelei pē ‘e he Fale ni pea ko ia ‘oku lolotonga ‘i he Kōmiti Kakato. Ko e fokotu’u hono tolú ko e fokotu’u fakamuimui

ia 'i he Tohi Tangi na'e kole mai fakatokanga'i 'a e fakahū atu ha ngaahi faka'ilo Faka-Fale Alea ki he Hou'eiki fekau 'aki mo e Hou'eiki Minisitā 'e ono pea mo e 'Eiki Palēmia.

Hou'eiki 'oku te'eki ai ke 'i ai ha ngāue pehē ni 'e fakahoko, 'oku 'ikai ke 'i ai ha faka'ilo Faka Fale Alea 'i he'etau 'āsenita, pea ko e 'Ofisi 'o e Sea 'oku te'eki ai ke ma'u mai ha tohi pehē. Ko e fakamatala pea mo e talanoa 'oku 'i ai 'a e faka'ilo Faka Fale Alea 'oku hala, tukukehe kapau 'e 'i ai ha fokotu'u pehē 'e 'omai 'amui. Ko e fakahinohino lao ki he me'a ko ia hou'eiki 'oku 'i he'etau Konisitūtone, kupu 75, 'oku hā pē ai founa mo e *due process* ki hono fakakakato 'o ha ngāue pehē 'o kapau 'e fakahū mai ki he Fale Alea, pea mou me'a ki he kupu 87 'o 'etau Tohi Tu'utu'uni 'oku hā pē ai 'a e founa ke fakakakato 'a e ngāue ko ia.

Kole ke fakatonutonu feme'a'aki e Fale ke 'oua takihala'i mo ma'u hala e kakai

Ko e feme'a'aki 'i Fale ni, pea mo e feme'a'aki 'i tu'a pea mo e ma'u hala 'i he *media* mo e ma'u hala 'e he kakai 'o e fonua, 'oku kamata 'i loto Fale ni, pea 'oku ou kole atu hou'eiki ke fakatonutonu ho'omou feme'a'aki he 'e ma'u hala pea taki hala'i ai 'a e fonua ni. Ko e founa ngāue eni 'oku fakahā atu fakatatau ki he'etau Konisitūtone, pea mo e Tu'utu'uni Ngāue 'o e Fale ni, ko e kupu 87 'oku hā mahino ai ...

<005>

Taimi : 1030-1035

'Eiki Sea : ... 'Oku 'i ai pē foomu ke fakafonu pea toki fakahū mai 'a e *Motion* ko iá.

Ko ia Hou'eiki, ko u tui mahalo kuo mahino e tu'unga 'oku 'i ai e me'a ko iá, tukukehe kapau 'oku 'i ai ha ngaahi fokotu'u fo'ou 'e fakahū mai, ka ko e ngata'anga ia 'o 'etau 'āsenita 'o e 'ahó ni, 'oku 'osi tufa atu pē ke mou me'a ki ai. Fakafofonga Nōpele Vava'u me'a mai.

Lord Tu'ilakepa : Tapu pē pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Kapinetí, fakatapu atu ki he Hou'eiki, kae 'uma'ā 'a e kau ngāué Sea. 'Eiki Sea, mālō mu'a ho'o laumālie lelei e Feitu'u na. Mahalo pē Sea 'oku ke mea'í, na'e mālōlō e Falé ni, koe'uhi ko e faka'osinga ia ko ē 'etau ngāue he uike kuo 'osí hangē ko e me'a 'oku ke me'a ki aí, 'o fekau'aki mo e Lipootí. Sea, pongipongi ni, 'oku ke me'a mai 'a e tala fatongia tapu pē mo e Feitu'u na, koe'uhi ke fakatonutonu 'a e feme'a'aki he Falé ni 'Eiki Sea. Mo'oni 'aupito 'aupito 'Eiki Sea 'a e Feitu'u na, pea 'oku 'ikai ke faingofua, he ko e ngafa fatongia ia 'o e Feitu'u na kae 'uma'ā 'a e Sea 'o e Kōmiti Kakató 'Eiki Sea.

'Eiki Sea, ko e uike kuo 'osí, hangē pē ko e me'a 'oku ke mea'í, na'e 'omai e Lipootí ki he Falé ni, pea 'osi mea'i pē 'e he kau Mēmipá e tu'unga 'oku 'i ai e Lipootí. Ko 'eku kole pē 'a'aku kia kimoua, 'a e ongo Sea Kōmiti Kakato kae 'uma'ā 'a e Feitu'u na, ke mo to e fakatonutonu mai mautolu ke to e tonu 'a e me'a 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki. 'Oku ke me'a ki he me'a he uike kuo 'osí 'Eiki Sea, nofo mai 'a e Lipootí ia 'i he ongo fo'i Lao 'e 2, me'a 'a e ongo Minisitā ia he Lao 'o e Akó 'Eiki Sea, 'ikai ke 'i ai ha'ane felāve'i 'a'ana ia ... ko 'eku 'oatu pē 'e au ke ke mea'i. 'Oku lōloa 'etau feme'a'akí he Falé ni, 'ikai ke 'i ai ha felāve'i 'a e Lao ia ko iá, ki hono *process* 'o hangē ko e me'a na'a na me'a ki aí, 'o tupu ai 'etau uesia. Sea, na'e fu'u fuoloa 'etau feme'a'akí

he pō ko iá 'Eiki Sea fekau'aki pea mo hono fakatonutonu mai 'e he ongo 'Eiki Minisitā 'oku 'ikai ke na me'a heni. Ka ko e tu'unga ia na'a tau a'u ki ai 'Eiki Sea, mo'oni e Feitu'u na 'i he pongipongí ni, kapau 'e a'u ki ha tu'unga 'e hala pehē, 'e ma'u hala 'a e kakai 'o e fonuá. 'Omi 'e Lipooti 'a e 'Atitá, ko e ongo fo'i Lao 'e 2 na'e maumaú – *Procurement* pea mo hono fakahū ha taha ki he Potungāue 'oku pau ke fou he PSC. Nofu mai 'a e ...

'Eiki Sea: Kole atu Fakafofonga, ko e me'a 'oku ke me'a mai ki ai, 'oku 'i he 'elito ia 'o e Lipooti 'oku lolotonga 'i he Kōmiti Kakatō, 'e tuku atu ho faingamālie 'e he Sea 'o e Kōmiti ke ke me'a ki ai.

Lord Tu'ilakepa: Sea, ko e 'uhinga 'o e me'a 'oku ou lave ki ai ho'o me'a he pongipongí ní, ka tonu 'a e feme'a'aki he Falé ni, 'e tonu 'a e 'ata 'o e Falé ni kitu'a, ki he kakai 'o e fonuá, he 'oku ma'u hala 'a e kakai 'o e fonuá, tupu mei he feme'a'aki 'oku fai he Falé ni, 'o hangē ko e me'a 'oku ke me'a ki ai. Tuku e Lipooti ia, kae 'omai e Lao ia 'o e *Education* Sea 'o fai ai 'a e feme'a'aki he pō. Na'e fu'u ongo ki he kau Mēmipá he na'e fu'u fuoloa 'a e po'ulí 'Eiki Sea 'o a'u pē 'o tau toki tutuku kuo mei haafe 'a e 2 'Eiki Sea. Ka 'oku ou faka'apa'apa'i pē me'a 'oku ke me'a mai ai 'Eiki Sea, kole pē ki he Feitu'u na, pea mo e Sea Kōmiti Kakatō. Fakatonutonu mai kimautolu ka 'oku 'i ai ha me'a 'oku 'i ai ha feme'a'aki ai 'oku 'ikai ke totonu, pea 'oku 'i he Feitu'u na pea mo e Sea 'o e Kōmiti Kakatō, ke ta'ofi ha Mēmipa, 'oku me'a 'i ha me'a 'oku 'ikai ke felālāve'i pea mo e feme'a'aki 'Eiki Sea. Ko e ki'i fakakaukau pē ia 'oku 'oatu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea. Mālō e ma'u faingamālié.

Lipooti Fika 7/ 2018 Kōmiti Ngaahi Totonu Fale Aleá

'Eiki Sea: Mālō Fakafofonga. Hou'eiki 'oku ou kole atu ke tau hoko atu ki he 'etau 'asenita fika 4 – ko e Lipooti Fika 7/ 2018 Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Aleá fekau'aki eni pea mo e Fokotu'u Tu'utu'uni Fika 1/2018. Kole atu ki he Kalaké ke ne lau mai 'a e Lipooti.

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Seá, 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Mēmipa Kakato 'o e Falé, kae 'atā ke fakahoko hono lau e Lipooti fika 7/2018 Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea.

Lord Fakafanua
'Eiki Sea
Fale Alea 'o Tonga.

'Aho 06 Nōvema, 2018.

'Eiki Sea,

'Oku ou fakahoko atu ki he Feitu'u na 'a e Lipooti Fika 7/2018 'a e Kōmiti. 'Oku fekau'aki eni mo e Fokotu'u Tu'utu'uni Fika 1/2018 'a ia na'e tukumai ki he Kōmiti..

Faka'apa'apa atu
.....

Lord Tu'iha'angana

(Sea – Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea.)

Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Kole atu ki he Sea 'o e Kōmiti ko ení ke kātaki 'o me'a mai.

Fakama'ala'ala he Lipooti fika 7/2018 Kōmiti Ngaahi Totonu Fale Alea

Lord Tu'iha'angana: Tapu pea mo e Sea 'o e Fale Alea 'o Tongá, tapu ki he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga Nōpelé pea pehē ki he kau Fakafofonga 'o e Kakaí. Sea, ko e ... hangē pē ko ena 'oku hā atu 'i he fakamatala fakaikiiki, ka ko e fakamahino atu pē 'e he motu'á ni, 'oku ...

<008>

Taimi: 1035 – 1040

Lord Tu'iha'angana: .. me'a lalahi pē ko e, kuo lava e ngāue 'a e Kōmiti ki he fekau'aki mo e Fokotu'u Tu'utu'uni ko eni 'a e Fakafofonga Ha'apai 13. Fakatatau ki he tala fatongia e Kōmiti ni ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Aleá. Ka 'oku fokotu'u mai pē 'e he Kōmiti ki he Feitu'u na Sea mo e Hou'eiki ke to e 'oatu mu'a e fokotu'u ko eni ki he Kōmiti Laó. Ko e 'uhingá pē Sea ko e fokotu'u ko eni 'oku fekau'aki ia mo e ngaahi kupu 'o e Tohi Tu'utu'uni Ngāue 'a e Fale Aleá. Pea 'oku fakapotopoto pē ke tuku atu ki he Kōmiti Laó he ko e Kōmiti ia 'oku fakafatongia'aki ke nau vakai'i e 'ū Tu'utu'uni Ngāue 'a e Fale Aleá ke tuku atu ki ai e fokotu'u ko eni ke fai ha vakai ki ai ke napangapangamālie pea nau toki fakahū mai ke fai ha feme'a'aki ki ai. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Mālō, Ha'apai 13.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Tapu pea mo e Hou'eiki Palēmia kae pehē foki ki he kau Mēmipa e Fale 'eiki ni. 'Eiki Sea fakamālō atu ki he faingamālie kuo 'omai ma'a e motu'a ni. 'Oku tali lelei pē 'e he motu'a ni e, 'a e tu'utu'uni kuo fai mei he Kōmiti Totonú. Ka ko u kole atu pē 'Eiki Sea ke fai mu'a ha me'a 'a e Feitu'u na ki ha taimi 'e 'osi ai e ngāue ko eni ki Sanuali, kae lava 'o fakahū mai ki he hū mai 'a e Falé hono hokó 'Eiki Sea. Ka ko u pou pou atu ki he fokotu'u ko eni. Mālō 'aupito.

Ngaahi fokotu'u he Lipooti fika 7/2018 Ngaahi Totonu Fale Alea

'Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki mou me'a hifo pē ki he Lipooti. 'Oku 'i ai e fokotu'u ai 'e 3, ke fakahū e Fokotu'u Tu'utu'uni ke lau 'i Fale Alea. Pea ko e fokotu'u hono 2 ke tuku hifo 'a e lipooti ko eni ki he Kōmiti Tu'uma'u ki he Pa'angá koe'uhí pē ko e kaveinga ngāue Kōmiti Pa'angá fakatatau ki he'etau Tu'utu'uni Fika 175 (1a).

Lord Tu'ilakepa: Sea, tapu mo e Feitu'u na ki he Laó.

'Eiki Sea: Ko ia fakatonutonu atu ko e Laó. Ko e kaveinga ngāue Kōmiti Laó ke nau vakai'i e ngaahi tu'utu'uni e Falé. Ko ia ko u fokotu'u atu Hou'eiki ke tau tali e Lipooti ko eni pea mo tuku

hifo ai pē ‘a e fokotu’u ko eni mei Ha’apai 13 ki he Kōmiti Lao. Pea ko u kole atu ki he Kōmiti Laó ke fakakakato e ngāue ko ení kimu’a, ‘aho 1 ‘o Fepuelí.

Pālōti’i tali fokotu’u tuku ki he Kōmiti Lao ngaahi fokotu’u Komiti Ngaahi Totonu

Kole atu ki he Kalaké ke tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tau tali e fokotu’ú, kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Siaso Sovaleni, Tevita Lavemaau, Mo’ale Finau, Samiu Kuita Vaipulu, ‘Akosita Havili Lavulavu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Vaha’i. ‘Oku loto ki ai e toko 18.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tau tali hono, tali e fokotu’u ko ení kātaki ‘o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki. Ko u tui kuo kakato ‘etau ngāue ‘i Fale Alea. ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*. ‘Ikai.

Hou’eiki mou me’a hake ke tau liliu ‘o Kōmiti Kakato. (Na’e liliu ‘a e Fale ‘o **Kōmiti Kakato**)

Me’a e Sea

Sea Kōmiti Kakato: Tapu pea mo e Hau e ‘Otu Tongá. Fakatapu ki he Ta’ahine Kuini kae ‘uma’ā e Fale ‘o Ha’a Mohefo. Fakatapu atu ki he Hou’eiki Nōpelé. Fakatapu atu ki he Hou’eiki Minisitā e Kapinetí kae pehē foki ki he kau Fakafofonga e Kakaí. Hou’eiki mālō mu’a ho’omou kei fakalaumālie lelei ki he pongipongi fakakoloa ko eni. Pea kuo ‘omi e tataki’aki ‘etau lotú ‘e he Hou’eiki Nōpele Fika 2 ‘o Vava’ú. Ke mou mea’i pē hotau ki’i motú. Pea ko u tui ko e kau eni he fakahoko hotau Falé

<001>

Taimi: 1040-1045

Sea Kōmiti Kakato: ...Pea neongo ko ‘etau ki’i ‘asenita eni ko e ki’i ‘asenita eni ‘e nima. Pea ‘oku ou tui ko ho’omou laumālie lelei pē ki ai Hou’eiki kuo tau fe’unga kae tuku mu’a ke ‘oatu ‘etau ki’i me’atokoni faka’aho ke mou me’a ki ai na’a kau atu pē he teuteu ke tau hoko atu ki he teu ‘alo’i. ‘Oku to’o e ki’i me’atokoni faka’aho ko eni mei he me’a na’e mamata ki ai ‘a ‘Isaia ‘i he vahe ua ‘oku ‘oatu ai ke mou me’a ki ai, fekau’aki eni mo e kakai ‘o Siuta mo e kakai ‘o Selusalema ongo kakai eni ‘e ua ‘oku fai ki ai ‘ene fakatokanga “Pea ‘e hoko ‘o pehē ‘i he ‘aho faka’osi ‘o ka fokotu’u ma’u ‘a e mo’unga ‘o e Fale ‘o e ‘Eiki ‘i he tumutumu ‘o e ngaahi mo’unga pea ‘e hakeaki’i ia ke ma’olunga ‘i he ngaahi mo’unga pea ‘e tafe ki ai ‘a e ngaahi Pule’anga kotoa pē pea ‘e ‘alu ‘a e ngaahi kakai tokolahi mo nau pehē mou ha’u pea tau ō hake ki he mo’unga ‘o e ‘Eiki ki he Fale ‘o e ‘Otua ‘o Sekope pea te ne akonaki’i ‘a kitautolu ‘i hono ngaahi hala, pea te tau ‘a’eva ‘i hotau ngaahi hala he ‘e ‘alu atu ‘a Saione ‘a e fono pea mo e folofola ‘a e ‘Eiki mei Selusalema”.

Hou'eiki mou me'a ā ki he 'asenita 5.1 Līpooti 'Atita Makehe fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 1/2018. Ko e Līpooti ko eni Hou'eiki 'oku ou tui au kuo mou 'osi fiemālie moutolu ki ai, mou to e me'a hifo ki he 2,3,4,5. Kapau leva 'oku mou pehē ke mou me'a mai pē fakalukufua mai pē kuo tau fe'unga ka tau toki pālōti pē faka'osi ho'omou fiemālie ka me'a mai ange Fika 11 'o 'Eua.

Fokotu'u 'oange taki miniti 10 ke fakamalanga 'a kinautolu ne tukuaki'i he tohi tangi

Tevita Lavemaau: Tapu pea mo e 'Eiki Sea mo e Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakato 'Eiki Sea malō mu'a e laumalie 'a e Feitu'u na ki he pongipongi ni. 'Eiki Sea ko e tu'u hake pē he pongipongi ni ko e 'oatu pē 'a e fakakaukau ko eni ke fai ha sio ki ai ko e 'uhinga ko e siate folau ko ē kuo tuku mai. Na'a ku fokotu'u mai foki he uike kuo'osi 'Eiki Sea ko e 'asenita ko eni 'oku tuku mai ko e 5.1 ki he 5 ko e 5.2 ki he 5 ko e tali ia ki he tohi tangi, ko e 5.1 ko e Līpooti ia 'a e 'Atita. 'Eiki Sea ko e fokotu'u ko ē 'oku 'oatu fēfē ke 'oange ha miniti 'e 10 pea ma'a e Hou'eiki na'e tukuaki'i ai 'oku 'asenita'i ko eni pea ko e malanga ko ē te nau fai 'Eiki Sea he 'oku ou tui he 'ikai ke lava ke fakamavahevahe'i 'a e 'ū me'a ko eni kuo pau ke malanga fakalukufua pē he ko e 'uhinga he ko e felāve'i mo e tangi mo e līpooti 'a e 'atita pea ko u mālie'ia Sea he fokotu'u na'e 'omai ki he fakalelei'i e founa ngāue ko e fokotu'u atu 'oua mu'a 'e to e fai ha fakatonutonu 'oange 'a e miniti 'e 10 ke malanga 'a e Hou'eiki mēmipa ko ia ka kapau leva 'e 'i ai ha fakatonutonu pea ke nouti hifo pē ko e taimi ko ē 'e 'oatu ai ho faingamālie ke ke malanga pea ke toki fai ho fakatonutonu mo ke malanga pea 'oku ou tui Sea kapau 'e laumālie lelei ki ai e Feitu'u na mo e Fale 'Eiki he pongipongi ni ko e ki'i 'asenita ko eni 'e nima ko eni 'e lava pē he 'aho ni kuo kakato ia ko e anga pē ia 'o e kole mo e faka'amu ia mo e fie tokoni atu pē 'Eiki Sea ka ko e me'a pe foki 'a e Feitu'u na mo e Fale 'Eiki ni malō 'aupito e ma'u faingamālie 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Malō me'a mai Minisita *MEIDECC*

Taukave ka 'ikai tali pe ta'etali kei tu'uma'u pe Lipooti ia 'Atita

'Eiki Minisita MEIDECC: Tapu ki he Sea, tapu ki he Hou'eiki 'o e Fale, pea malō mu'a Sea ho'o kei laumālie lelei kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki 'o e Fale ni tau ma'u e pongipongi ni pongipongi fakakoloa ko eni. Ko 'eku fakakaukau Sea he Līpooti 'a e 'Atita na'a tau kole foki ki he 'Atita ke 'omai 'enau līpooti pea fai mai he 'atita 'ene līpooti pea ko eni ia 'oku 'i heni 'oku ou faka'amu pē 'a'aku Sea ke 'oua 'e a'u ki ha taimi 'anai 'e 'osi 'etau....

<007>

Taimi: 1045 – 1050

'Eiki Minisitā MEIDECC: ... 'etau tālanga he lipooti. Te tau pālōti'i ai ke tali pē ta'etali e lipooti ko eni. Ko e lipooti ko eni Sea 'oku tatau ai pē ia pē te tau tali pē te tau ta'etali 'oku kei tu'uma'u pē Lipooti ia 'a e 'Atitā. Ko u faka'amu pē au ki he Fale ni ke 'ange ki he 'atitā 'a e tau'atāina pea 'oua 'e faifai ange pea ongo atu meia tautolu mei he Fale ni 'oku tau tali pē *reject* pē ta'etali 'a e lipooti ko eni he 'oku fai pē 'e he 'atitā ia hono fatongia. Ka ko 'eku 'atu pē au 'eku fakakaukau Sea ki he Feitu'u na kae 'uma'ā e Hou'eiki ke mahino pē. Ko 'eku faka'amú ia, ko e faka'amu ia 'a e motu'a ni. 'Oku mahu'inga pē ke tau kei hanga 'o tauhi 'a e tau'atāina mo e *dignity* 'a e 'atita ke 'oua na'a tau a'u ki he fo'i pōini ko iá. Tau tālanga pē tautolu he kakano 'o e lipooti mo e ngaahi me'a ko eni 'oku ne fokotu'u maí. Kae 'oua pē te tau a'u ki ha taimi te tau, ke tau pālōti ai.

Lord Fakafanua: Sea kātaki pē ko e kole tokoni atu ki he ‘Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e kole tokoni eni Minisitā.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Ha’apai Fika 2.

Ke fakatokanga’i ‘e he Fale Alea ngāue lahi ‘atita fakakakato ‘e he ‘Atita

Lord Fakafanua: Tapu pē ki he Feitu'u na Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa e Kōmití. Ko u poupou atu ki he fokotu'u ko eni mei he ‘Eiki Minisitā ko ia e MEIDECC. Ka ko e tñnaki atu pē ki he fakakaukau. ‘E malava pē ke pāloti ‘oku fakatokanga’i ‘e he Fale ni ‘a e lipootí. Koe’uhí ‘o kapau te tau pāloti ‘oku tali pē ta’etali ‘e ngali hoko e me’a ko eni ‘oku tokanga ki ai e ‘Eiki Minisitā. Ko e fakatokanga’i ‘oku ‘osi kāpui kātōa ai e ngaahi fakakaukau koe’uhí na’e ‘osi fai e feme’a’aki ki ai. Pea ‘i hono aofangatukú, tau fakatokanga’i e ngāue mālohi ko eni kuo fakakakato ‘e he ‘atitá. Ko ia pē Sea e tñnaki atu ki he me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. ‘E Minisitā ko e ki’i tokoni eni.

Lord Tu'ilakepa: Sea, ki’i fakamolemole pē pea tau ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Fika 1 ‘o Vava’ú.

Lord Tu'ilakepa: Tapu pē mo e Feitu'u na pea kole pē ‘Eiki Sea ke u hūfanga he fakatapú kuo ‘osi hono aofakí. ‘Oku fo’ou kiate au pea ‘oku ha’u e fakakaukau ‘e taha ‘Eiki Sea he me’a ko eni ‘oku ‘omai, me’a mai’aki ‘e he ‘Eiki Nōpele Fika 2 ko ia ‘o Ha’apai, ke tau fakatokanga’i pē ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea ‘oku ke mea’i ‘a e lipooti na’e me’a mai mo e ‘Eiki Palēmiá ‘e ‘atitá. Na’e fakatokanga’i ‘e he Fale ni ka na’e fai hono tukuaki’i na’e ‘ikai ke ngāue e Fale ni ki he me’a ko iá. Te tau fou pē he founa tatau pē hangē ko e me’a ‘oku ke me’a ki aí. Ko e lipooti ko eni ‘Eiki Sea mahalo ko e 2013 mahalo pē ko e 2014 ki he 2015. Na’e fakatokanga’i ‘e he Fale ni ‘a e Lipooti ko iá ko e tukuaki’i ‘a e Fale ni ‘o fekau’aki pea mo e pa’anga ko ia na’e ‘ave ki he *Tongasat*.

Lord Fakafanua: Sea ‘oku ‘ikai ke u fie fakatonutonu e Fakafofonga Nōpele ‘o Vava’ú.

Sea Kōmiti Kakato: Ki’i tokoni pē.

Fakamahino ‘ikai ko ha fakakaukau fo’ou ke fakatokanga’i Lipooti ‘Atita

Lord Fakafanua: Ka te u fokotu'u atu ke u fakatonutonu. ‘Uluakí ‘oku ne hā mai ‘i he’ene me’á ‘oku ‘i ai e ngāue fo’ou mo e fakakaukau fo’ou. ‘Ikaiki ko ha fakakaukau fo’ou eni Sea ko e me’a angamaheni pē ia e Fale ni. ‘Oku ‘i ai e ngaahi lipooti ‘oku fakatokanga’i ‘e he Falé koe’uhí ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha mafai e Falé ke ne tali pē ta’etali he ‘oku tau'atāina e ‘ū lipooti ko iá. Ko ia ko u poupou atu ai ki he fokotu'u ko eni e ‘Eiki Minisitā MEIDECC. ‘E malava pē ke, pea ‘ikai ke ‘i ai ha maumau, ko e hoko atú, Sea, ko e me’a pē ia e Falé pē ‘e fie hoko atu ki he ngāue pē ‘ikai. Ko

ia na'e 'osi, nau 'osi lave atu kimu'a lolotonga 'etau 'i he Fale Aleá. 'O kapau 'oku 'i ai ha maumau 'i he laó, 'oku 'i ai e ngaahi tu'utu'uni fakatatau ki he Konisitūtone pea mo e Tohi Tu'utu'uni 'e malava ke tau hoko atu ki ai. Ko e founa pē ia 'e malava ai ke hoko atu mei he lipooti ko ia 'a e 'atita. Pea ka 'ikaí, ko 'ene 'osí ia.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Tu'ilakepa: Ke me'a ki ai Sea. Ko u tui pē 'oku 'ikai ke mea'i lelei 'e he,

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Nōpele.

Tokanga ki he 'ikai fa'a fai 'e he Fale Alea ha ngāue ki he ngaahi Lipooti 'atita he kuohili

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Nōpele ko ení 'a e Fika 2 'o Ha'apaí 'a e feme'a'aki 'i he Fale ni fekau'aki mo e Lipooti 'a e 'Atita felāve'i mo hono 'ave pa'anga mei he Pule'angá ki he kautaha *private* sekitoa kitu'a. Na'e me'a mai e 'Eiki Palēmiá mo e lipooti ko iá 'o ne tukuaki'i e Fale ni ka na'e 'osi fakatokanga'i 'e he Fale ni e lipooti ko iá 'Eiki Sea. 'Aho ni, kuo 'osi 'omai ki he Fale ni 'Eiki Sea pea mo e tu'utu'uni pea mo e kole mei he tafa'aki e Pule'angá na'e 'ikai ke fai ha ngāue ki ai 'a e Fale Aleá 'Eiki Sea. Ka na'e 'osi fakatokanga'i he 'e ni'ihí 'o e ta'u ko iá 'oku kau ai kimautolu kau ai mo e 'Eiki Palēmia e 'aho ní, 'a e Lipooti e 'Atita ko iá 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ko u kole pē ki he Hou'eikí ke laumālie lelei mu'a.

Lord Tu'ilakepa: Te tau fou 'i he founa tatau 'o hangē.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Tuku mu'a ke 'osi 'eku fokotu'ú 'aku ia, 'eku fakakaukaú 'a'aku kae toki 'omai ia he,

Lord Tu'ilakepa: Kaekehe Sea ko u 'oatu pē 'e au koe'uhí ko e fehu'i 'a e 'Eiki Nōpelé.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Toki 'oange hano taimi 'o'ona 'anai ke fakahoko ai 'ene fakakaukau 'ana ko ení.

Lord Tu'ilakepa: Pē te tau fakatokanga'i e lipooti ko ení he founa ko iá na'a to e foki mai 'amui.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e, Nōpele, kātaki pē to e ki'i fakamahino mai ho'o taimí 'anai he me'a ko ení ka kuo mahino ki he motu'a ni 'a e me'a ko ena kuo ke me'a ki ai. Kae faka'osi mai 'a e Minisitā MEIDECC.

Ke fakatokanga'i e feme'a'aki ke nofo pe he kakano e Lipooti 'Atita

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea mālō 'aupito. Ko u fakamālō lahi ki he Sea 'o e Fale Aleá he'ene fakamahino mai. Ko e fakakaukaú pē ia Sea, tau fakatokanga'i pē, ke tau nouti. Ke kei tauhi pē 'a e langilangi pē ko e *dignity* 'o e, pea mo e tau'atāina 'a e 'atita he'ene lipooti kae fai pē feme'a'aki

ia he kakano e lipooti. Kae mahalo ‘oku mahino ‘aupito hono fakamahino mai ‘e he Sea ‘o e Fale Alea. Mālō ‘aupito Sea.

<001>

Taimi: 1050-1055

Sea Kōmiti Kakato: ... Me’a mai Nōpele fika ua ‘o Vava’u.

Lord Tu’i’āfitu: Tapu pē mo e Feitu’u na Sea pea ko u fakatapu ki he ‘Eiki Palēmia kae kole mu’a ke hangē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e Sea e Fale ‘o e Alea fai pē ha fakalavelave mo ofiofi pē ki he ‘uhinga ‘a e tataki ‘a e Feitu’u na mo ho taimi.

Sea Kōmiti Kakato: Poupou.

Tokanga ki he fiema’u ke faipau e ngāue ki he Tu’utu’uni Ngāue mo e Lao

Lord Tu’i’āfitu: Ko e ‘uhinga pē Sea ‘eku fakahoha’a ‘a’aku ia ko ‘eku mahu’inga’ia ‘i he tu’utu’uni na’a tau fai he Fale Alea ni ke fekau’i mei he mafai ‘o e Sea ‘o e Fale Alea ‘a e ‘Atita. Mahu’inga ‘aupito ia Sea. Kapau te tau pehē pē tali pē ta’etali ‘oku hangē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Sea, ‘oku faka’ofa e, ‘a e līpooti ia.

Pea ko hono ua Sea, na’a tau fuakava he Fale ni te tau fai e mo’oni mo mā’oni’oni ‘etau ngāue ‘aho na’e fakanofa ai kitautolu ki he Fakafofonga. Pea ‘oku tonu leva ke tau nofo ki he’etau fuakava ko ia Sea ‘aki eni Sea. Kuo hanga ho Fale ‘i he tu’utu’uni ho Fale fakataua ki he ‘Eiki Sea ‘a e Fale Alea ‘a e fekau’i e ‘Atita, ‘oku ‘i ai ngaahi me’a ia ho Fale ni ‘oku pehē, ko e ki’i līpooti. Fo’i lea mamafa ia Sea.

Ua, ko e līpooti ko eni ‘oku hala, hala pē mei ‘olunga ki lalo. Sea ke fakatokanga’i ‘e he Fale ni ‘a e tu’utu’uni ‘oku tau fai ‘oku pau ke tau fai ki ai he ‘oku tau loto ki ai. Ko ho’o tu’u lololoto ko e me’afua ‘a e ‘Atita ki he ‘uhinga e tohi tangi ko eni mo e tali ‘a e Pule’anga. Hangē ko ‘eku, ko e māhino kiate au ‘a e *statement* ko ē ‘Atita ‘asi he’ene fokotu’u ’ene fakamatala ki he’ene ngāue na’e fai. ‘Oku mahu’inga ke faipau pē ‘e fakakakato ‘a e lao mo hono ngaahi tu’utu’uni. Sea ko e si’i me’a ē na’e muimui ai ‘a e ‘Atita.

Pea mo hono ua, ‘oku ‘i ai e ngaahi tukuaki’i ta’efakalao ‘oku hā ‘i he līpooti ko eni e ‘Atita Sea. Hangē ko eni, ‘i ai e tukuaki’i ‘e fā. ‘Oku ‘i ai e ua fekau’aki mo e Minisitā mālōlō e *MIA* pea ‘oku ‘i ai ai mo e ua, ua kehe fekau’aki mo e Potungāue Ako. Pea ‘oku ‘i ai mo e taha fekau’aki mo e fokotu’u e fale’i ko eni ki he ‘Eiki Palēmia ‘oku ‘asi pē ia ‘i he *statement* ko eni ‘a e līpooti ‘a e ‘Atita. Sea pea ‘oku ‘asi ai mo e me’a mahu’inga ko eni. ‘Oku fakafaingata’a’ia’i e ngāue ‘a e ‘Atita. ‘Oku hā ia mei he fakahoha’a nau tala na’a ku fakahoha’a ki ai ‘anenai ‘oku hala e līpooti ko eni ‘oku hala pē mei ‘olunga ki lalo. Ko e anga ia e fakamahu’inga ‘a e fakahoha’a ‘a e motu’a ni ki he *statement* e ‘Atita. Pea ko hono ua ‘oku ‘i ai e veiveiua ia ‘o e ngaahi tukuaki’i ka ‘oku te’eki ke maau e līpooti ia ko eni ‘a e ‘Atita. ‘Oku ‘i ai e ngaahi fonofono ia ‘o e ngāue ‘oku ‘ikai ke hoa ia pea mo e ngāue ‘a e *Procurement* pea hangē ko e ngāue ‘a e kau ngāue fakapule’anga.

Pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi me’a ‘oku te’eki ke a’u ki ai e ‘Atita ia ‘i he tali ‘o e tu’unga ‘o e ngaahi lakanga ia pē na’e fēfē hono fakapa’anga ‘o e ngāue.

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki kātaki ko ho’o me’a mai ‘a’au ia ko ho’o malanga pē ko e tau kei fēme’a’aki eni he ...

Lord Tu’i’āfitu: Ko ‘eku ki’i malanga pē eni ‘a’aku ia ‘eku fakamā’opo’opo pē ‘a’aku ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ke fakamāhino e fokotu’u ko ē ‘a e MEIDECC pea tau toki hoko atu mou malanga.

Lord Tu’i’āfitu: ‘Osi ‘oku ‘ikai ke me’a ia ‘i Fale ni Sea. ‘Oku ‘ikai ke me’a ‘a e Fakafofonga ia heni.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ikai ko ‘eku ‘uhinga pē au ia pea kapau ‘oku ‘ai ke fakatokanga’i kae tuku pē ke u fakatokanga’i ka mou, ka ke me’a mai koe kae toki fai atu ‘eku...

Lord Tu’i’āfitu: Sea ko ‘eku fakamā’opo’opo atu pē ka u toki fakahoha’a ‘anai. ‘Oku māhino ki he motu’a ni ia he *statement* ko eni ko e līpooti ‘a e ‘Atita he Tu’utu’uni ‘a e Fale ni na’a tau pālōti ai. ‘Oku ‘i ai e ngaahi ngāue ta’efakalao na’e totongi atu ‘e he Pule’anga ki ha kakai ‘i he founa ta’efakalao. Me’a ia ‘oku ‘asi ‘i he līpooti. Si’isi’i e ki’i peesi hangehangē ki he motu’a ni hangē ko ‘etau ki’i lea Tonga pē, “Ko e si’i kae hā eni.” *Small but significant.* Neongo ‘oku si’isi’i ki hono fakangatangata ‘a e *scope* pē ko e *limitation* ‘o e līpooti ka ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a ia ‘oku mānava mai ai ‘a e ‘Atita fekau’aki ke to e mālohi ange ‘a e tu’utu’uni ho’o Fale ‘i hono fakahoko ‘a e taliui ‘a e Pule’anga he ko e Fale fa’u lao eni Sea. Ka u pehē Sea ‘eku fakamā’opo’opo ‘eku ki’i fakahoha’a pē ko eni he ki’i talateu ki he līpooti. ‘Oku ‘i ai ha ngāue na’e hala fakatatau ki he līpooti e ‘Atita? ‘Io. Lahi pē ‘e si’isi’i ka ‘oku maumau lao. Ko ia pē Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō me’a mai Vava’u 15.

Poupou ki he fakakaukau Minisita MEIDECC ke ‘oua tali pe ta’etali Lipooti ‘Atita

Sāmiu Vaipulu: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu’u na Sea. Tapu ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ni. ‘Eiki Sea ...

<002>

Taimi 1055-1100

Sāmiu Kuia Vaipulu: ...Ko e motu’a ni ia ‘oku ou poupou ki he fakakaukau ko ē ‘oku fokotu’u mei he Minisitā ko ē MEIDECC. Pea hangē ko e me’a ko ē ‘a e Sea ke tau fakatokanga’i ‘oua te tau tali pē ta’etali ‘a e Līpooti ‘a e ‘Atita.

Poupou ke fakatokanga’i e ngāue mo e tau’atāina e ‘Atita

Ko e me’a ko ē ‘oku tokanga ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele Fakafofonga ‘o Vava’u fika 1, ko e *personal*

view ia ‘a e Palēmia, pea ‘oku tuku pē ia ko e *personal view*, ko e founga ngāue ko ē na’e ngāue‘aki ‘e he Falé ko hono fakatokanga’i ‘oku ou tui ko e ngāue ia ko ē ‘oku totonu ke tau fai ‘e he Falé ko e hā ‘a e me’a ke tau fai ke tau fakatokanbga’i pē...

Lord Tu’ilakepa: Sea...

Sāmiu Vaipulu: ...ko ‘etau tuku kitu’a pē ‘ikai, ‘ikai ke u tui au ki hono tuku kitu’a. Fakatokanga’i ‘a e ngāue ko ē kuo fai ‘e he ‘Atita mo e tau’atāina ‘a e ‘Atita. ‘Oua te tau faka’ikai’i pē te tau tuku kitu’a, ka tau fakatokanga’i ‘a e ngāue ko ia, ko e me’a kehe ‘ene hoko atu mei aí Sea. K atau ngāue leva ki he ngāue ko eni kuo fakahoko ‘e he ‘Atita ko e me’a ia na’a tau kole ke fai, pea ‘oku ‘omai ki heni, pea ko ‘etau ngāue ke fai ko ‘etau alea’i, feme’a’aki, fekau’aki mo e Līpooti ko ia ‘etau ngaahi fakakaukau pea fokotu’u atu ki ai Sea. Ko e anga pē ia ki’i fakakaukau ‘a e motu’a ni. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me’a mai Ha’apai 12.

Taukave’i e tau’atāina e ‘atita kae ‘oua ‘e fekau’i e ‘atita

Mo’ale Fīnau: Sea fakatapu atu ki he Feitu’u na Sea, tapu ki he Palēmia pehē ki he hou’eiki. ‘Eiki Sea ko e ki he motu’a ni mahalo ko e pē ‘oku hei’ilo ki mu’a pē kuo ‘atita’i ha ngāue ‘a e Fale Alea ‘Eiki Sea makehe, ‘ikai ke ‘i ai ha’aku ma’u ki ai. Pea ‘i he taimi tatau ‘Eiki Sea, ko e ‘Atita totonu ke hanga ‘e he fonua ‘o foaki kiate ia ‘a e tau’atāina kakato, ‘oua ‘e fekau’i koe’uhi kae lava ke ne fakahoko ‘i he loto hangamālie hono fatongia fakatatau ki he Lao ‘a e ‘Atita ‘Eiki Sea.

Ko e taimi ko ē ‘oku ma’u ai ‘e he takí ‘a e tau’atāina ko ia ‘Eiki Sea, pea ‘e ofiofi leva ‘a ‘ene ngāue mo ‘ene fai tu’utu’uni ki he me’a ‘oku totonu. Ko e taimi ko ē ‘e mama’o ai ‘a e ngāue ‘a ha taki mei he tau’atāina ko iá ‘Eiki Sea, ko hono mo’oni he’ikai ke ne ma’u ‘e ia ha, he’ikai ke ne ma’u ha loto ngāue mo ha loto ‘oku tau pehē ‘oku te ne ongo’i loto fiemālie ke ne hanga fakamaau’i totonu ‘a e me’a ko ē ‘oku ‘amanaki ke ne fakamaau’i ‘Eiki Sea.

Ko ia ‘i he ‘ene pehē ‘Eiki Sea ‘oku ou ...

Tevita Lavemaau: ‘Eiki Sea, fakatonutonu atu ‘Eiki Sea.

Sea Kōmsiti Kakato: ‘E hou’eiki na’e ‘osi fokotu’u mai ‘e 11 ‘anenai ke tuku ‘a e fakatonutonu pea ko ‘eku tatali eni ...

Mo’ale Fīnau: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato:keu fakahoko atu ke tuku fakatafa’aki ‘etau lao, pea ko ia pē eni...

Mo’ale Fīnau: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ...’a ia ko e me’a eni ‘oku ui ko e fepaki,...

Tevita Lavemaau: Sea kātaki...

Sea Kōmiti Kakato: ...pea ‘oku tukuange pē ‘e au ke fakatonutonu mai ‘a 11, ko e me’a pē na’a ne hanga ‘o fokotu’u pea ‘oku ne to e veuki pē, ka ke me’a mai koe 11.

Tevita Lavemaau: Tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé ‘Eiki Sea. Ko e fokotu’u atu ‘anenai ko u faka’amu au ke ‘ai ke tau loto ki ai ka tau hoko atu. Ka ko ‘eku ki’i tu’u pē ‘o fakatonutonu ‘Eiki Sea he ko e ‘uhingá ko e *issue* eni ko ē he tau’atāina ‘a e ‘Atita. Sea ko e uike kuo ‘osí na’a tau ‘osi fononga mai ai pea, ‘oku ou kole atu mu’a ke tau nga’unu hotau vaka, pea na’e fakamahino’i mai pē ...

Mo’ale Fīnau: Mālō Sea.

Tevita Lavemaau: ...’e he ‘Atita ‘i he ‘ene Līpooti, lau tu’o fiha ‘a e kupu ko ia, mālō ‘Eiki Sea.

Mo’ale Fīnau: Sea kau ki’i ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Poupou ke fakatokanga’i ngāue ‘a e ‘Atita mo ‘ene Lipooti

Mo’ale Fīnau: ...ko ‘eku ki’i *introduction* pē ‘a’aku pea kuo ‘osi ‘a e me’a ko ia ‘Eiki Sea, ka u hoko atu. Sea ko ‘eku tui ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea, kapau ko e ‘aho faka’osi eni ‘etau Fale Alea ‘Eiki Sea, kuo taimi ke tau hiki’i ‘a e lēvolo ‘o ‘etau tipeiti ‘i he Fale ni ki ha levolo ‘oku to e makehe ange. ‘Uluaki ‘Eiki Sea, ko e taimi ko ē ‘oku tau hē ai mei he ‘āsenitá pea mo e tefito’i me’a ko ē *issue* ‘oku fai hono alea’i, ‘e lōloa leva hotau Fale.

Ko e me’a ko eni ‘oku ‘ohake ‘e he *MEIDECC*, ‘Eiki Sea, pea mo e me’a ko ē na’e ‘ohake ‘e he ongo Nōpele, ko e ongo fo’i *issue* ‘e ua ko ē te tau tipeiti ai, me’a na’e ‘ohake ko ē ‘e he Sea ko ē ‘o e Fale Alea, ko ‘etau tipeiti ko ení ‘Eiki Sea ki he motu’a ni ko ‘etau tipeiti pē ko ‘etau fakatokanga’i ‘a e Līpooti pē ko e tali pē ko e ta’etali, ‘a ia ko ‘etau tipeiti ‘e nofo pē he fo’i *issue* pē ko ia, ko e taimi ko ē ‘e to e ...

<005>

Taimi: 1100-1105

Mō’ale Fīnau: ..’i ai ha me’a kehe mei tu’a ‘Eiki Sea, ta’ofi mai ‘e he Feitu’u na.

Kae tuku ke ‘oatu ‘eku tipeiti, ‘i he ‘eku tui ki he fakatokanga’i. ‘Eiki Sea, ‘uluaki, kapau ‘e ‘ikai ke tau hanga ‘o ta’etali e Lipooti ko ení ‘Eiki Sea, pea ‘oku mahino leva ‘oku ‘ikai ke tau’atāina ‘a e ‘Atita. Kapau te tau tali, ‘e mahino leva ‘oku ‘ikai ke tau’atāina. Ko e taimi ko ia te tau fakatokanga’i ai, ko ‘ene tau’atāiná, he ‘oku nofo ‘a e ‘Atitá, ‘o fai hono fatongia ke ‘omai ki he Falé, ‘Oku ‘ikai ke ne fokotu’u mai ‘e ia ha to e fa’ahinga me’a, ke makehe ange mei he Lipooti ko ia ‘oku ne ‘omai ki he Falé ni ‘Eiki Sea. Pea ko ia ‘Eiki Sea ‘oku ou poupou, ke tau fakatokanga’i pē mu’a ‘a e Lipooti ko ení, pea ke tau hoko atu pē ai ‘Eiki Sea. Ko ‘eku to e foki ki he ‘eku poini ‘anenai ‘Eiki Sea, ka ‘i ai ha tipeiti ‘oku ‘ova ai, ta’ofi, kae nounou hotau Falé ‘Eiki Sea. Ko ‘eku ‘oku ou ‘oatu ‘eku ‘uhingá, ke tau fakatokanga’i, kae lava ke tau’atāina ‘a e ‘Atita. Ko ia pē ‘Eiki Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Hou'eiki, tau ki'i mālōlō ai, ka mou toki me'a mai o hoko atu.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<008>

Taimi: 1125 – 1130

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea e Kōmiti Kakato.

Lord Tu'iha'angana: Sea, ki'i fakahoha'a.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki mou ki'i fakama'ama'a atu. Tau hūfanga pē he ngaahi tala faka'apa'apa kuo aofaki he Fale ni. Ka tau hoko atu ho'omou ngaahi feme'a'akí. Pea me'a mai e 'Eiki Nōpele Fika 1 'o Ha'apaí.

Lord Tu'iha'angana: Mālō Sea e ma'u e faingamālié. Tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki e Kōmiti Kakatō. Sea ko u ki'i lave atu pē ki he fekau'aki mo e kaveinga ko eni 'oku fai ai e feme'a'akí. Pea ko u tui Sea ko e founa fakapotopoto pē ia fai'aki e feme'a'aki 'a e Falé angamaheni pē ia. Ko e 'uhingá Sea ka 'oku 'i ai ha kaveinga 'oku fai ki ai ha feme'a'aki, pau pē ke fai 'etau ki'i aofangatuku ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Poupou ko e founa ngāue pe 'a e Fale Alea ke fakatokanga'i ha Lipooti 'Atita

Lord Tu'iha'angana: He 'ikai ke tau feme'a'aki pē ha me'a pea ke pehē mai, tau *full stop* ai pea tau hiki. Ko e founa pē ia 'oku ngāue'aki he Fale ni 'oku 'osi pē pea tau fakahā'aki hotau nimá pē ko e fakatokanga'i pē ko e tali pē ko e ta'etali. Ka ko u tui Sea hangē ko e *issue* ko ení, hangē pē ko e 'ū feme'a'aki kuo 'osi faí he kuo 'osi kamata mai foki e feme'a'aki he uike kuo'osí fekau'aki mo e, pea ko e ngaahi feme'a'aki 'oku 'o haké ia fekau'aki mo e Lipooti 'Atitá, ko e takitaha 'o hake pē 'ene fakakaukau pē ko 'ene ngaahi *view* 'a e tokotaha ko iá ia.

Ka ko hono mo'oní he 'ikai to e liliu ai e 'atitá ia, pehē mai e 'atitá ko 'eku lipootí pē 'a'aku ena. Pea hangē pē 'oku ke mea'í Sea, ko e fakamatala ko eni 'a e 'atitá ia kuo 'osi fakahū maí pē ko 'ene lipootí. Ko e fu'u fakamatala faka'ofisiale ia mei he 'ofisi 'o e 'Atita Seniale 'a Tonga. Kuo 'osi fakahū maí ki he Fale Aleá pea kuo 'osi, hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Sea e Fale Aleá he uike kuo'osí. Ko hono tēpile'i he me'a he tēpile 'a e Fale Aleá, tēpile'i he feme'a'aki 'a e Fale Aleá kuo hoko ia ko e 'atā ki he *public*, ko e *public document* ia. Pea ko e hangē ko e lipooti ko ení. Pea 'oku 'osi fai e feme'a'akí Sea pea ko u tui ko 'ene 'osi pē pea 'oku fakapotopoto ange pē ia, ko e 'osi pea tau pāloti kuo tau fakatokanga'i he ko 'etau fakatokanga'í ia na'a tau 'osi kamata feme'a'aki mai ai he houa 'e hongofulu tupu pē lele 'o a'u 'o mei 'aho he uike kuo'osí. Pea ko eni 'oku tau faka'osi ko ení pea 'e hoko atu foki ki he ngaahi kaveinga ko ena 'oku hā he 'asenitá he 5. Pea ko u tui ko e fō'i, 'oku fakapotopoto pē ke hokohoko tatau atu pē ki he 5.2, 5.3 ko 'ene ma'ala'ala pē ngaahi feme'a'aki fekau'aki mo iá pē 'oku fakalukufua pē 'oku tahataha.

Me'a kehe ke a'u e ngāue ki he Fakamaau'anga

Mahino 'oku tau fakatokanga'i. He ko e ngaahi tali ko ē ia ko e ngaahi tali ki he fekau'aki mo e Tohi Tangi. Pea kuo 'osi fai e feme'a'aki ki he Tohi Tangi pea kapau 'oku fai mo e feme'a'aki ki he ngaahi talí, ko 'ene 'osi pē 'oku mahino 'oku tau fakatokanga'i he ko e ongo tali pē ia pea kapau 'oku toki hoko atu ki ha sino ko e Fakamaau'anga, ke ne fai tu'utu'uni. ..

<001>

Taimi: 1130-1135

Lord Tu'iha'angana: ... tu'utu'uni pē ko hai 'oku mo'oni pē ko hai 'oku tonu ko e founa pē ia. Ka ko ia Sea ko u poupu atu pē au ia ki he tau ngāue'aki pe ko e 'osi pē māhino ma'ala'ala e fēme'a'aki kapau ko e 'Atita pea tau pāloti pē kuo tau 'osi fakatokanga'i he 'e Fale ni pea 'e hoko atu.

Malava

Hangē pē ko e me'a e 'Eiki Sea 'aneuhu fai pē 'etau fēme'a'aki he fakamatala ko eni 'a e 'Atita pea kapau 'oku fie hoko atu ha kakai mei tu'a pē ko ha taha 'i Fale ni ki he kupu 75 'o e Konisitūtone pē ko e ngāue'aki e ngaahi Tu'utu'uni e kupu 87 'etau Tu'utu'uni. 'Ikai tapu ia ke ne to'o hake 'a e Līpooti 'Atita 'o fai'aki e ngaahi poupu ki he ngaahi fokotu'u ko ia. Ka ko ia ko e hoko atu ia ka 'o kapau 'oku tau pāloti fakatokanga'i 'oku 'uhinga lelei pē ia Sea pea ko e founa ngāue fakapotopoto pē ia 'oku ngāue'aki mai he 'e Fale Alea 'o Tonga. Mālō Sea mahalo ki'i tokoni pē ia.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou'eiki. Mou mea'i pē ngaahi fēme'a'aki kuo 'omi he kau Hou'eiki he Fale ni pea ko u tuku atu. Ko kimoutolu 'oku mou fie me'a ki he, mou me'a fakalukufua mai. Me'a pē 'oku ke fie me'a ki he ua, tolu, fā, nima pea ke me'a mai. 'Oatu ha'o miniti 'e 10 ke ke me'a mai pea ka 'osi e fo'i takai 'e taha ko ia ka tau toko 26 ko eni 'oku to e 'i ai ha taha 'oku 'i ai ha me'a 'oku ke fie me'a'aki pea mou me'a mai. Pea kapau 'oku 'ikai ke mou fie me'a mai moutolu pea tau hoko atu ā tautolu ki he'eku tu'utu'uni 'a'aku ke tau fakahoko he 'oku 'ikai ke kovi tau 'osi pē tautolu he fo'i houa pē ko eni. 'Eiki Palēmia me'a mai.

Poupu 'Eiki Palēmia ke fakatokanga'i e Lipooti 'Atita he kuo fiamālie ia

'Eiki Palēmia: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā e toenga e Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakato kae fai atu ha ki'i vahevahe. Ko e motu'a ni kuo, ko u 'osi fiamālie au. Na'e 'osi fai 'a e tohi tangi 'o kau ai 'a e motu'a ni 'i he tohi tangi pea na'e 'osi lau fanongo ki ai e kakai 'i Tonga ni mo tu'apule'anga pea kuo 'osi 'oatu mo e tatau ki he 'Ene 'Afiō pea na'a tau talitali ke fai ha tali. Pea ko eni ne 'osi 'oatu e tali pea ko u fiamālie au ia ai. Ko e fakamatala ko ē 'a e 'Atita 'ikai ke u fie lave au ia ki ai he 'oku hangē ko e me'a ko eni 'a e 'Eiki Nōpele na'e toki 'osi, ko e hā 'etau to e me'a 'e fai ke 'ai kuo 'osi 'omai 'ene, pea tuku ia ai. Tuku ai pē mo 'eku tali ai pea toki tukuange pē ia ki he kakai ko ē na'a nau tohi tangi mai pē ko e hā 'enau fakakaukau ki ai. Pea kapau 'oku toki 'i ai ha 'Eiki Nōpele ia 'oku fie hoko atu ia ko e *issue* kehe ia 'oku 'ikai ke tapu ia 'o ngāue'aki pē 'a e līpooti ki he me'a ko ē 'oku tokanga ki ai. Ka ko ia 'oku ou poupu atu ke tau fakatokanga'i 'ikai to e 'i ai ha'aku to e tānaki ki he'eku tali kuo mahalo miniti pē eni 'e ua 'eku me'a 'oku fe'unga.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me’a mai ‘Eiki Nōpele fika ua ‘o, ‘a e Nōpele ‘Eua. Na’a ke ...

Lord Nuku: Mālō Sea. Tapu pē ki he Feitu’u na pea tapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato he faingamālie kuo hanga he ‘e ‘Eiki Sea ‘o e Kōmiti ‘o tuku mai ki he motu’a ni ke fai atu ai ha fokotu’u ‘Eiki Sea pea mo ha lavelave koe’uhí ko e līpooti ko eni. ‘Eiki Sea ko e līpooti ko eni ‘Eiki Sea ‘oku ne hanga ‘omai e fakakaukau kiate au ko e taliui kakato pea mo e ho’ata ki tu’a ‘a e ngāue ‘a e Fale Alea Sea. Ko e līpooti ko eni ‘Eiki Sea pē te tau tali pē ta’etali pē ‘e fakatokanga’i ko e me’angāue eni ‘a e fonua ‘oku ‘omai ke fai’aki ‘eku taliui hotau fatongia ki he kakai ‘o e fonua Sea.

Taukave ke ‘oua ma’olunga ange faitu’utu’uni mo ‘etau ngāue he Lao

‘Uluaki ‘Eiki Sea ko e peesi ua ‘oku talamai ‘e he līpooti ko eni ‘Eiki Sea me’a ko eni kuo ‘osi ‘ohake tu’o fiha pē ia ‘i he fēme’a’aki. Ko e lao ‘oku ma’olunga ange ‘etau fiema’u ‘i he lao he ko ‘ene fakahoko mai fai e ngāue kotoa pē kae muimui pē ki he lao Sea. Ko e līpooti ia ko ē ko e me’a ia ...

<002>

Taimi: 1135-1140

Lord Nuku: ... ‘Oku ne hanga ‘o talamai ke tau fai ‘a e me’a kotoa pē ‘oua na’a mā’olunga ange ‘etau fai tu’utu’uni pē ko ‘etau ngāue ‘i he tu’utu’uni ‘a e lao Sea. Pea ko e ‘uhinga ia ko ē ko ē ‘oku ou tui au ki he ko e me’angāue ko eni ko e me’a sivi eni ‘oku fili ‘e he Pule’angá, fokotu’utu’u hono lao ke ne ‘omai ‘a e fakamatala ke tau makatu’unga ai ‘etau ngāue Sea. Ko e makatu’unga ko ē ngāue ko ē ‘oku ‘omai ko ē ‘a eni ko ē ‘i he fakamatala ko eni ‘Eiki Sea, ‘oku ne fakatokanga’i mai kitautolu pea fakatokanga mai kiate kitautolu ko e lao ko e tu’utu’uni mā’olunga taha pē ia.

Ko e fakamatala ko eni ‘oku ‘omai ko eni ko ē nima ua (5.2), nima tolu (5.3), nima fā (5.4), nimenima (5.5) ‘Eiki Sea, ko e tu’u ko ē ‘a e fakamatala ko eni ‘oku hanga kotoa pē ki ai. Pea ko ‘eku fakatonulea he ‘ikai ke to e ‘i ai ha’aku fakatonulea ‘a’aku ia ke pehē ko ha’aku faka’uhinga, ko e fakatonulea ko ē ‘a ē ko ē ‘oku ou fakahoko atu, ‘o fakatatau ki he fakamatala ko ē ‘i he nima ua ki he nimenima ‘Eiki Sea, ko e me’a pē ‘oku ne talamai ko ē ‘i he me’a ko eni ‘Eiki Sea, ko e lao na’e ‘ikai ke tau muimui ki ai. Pea ko e me’a ko ē ‘a ko ē ‘oku ou nofo hoha’a ki ai, ‘oku ou nofo hoha’a ki he ngaahi feme’a’aki ‘o pehē ‘osi pē eni ia pea tuku ai. Talamai ‘e he kupu 75 Sea ‘o e Konisitūtoné ka ‘omai ‘e ha taha ha tohi pē ko ha lāunga mei tu’a, ko e fatongia ‘o e Falé ke hoko atu ki he Fakamaau’anga mafai ko ē ‘o e Fale Alea Sea.

Ko e me’a tau’atāina ia ‘a ha taha ke hoko atu, kā ‘oku talamai ‘e he kupu 75 ko hotau fatongia ke fai ‘o kapau ‘oku maumau ‘a e lao Sea. Ko e me’a ia ko ē ‘oku ou tokanga ki ai, ko ‘eku taliui ko ē kitu’a talamai ‘e he Mēmipa ko eni kakato hoku fatongia ko ē ko ē ‘o fakatatau ki he lao. Ko ‘eku tali ki ai Sea he pongipongi ni, ‘oku ‘ikai, he ‘oku ‘ikai ke u lava fai tu’utu’uni ‘o fakatatau ki he me’a ‘oku ne ‘omai. Ko ‘eku fai tu’utu’uni ko ē ki ai ‘Eiki Sea, fakatokanga’i pē, fakatokanga’i pē kae hoko pē fehalaaki, ko e hā leva hoku fatongia ke fai ‘oku talamai ‘e he lao, fakatokanga’i pē, pea ko e fakakaukau ‘e taha tau pālōti’i ke tuku kitu’a ke tali pē ta’etali, kā ‘oku ou fakamālō’ia au ki he Lipooti ko eni ‘oku ne ‘omai ‘a e fo’i fakahinohino kiate au keu fai hoku

fatongia ki he kakato ko ē mo e mā'olunga taha te u ala fai, 'o fakatatau ki he tu'utu'uni ko ē 'a e Fale Alea.

Taukave 'ikai taliui Fale Alea ki he Lao mo e fonua

He ko e Konisitūtoné 'oku ne talamai Sea, 'e lava pē ia 'a ha taha 'i tu'a, kā ko e me'a ko ē 'oku tuhu mai ko ē kiate au, 'e lava 'e ha Mēmipa 'i Fale ni ke faka'ilo ha taha 'i he Fale Alea pē ko e *Executive*. Pea 'oku ma'u 'a e ngaahi makatu'unga ia ko ia 'Eiki Sea. Ko e 'ai ko ē ke u fakatokanga'i 'a ia 'oku 'ikai ke u hanga 'o fakakakato hoku fatongia ko ē 'oku 'uhinga ai 'eku 'i heni. Kā ko hono 'uhingá ko e Fale ni 'oku 'i ai hono founga ngāue 'Eiki Sea. Kā ko e fehu'i ia ko ē 'a ē ko ē 'oku ou tokanga ki ai 'Eiki Sea 'i he pongipongi ní, pē 'oku tau taliui ki he lao, pē 'oku tau taliui ki he anga 'etau ngaahi fiema'u. Pea kapau 'oku hala 'Eiki Sea 'eku fakatonulea 'o fakatatau ki he Līpooti ko ení 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ke tau taliui ki he lao, pea 'oku 'ikai ke tau taliui ki he kakai 'o e fonua, 'a ē 'oku mahe'a 'i he Fale ni, tau taliui pea fai hotau fatongia ke tau'atāina mo ho'ata lelei ki tu'a Sea.

Taukave 'i ai fatongia Fale Alea ke fai fakatatau ki he tohi tangi na'e fakahū mai

Kā ko e anga ko ē tu'unga ko ē 'etau ngāue 'i he pongipongi ni 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ke u tui ki ai he 'oku 'ikai ke tau lava 'o fai hotau fatongia he 'oku ou tui ...

<005>

Taimi: 1140-1145

Lord Nuku : 'oku ai hotau fatongia ngafa ke fai 'o fakatatau ki he Tohi Tangi ko ia na'e 'omaí 'Eiki Sea. Ka 'oku fakahoko mai 'o pehē, ke toki 'ave ia ke toki fai mai, talamai 'e he Laó ia, kapau 'oku tau pehē 'e tautolu 'oku hala heni pea fai, tatau pē 'a tu'a ia mo Falé ni. Ko e me'a ia ko ē 'oku ou tokanga ki ai 'Eiki Sea, pea 'oku ou fakatokanga ki ai. Hangē ko ení, pea ko e anga ia 'eku fakakaukaú, ki he kau Mēmipa ko ē he Falé ni. Na'a tau fuakava, tauhi e Laó, ke ma'oni'oni pea tauhi ki he Konisitūtone 'o e fonuá ke haohaoa. Ko u tui ko e fo'i me'a mahu'inga taha ia he Mēmipa Fale Aleá, ko 'etau fuakava na'e faí. Pea kapau leva 'oku 'ikai ke tau to e lava tautolu 'o tauhi 'etau fuakavá, 'i he ngaahi faka'uhinga, tonu ke tau fakafisi ā kitautolu..

'Eiki Minisitā Polisi : Sea ka u fakatonutonu e Nōpele Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu.

Fakatonutonu

'Eiki Minisitā Polisi : Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae pehē ki he Kōmiti Kakató. Ko e fakatonutonu 'oku pehē Sea. Tukuange pē 'a e malangá ko e fakahounga, ka 'oku tō atu ia ki tu'a mama'o Sea, pea 'oku ou pehē ke fakatonutonu. 'Oku pehē 'oku tuhu'i mai 'e he Laó hono fatongia ke fai, pea ko hono fakatatafe ko eni ko ē 'a e Lipooti 'Atitá ke fakatokanga'i, 'oku 'ikai ke tau fai ai hotau fatongiá. 'Oku ou kole ki he Nōpele Sea, ke ne lau mai angé 'a e Kupu 5 pē ko e fē 'a e fo'i konga 'oku tohi'i mai ai 'a e me'a ko iá ai. Ko e fakatonutónú Sea, he ko e me'a na'e me'a mai 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá ko 'ene tonú ia.

Fakamahino ka fai ha faka'ilo faka-Fale Alea 'atā pe ia kae fakahū mai 'e ha Mēmipa

Ka 'oku 'i ai ha Lipooti 'e fengāue'aki ha Mēmipa ke fai ha faka'ilo *impeach*, 'oku tu'u kehe ia he lau 'a e founga ngāue 'a e Falé ni pea mo e Tu'utu'uni 'a e Fale Aleá. Kuo pau ke fakahū mai ia 'e he Mēmipa, 'oku 'ikai ke fai mai ia 'i ha Tohi Tangi. Kuo pau ke fakahū ia 'e ha Mēmipa heni. Pea ko e 'uhinga ia 'o e fokotu'ú, 'oku 'atā, ka 'oku 'i ai ha ni'ihi 'oku nau fie ngāue'aki, ngāue'aki 'o fakahū mai. 'Oku lahi 'a e ngaahi me'a ia 'oku mau fehu'ia 'e mautolu 'i he Lipooti 'Atitá, ka 'oku 'ikai ke mau to e fie lave ki ai. Ko e 'uhinga ia 'oku mau pehē, ke fakapotopoto ā ke tau tu'u 'i lotomālie 'o fakatokanga'i pē Sea, He kapau te tau 'alu ki he peesi faka'osí, 'oku 'i ai 'a e ngaahi fakamatala ia na'e 'omai kia mautolu 'aneafi, ka mau tukuatu 'e mautolu ia ko 'ene havehave 'aupito ia 'a e ki'i Lipootí. Ko e 'uhinga ia ko ē 'oku 'ikai ke mau loto ai, ke uesia 'a e kupu pelepelengesi ko e 'Atita. Kapau 'oku fengāue'aki, fakahū mai 'e ha taha 'amui Sea, 'atā pē ia, ka he 'ikai ke fai ia fakatatau ki he Tohi Tangi. 'Oku nau mea'i pē 'oku hala ia. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Lord Tu'ilakepa : Sea, tapu pē mo e Feitu'u na Sea, ki'i fakamolemole pē ki he 'Eiki Nōpelé.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai Nōpele Fika 1 'o Vava'u.

Lord Tu'ilakepa : Ko e ... fakamolemole pē ki he Feitu'u na, ko au 'oku ou hoha'a tama ki he me'a 'oku me'a mai ki ai 'a e Minisitā Polisi. Fo'i sētesi 'oku ne me'a mai 'akí, kapau te nau .. 'oku 'i ai e me'a 'oku nau mea'i, kapau te nau tukumai ki he fonuá ni, 'e havehave 'a e ... Hā e me'a 'oku to e 'ai 'o fakapulipuli'i he fonuá ni, kapau 'oku tau fiema'u ke 'ata kitu'a. Ko ho'o me'a hená, koe'uhí ke fakamā'opo'opo 'a e fonuá fakalūkufua. 'Oku tau lolotonga uesia he faito'o konatapu. Ka 'oku 'i ai ha me'a 'oku ke mea'i, mou 'omai ki he Falé ni, pea tuku ke mea'i 'e he kakai 'o e fonuá koe'uhí pea tau fetokoni'aki ke fai ha ngāue ki ai. Sea, 'oku ou ki'i ongo'í 'oku hangē 'oku ki'i fakamanamaná, pea 'oku ou ki'i manavahē au ki he me'a ko eni 'oku ne 'omai.

Ko e me'a ko ia 'oku 'omai 'e he 'Eiki Nōpelé, 'oku 'ikai ke tui 'a e 'Eiki Nōpele ki ai 'Eiki Sea. Ko 'eku 'ai atú koe'uhí ke fakatonutonu mai 'e he Feitu'u na 'a e me'a ko ia 'oku me'a ki ai 'a e Minisitā Polisi. 'Oku ki'i hangē 'oku ki'i ongo fakailifiá 'ene fakamanamana ki he Falé ni.

Sea Kōmiti Kakato : Nōpele.

Lord Nuku : 'Eiki Sea, ..

Sea Kōmiti Kakato : Kātaki ko e me'a ko ē 'oku ke me'a mai 'akí, mahino ki he motu'a ní, 'oku ke loto ke hoko atu 'a e lave ki he Tohi Tangi, pea mo e Tohi Lipootí, pea fai 'e he Falé ni ha faka'ilo, kapau 'oku 'i ai ha taha 'oku ne maumau'i 'a e Lao 'o e Falé mo e Pule'angá. Ka ko e me'a ia 'oku 'uhinga mai 'a e Minisitā Polisi ...

Lord Nuku : 'Eiki Sea, ..

Sea Kōmiti Kakato : Mea'a mai 'Eiki Nōpele.

Taukave makatu'unga he Kupu 75 malava ki ha Mēmipa ke fai ha faka'ilo faka-Fale Alea

Lord Nuku : Te'eki ai ke u lave tu'o taha atu au ia ke fai ha faka'ilo. Ko 'eku lave atu 'Eiki Sea ki he Kupu 75: 'E ngofua ki ha Mēmipa 'o e Fale Aleá, 'i he'ene fili pē 'a'ana, pē 'i ha ola 'o ha tohi lāunga, kuo fakahoko 'e ha taha Tonga. Ko 'eku fakatonulea ia ko ē ki he Tohi Tangí, ko e lāunga 'a e taha Tonga. Ko e laú ia, ke fokotu'u ki he Fale Aleá, 'o fakatatau ki he ngaahi Tu'utu'uni.

'Eiki Minisitā Polisi : Fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Polisi : Ko e fakatonutonu Sea, he ko hono 'uhingá he 'oku ongo mālie 'ene lau maí, ka 'oku 'ikai ...

<008>

Taimi: 1145-1150

'Eiki Minisitā Polisi : .. 'ikai ke mahino e kupu. “ ‘Oku ngofua ki ha Mēmipa, 'i ha tohi lāunga mai, ka 'oku 'ikai ke fai 'a e tohi lāunga. Tohi lāunga mai, ka ko e Mēmipá pē te ne fakahū mai.” Mēmipá te ne fakahū mai e *impeach*. Ko ia ai 'oku ou fakahoko atu Sea, he 'oku ne fakahoko mai, tokua 'oku 'ikai ke kakato 'a hotau fatongiá. Ko 'ene kakató eni Sea, kuo 'osi lau e Tohi Tangi. Ko e me'a ko ia ki he fai 'o e *impeach* ko e *process* kehe ia, 'e fakahū mai 'e ha taha, pea 'oku 'atā pē ke ngāue'aki 'a e Fakamatala 'Atitá, ka 'oku 'ikai ka *automatic* ia 'i he Tohi Tangí. 'Oku pau ke fakahū mai 'e he Mēmipá 'i he'ene tau'atāina pē 'a'ana, pē ko 'ene ngāue'aki ha tohi lāunga kehe, ka ko e Mēmipá pē te ne fakahū mai. Ka 'oku 'ikai ke *automatic* ia he pehē kuo fai mai e Tohi Tangi, ke fai ha *impeach* pea tali ai Sea. 'E ma'u hala 'a e kakai e fonuá. Ko e fakatonutonu ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki, 'oku ou kole atu pē ke mou ki'i mea'i pē, na'e toki 'osi pē eni 'a e me'a mai 'a e Sea 'o e Fale Aleá, fekau'aki mo e kehekehe he ngaahi me'a ko iá. Ka 'oku ou tui 'oku mou me'a pē kimautolu ia ki he afé. Ko e me'a ko eni 'oku me'a mai ki ai 'a e Nōpele 'Euá ia 'oku ne pehē mai, hoko atu 'e he Falé 'a e Tangi ko eni 'oku 'omaí. Me'a mai angé... te ke tokoni Minisitā Ako ?

'Eiki Minisitā Ako : 'E Sea, ko e malanga.

Sea Kōmiti Kakato : Kātaki Minisitā 'oku te'eki ke 'osi 'a e taimi 'a e Nōpele 'Euá ... mahalo nai ko e uasi folahi ia ko u ngāue'aki. Fakamā'opo'opo mai, toe ho'o miniti 'e 2.

Taukave malava ki ha taha Tonga ke ne faka'ilo ha taha he Fale Alea

Lord Nuku : 'Eiki Sea, kapau ko e fiema'u ē 'a e 'Eiki Minisitā Akó, pea hoko atu ia kau toki hoko atu au, ka ko 'eku kole pē ki he Feitu'u na, toki 'omai pē haku taimi, kae tukuatu ā ki he 'Eiki Minisitā Akó, he kuo 'osi 'ova 'eku taimí. Ka te u hoko atu au. Ko e 'uhingá 'oku ou fiema'u 'e

au ke fakapapau'i 'oku 'atā e taha Tonga, ke ne hanga 'o faka'ilo ha taha he Fale ko ení. 'Oku 'atā.

Sea Kōmiti Kakato : Ki he Fakamaau'anga?

Lord Nuku : 'O fakahū mai 'a e fokotu'u ki Falé ni, ke fakahoko. Ko e Tu'utu'uni Ngāue 'a e Falé, kuo pau ke fakahū 'e he Mēmipa, 'i he lāunga 'a ha taha Tonga. Ka ko hono Tu'utu'uní, kuo pau ke fakahū mai 'e he Mēmipa. 'A e lāunga 'a e taha Tonga. He 'ikai ke hū mai, 'a e taha Tongá mei tu'a, 'o ha'u 'o fai 'a e faka'iló i Falé ni.

Sea Kōmiti Kakato : Mahino ia.

Lord Nuku : Na'e 'osi hoko 'a e me'a ko ení 'Eiki Sea 'i Falé ni. Na'e fai 'a e faka'ilo faka-Fale Alea, pea 'ikai ke tali, pea fakahū mai 'e he tokotaha mei tu'a 'a e lāunga pea fakahū 'e he Mēmipa 'o faka'ilo ko e me'a ia ko ē 'oku ou fakamatala atu ki aí Sea. Ka u kole atu ki he 'Eiki Minisitā Akó ke hoko atu ia, kau to e ki'i siosio ange ke fakapapau'i 'a e me'a ko ení, he na'a ku 'ilo'i na'e 'osi hoko ia he Falé ni 'oku 'ata pē ha taha.

Sea Kōmiti Kakato : 'Oku ou lave'i 'oku hoko pē ia 'i ha fiema'u 'a ha taha mei tu'a. Na'e fakahū mai 'a e tohi pehē mei he Tongatapu 1, pea na'e fakahoko ia ko e hoha'a mei tu'a. Ka ke me'a mai koe.

Tokanga 'ikai lava Fale Alea ke faitu'utu'uni ki he tangi 'omai ki he Fale

Lord Nuku : Ko ia, ko e me'a ko ē 'oku ou hanga 'e au ko ē 'o fakahoko atú 'Eiki Sea, ko e 'ikai ke lava 'a e Falé ni, 'o fai tu'utu'uni ki he Tangi 'a e kakaí na'e 'omai ki he Falé ni. Ko e me'a ia ko ē 'oku 'ai ke u hoko atu ki aí 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Nōpele ko e hā 'a e tangi?

Lord Nuku : Ko e tangi eni 'oku 'i ai 'a e tali 'e 3 ko ē ko ē na'e vili mai 'a e Pule'angá ke nau tali ki he lāunga 'a e kakai.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia, me'a mai koe ai.

Lord Nuku : Ko e 'uhinga ia ko ē 'oku ou 'uhinga atu ki aí, ko e tali 'a e Palēmia 'osi mahino ia. Ko e tali ko ē ko ē 'a eni ko ē na'a ku fakahoko atu 'anenai. 'A e 2, 3, 4, 5, 'oku fepaki ia pea mo e Lipooti 'a e 'Atita.

Mō'ale Fīnau : Sea ki'i fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu.

Malavalava pe fatongia 'oku fakahoko 'e he Fale Alea fekau'aki mo e tohi tangi

Mō'ale Fīnau : Tapu pea mo e Sea. Sea, ko 'eku fakatonutonu pē 'a'aku ia he pehē ko ia he me'a 'a e Nōpele 'oku 'ikai ke fai 'e he Falé ni honau fatongia. 'Uluakí Sea, na'e tu'utu'uni 'e he Sea ke fakahoko 'a e 'Atitá, makatu'unga he Tohi Tangi, 'a ia ko e Tu'utu'uni 1 ia. 'A ia 'oku

fakahoko 'e he Falé, 'a hono fatongia 'i he me'a ko ia. Ko hono 2, fakahū mai 'a e tali 'a e Pule'angá, 'i he Tu'utu'uni pē 'a e Fale. Ko hono 3, ko eni te tau Tu'utu'uni he 'aho ni pē ko e tali pē ko e fakatokanga'i. 'A ia ko e lava ia 'a hotau fatongia faka-Fale Alea. Ko e fakatonutonú ia 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai 'Eiki Minisitā Ako.

Ke fakatokanga'i Lipooti 'Atita he ko e totonu mo e mo'oni toki vete ia mei he Fakamaau'anga

'Eiki Minisitā Ako : Tapu mo e Sea Kōmiti Kakato tapu mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā e Kapineti, tapu mo e Hou'eiki Nōpele e fonuá, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai. 'E Sea, 'oku ou fie tokoni atu pē ki he Feitu'u na, ke foki mai 'etau tipeiti ki he 'asenita, 5.1 ko e Fakamatala 'a e 'Atitá. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi me'a mahu'inga 'e 3 ...

<008>

Taimi: 1150-1155

'Eiki Minisitā Ako: ...Mahu'inga 'aupito 'i he ngāue 'a e 'Atita. Ko e 'uluaki ko e ngaahi fakakaukau ko ē 'oku 'omi ko 'ene fakakaukau pē ia 'a'ana (*opinion*) 'oku 'ikai ko e mo'oni ia pē ko e totonu ko e mo'oni mo e totonu 'e ma'u ia mei he Fakamaau'anga 'osi 'i ai e ngaahi *case* pehē.

Tolu ko e me'a mahu'inga 'i he 'Atita 'ete 'alu fakatotolo'i ha taha 'osi pea to e foki ki he tokotaha ko ia 'o talanoa mo ia pea toki 'omai leva 'ene *opinion* ko 'ene fakakaukau pē 'a'ana 'oku 'ikai ko e tonu ia pea 'oku 'ikai ko e mo'oni taha ia. Na'e toki 'i ai 'a e *case* na'a tau toki sio ki ai na'a tau vakai ki ai na'e toki 'omai mei he Fakamaau'anga 'a e mo'oni mo e totonu ka na'e 'osi fai pē 'a e *opinion* 'a e 'Atita. Pea 'oku ou fokotu'u atu ke tau fakatokanga'i pē.

5.5 'oku tau'atāina hangē ko e feme'a'aki 'a e Konisitūtone ke fai ha tohi tangi 'o felāve'i mo ha taha kuo 'osi 'oatu 'eku tali Sea pea 'oku me'a ki ai e Fale ni me'a ki ai mo e kakai e fonua fiemālie au ia pea 'oku ou fokotu'u atu ke fakatokanga'i pē 'a e Līpooti 'a e 'Atita mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō me'a mai Nōpele Fika 1 'o Vava'u.

'Ikai tui ke fakatokanga'i Lipooti 'Atita kae fai ha ngāue ki ai Fale Alea

Lord Tu'ilakepa: Tapu pē pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea tapu pea mo e Hou'eiki 'o e Kapineti 'Eiki Sea. 'Eiki Sea 'oku ou fakamālō atu hono 'omai 'a e faingamālie 'Eiki Sea koe'uhī 'Eiki Sea ke u lave atu ki he līpooti ko eni 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko au 'oku 'ikai ke u tui ki hono 'ai ke pehē ke tau fakatokanga'i 'Eiki Sea, tuku pē 'Eiki Sea ke u 'oatu 'a e fakakaukau ko eni, 'oku ou tui ki he me'a ko eni 'oku me'a mai he 'Eiki Nōpele 'o 'Eua sai pe kau foki 'Eiki Sea ki he līpooti kau tātāsili mai ki he me'a ko eni kau toki foki ki he mai ki he 'uhinga mo e me'a ko ē 'oku fiema'u ke tau fakatokanga'i.

Ko e taha he līpooti na'e 'omai pea tukuaki'i ai 'a e ongo *former* pē ko e ongo palēmia 'a ia kuo na 'osi mei he palēmia na'e 'i ai 'a e līpooti 'o fekau'aki mo e 'Atita mo ia 'Eiki Sea na'e fakatokanga'i 'e he Fale Alea 'i he ngaahi ta'u ko ia 'Eiki Sea, pea ko e me'a na'a ku 'ohake 'Eiki Sea he feme'a'aki na'e me'a mai mo e 'Eiki Palēmia mo e Minisitā Pa'anga hā e me'a na'e 'ikai ke fai ha ngāue ki he līpooti ko eni. 'Oku mou me'a ki he maumau ko ē 'a e me'a 'oku ui ko e fakatokanga'i pea tuku e līpooti kae 'ikai ke fai e fatongia 'o e Fale Alea na me'a mai 'o me'a mai hā e me'a na'e 'ikai ke fai e fatongia 'o 'ave 'a e pa'anga 'e 90 miliona ki he kautaha *Tongasat* 'Eiki Sea. Pea ake ai 'a e ngaahi fakakaukau 'o fai 'a e ngaahi tohi tangi ki he Fale ni 'Eiki Sea.

'Oku ou tui ta'etoeveiveiua 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke totonu ke tau ngāue'aki e founa ko ia ke fakatokanga'i 'a e līpooti 'a e 'Atita. He koe'uhī kuo 'osi 'omai 'e he 'Eiki Palēmia mo e Minisitā Pa'anga 'o e 'aho ni na'e 'ikai ke fakatokanga'i pea na'e 'ikai ke fai ha ngāue 'a e kau Mēmipa 'o a'u 'o tukuaki'i e Fale ni 'Eiki Sea 'oku totonu ke tau ngāue pōpula kau ai e Feitu'u na, ke kau ai 'a e Feitu'u na he na'a ke 'i heni he taimi ko ia. Ko mautolu pē ko eni na'e 'i he Fale na'a mau ngāue'aki e founa ko ia ke fakatokanga'i, 'aho ni mou to e me'a mai ke tau to e fakatokanga'i, 'ikai ke u tui ki he founa ko ia 'Eiki Sea.

'Eiki Sea ko e me'a ko eni 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki 'o pēhē ki he 'Atita ke tau'atāina. Hou'eiki ka u 'oatu 'a e ki'i fakatātā ko eni 'oku ou tui pea mahino pea 'oku mea'i pē 'e he tokotaha 'oku a'usia 'o a'u ki he ni'ihi 'o e fonua fakalukufua 'Eiki Sea. Ko e tau'atāina 'Eiki Sea kapau 'oku talaatu ha fatongia ki ha taha ke ke 'alu 'o fai 'a e fatongia ko ia 'i ho loto tau'atāina 'oua to e 'i ai ha taha ia mei he tafa'aki te ke toe kau noa'ia 'i ha tala fatongia ki he tokotaha ko ia ke uesia 'ene fakakaukau mo e taumu'a 'oku totonu ke a'u ki ai 'ene ngāue 'o fakatatau mo e tala fatongia 'oku 'oange ki ai 'Eiki Sea.

Ko e me'a ko ē 'oku ou tui ki ai Hou'eiki kae 'uma'ā 'a e Kapineti ko e founa ko ē na'a mou tali'aki pē na'a tau tali'aki 'Eiki Sea 'i he tohi tangi ko eni 'ave ki he 'Atita, pea ko e me'a leva 'a e 'Atita a'u atu 'a e 'Atita ki he potungāue 'a e Minisitā Ako pea ko e me'a 'a e Feitu'u na 'oua te ke to e kau noa'ia he 'Atita tuku e 'Atita ke ne 'eke ki ho kau ngāue 'omai e 'ū fakamatala kotoa pea tau fakalongolongo hūfanga he fakatapu mei he tēpile 'a e Pule'anga ki he tēpile...

<007>

Taimi: 1155 – 1200

Lord Tu'ilakepa: .. ko eni pea mo e tēpile Fakafofonga e Kakaí 'Eiki Sea. Pea ko e taimi ia 'oku tau'atāina leva e 'atitá ke ne vakai'i 'a e tala fatongia, 'a e me'a na'a mou talí, 'oku 'ikai ko ha tu'utu'uni ia 'a e Seá, ko e tu'utu'uni 'a e Falé, tali 'i ho'omou pāloti ke 'ave pē ko e tala fatongia ia ki he 'atita.

Tokanga ki he talangata'a ki he 'atita & Lipooti 'Atita ki he 'isiu ta'etotongi tukuhau

Ka koe'uhi ko e vave ngāue 'a e 'atitá 'o foki mai 'Eiki Sea, 'o fakamahino mai 'Eiki Sea 'a e ngaahi me'a ko ē 'oku fai ki ai e feme'a'aki he taimi ní 'Eiki Sea. 'I he anga ... 'ū fakamatala na'a mou 'ave ki he 'atitá. 'I ai mo e ni'ihi 'ia moutolu Hou'eiki Minisitā na'e kole atu ke 'omai e tohi, 'ikai pē ke mou foki mai. 'Oku mou talangata'a ki he 'atitá. Pea na'e fai e ngāue 'atitá 'Eiki Sea

‘o vakavakai’i, vakavakai’i e kau tangata na’e pehē ‘oku ‘i ai ‘enau ‘ilo ki he tekinolosiá pē ko e kau tangata ‘oku nau ‘ilo fekau’aki pea mo hono liliu e silapá he fonua ni ‘Eiki Sea. A’u ki he taimi ní ‘Eiki Sea, te tau fakatokanga’i pē ngaahi me’a ko ení? ‘Eiki Sea, ‘i ai e me’a ia na’a ku fakatokanga’i ‘e au, tuku pē ke u, hanga ‘e he ‘atitá ‘o ma’u heni na’e te’eki ke tukuhau ‘a e pa’anga na’e ngāue’aki pē na’e ‘ave ‘e he tokotaha tekinolosiá ko ení. Te tau fakatokanga’i pē ngaahi me’a ko ení? Taha e me’a ‘Eiki Sea ‘oku ou hanga ‘ohake ‘Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko u fakatonutonu atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai e fakatonutonu.

Me’a laulaunoa hono tukumai fakamatala ‘atita ‘a e ta’etotongi tukuhau ha ni’ihi

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ko e tukuaki’i ko ení ‘oku fu’u fuofuolua, ‘o pehē na’e ‘ikai ke totongi tukuhau pē. Ko e founga anga mahení ‘Eiki Sea ka u hanga ‘o fakahoko atu ke mea’i ‘e he kakai e fonuá. Tokotaha kotoa pē ‘oku totongi tukuhau ‘oku ‘i ai ‘ene *pin number* ‘i he Potungāue Tukuhaú, ‘a ia ‘oku ‘omai ki he motu’a ni Sea. Pea ko e ‘osi pē ‘a e ta’u ko ē ‘oku faha’i tukuhaú, ‘oku *assess* leva koe. Ko e taimi ko ē ‘oku ke totongi tukuhau aí, ‘oku to’o ‘otomētiki ia ‘e Fale Pa’anga ‘i ho vāhengá. Ko e taimi ko ē ‘oku *assess* ai ‘e he Potungāue Tukuhaú, pea ko e ngaahi monū’ia ‘oku ‘oatu kiate koé, ‘oku ke totongi fakatatau ki ai pē ‘ikai, ‘Oku ‘i ai leva e ni’hii ia ‘oku ‘osi ange hono *assess*, ‘oku mo’ua e Pule’angá kia nautolu ‘o to e totongi e silini ki he ni’ihi ko iá. ‘Oku ‘i ai leva e ni’ihi ia ‘oku *assess*, pea ‘oku nau mo’ua kinautolu. ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia na’a nau faihala, ka ko e fehālaaki ia hono *calculate* ko ē hono to’o ‘enau ngaahi monū’iá. Pehē kātoa e tokotaha kotoa pē ‘oku totongi tukuhau ki he Pule’angá. Ko hono ‘ai mai ko ē ‘a’ana ko ē ‘i hení Sea. Taha ia e ngaahi faka’ilonga kia mautolu, me’a laulaunoa ‘i hono fokotu’u mai he fakamatala ‘ātita Sea. Me’a angamaheni ia ‘oku hoko.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: ‘Oku ‘i ai e ni’ihi ia ‘oku totongi fakafoki e pa’anga kia nautolu, ‘oku ‘i ai e ni’ihi ‘oku tala atu, tuku atu e taimi ke mou totongi mai. Tatau pē ngaahi pisinisi mo e kakai ngāue fakapule’angá. Tatau, me’a nōmolo eni ‘oku hoko he ta’u ki he ta’u Sea. Ko ia ko u fokotu’u au ko e ki’i poini ‘oku fokotu’u mai ko ení, laulaunoa ‘aupito ia Sea. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Hou’eiki.

Lord Tu'ilakepa: ‘Eiki Sea. Sai pē, sai pē ia Minisitā Polisi kapau ‘oku laulaunoa ki he Feitu’u na ka ‘oku ‘ikai laulaunoa ia ki he motu’a ni. He ko u ongo’i ‘Eiki Sea koe’uhí ko e pa’anga na’e totongi mai ‘e he Siasi ‘o Sisu Kalaisi mo e Kau Ma’oni’oni e ‘Aho Kimui ní, pea toki tu’utu’uni mai he Pule’angá ke u totongi tukuhau ‘Eiki Sea ko e tahamano tupu. Pea nau fou he founga ‘Eiki Minisitā Polisi hangē ko e me’a ‘oku ke me’a ki aí, ‘alu ‘o kole ki he Tukuhaú ke u tātā ‘a e ki’i tukuhau ko ení. Me’a ko u ongo’i pea ‘oku te’eki ai ke ‘i ai ha ngāue ki he tukuhau ‘a e tokotaha ‘iloa pē tokotaha ‘oku ne ‘ilo ki he tekinolosiá ko ení ‘Eiki Sea. Ko ‘eku fakamatala ko ení ‘Eiki Sea he ko u lolotonga a’usia ‘a e totongi tukuhau ‘i he fonua ni. Ka kapau na’e ‘ikai e ‘atitá he ‘ikai ke a’usia, te tau fakatokanga’i ‘a e ngaahi ...

'Eiki Minisitā Polisi: Sea, ka u fakatonutonu atu Sea.

Lord Tu'ilakepa: ... 'a e ngaahi mo'oni'i me'a ko ení.

'Eiki Minisitā Polisi: Fakatonutonu atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Polisi: Ho'o pehē ko ē kapau na'e 'ikai e 'atitā Sea 'ikai to e fai ha ngāue 'oku hala 'aupito ia. Ko e ngāue ia 'oku *pick up* ia 'e he potungāue 'a e motu'a ni Sea. Ko e ngāue, potungāue 'a e motu'a ni 'oku ne fai e *assess* e kau ngāue pea nau hanga 'o, tokolahi e ni'ihī 'i Fale ni 'oku nau tātā mo'ua pehē kātoa, 'i he Fale ni. 'I ai mo e ni'ihī na'a nau 'i heni, na'a nau tohi kole mai ki he motu'a ni ke nau tātā. Pea u hanga pē 'o 'ave ki he kau ngāue pē ko e hā 'enau *assess*. Tatau ia mo e me'a ko ení 'oku 'omai ko ení.

Lord Tu'ilakepa: Sai pē 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: Fu'u me'a anga maheni ia Sea. 'A ē ko ē 'oku hoko pē ki he Nōpele 'oku fakamo'oni pē Nōpele ki ai Sea. Mālō.

Lord Tu'ilakepa: Sea, pe ka u hoko atu au 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakamā'opo'opo mai, fakamā'opo'opo mai.

Tokanga ki he tō lalo e ako he fonua ni

Lord Tu'ilakepa: Ka ko e me'a lelei pē 'Eiki Sea. Sea 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pē ko u fakamā'opo'opo atu pē ko hai 'e to e malanga, lahi e me'a ko u fie lave atu fekau'aki mo e lipooti ko ení 'Eiki Sea. Kapau na'a ke me'a mai hangē ko ē 'oku ki'i taimi e 'Eiki Nōpele 'o 'Euá koe'uhí ke ne tuku ki he Minisitā Akó. Ko au, 'io 'oku tukuange ke tuku ki he Minisitā Akó, ka 'oku totonu ke fai ha feme'a'aki ki he 'ū me'a ko ení 'oku totonu ke fakatokanga'i. 'Eiki Sea, 'Eiki Minisitā, 'oku ou 'atu pē 'eku fakakaukaú Minisitā Ako ki he Feitu'u na ke ke fakatokanga'i e me'a ko ení. Taha e me'a 'oku totonu ke fakatokanga'i 'Eiki Sea, fekau'aki pea mo e tu'unga 'oku 'i ai 'etau akó he taimi ní. Tō lalo e akó he taimi ni 'Eiki Sea. Ko e tō laló 'Eiki...

<001>

Taimi: 1200-1205

Lord Tu'ilakepa: ... ko e Minisitā koe'uhí ko e founa mo e me'a na'a ke me'a mai 'aki ho'o tohi ko ho laumālie ia fou he lao. 'Io ke fiema'u ha taha tekinolosia ke ne fokotu'u ha fakakaukau ke fakalelei'i e silapa e ako 'oku kei uēsia pē ako a'u ki he taimi ni. Ko e hā e me'a 'oku uēsia ai? He koe'uhi 'Eiki Sea 'oku te'eki aipē ke mähino e tu'unga 'oku 'i ai e, 'a e ngaahi foomu fitu mo e foomu ono 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke tali kinautolu he ngaahi 'univēsiti 'Eiki Sea kau ai hoku ki'i foha mou fakamolemole pē Hou'eiki. Na'e kau he kau lava ko ē 'i he foomu fitu, 'oku 'ikai ke tali ia. Pea talamai leva 'e to e 'alu ia 'o ako *tech* pea u talaange sai 'aupito 'aupito 'alu koe 'o ako *tech*. Pea kapau 'oku 'i ai ha faingamālie ke ke 'alu atu ā ki muli ke 'ai 'o faka'osi ki ai ho ako

pea ke ‘alu ki muli ‘o faka’osi ai ho ako. Ko e ‘ata mo’oni ia ‘o e me’a ‘oku totonu ke tau tokanga ki ai he ‘oku uēsia e fonua, ‘oua te tau fakatokanga’i ‘Eiki Sea.

Tokanga hā e ‘aonga ‘a e Paaka mala’e tāpulu ki he kakai

‘Eiki Sea ko e me’a ‘e taha ‘oku ou fie lave ki ai ‘Eiki Sea koe’uhí ko e taha ‘o e līpooti ‘o fekau’aki pea mo e paaka ‘Eiki Sea pē ko e mala’e tā pulu ‘Eiki Sea. Na’e tu’o fiha ‘eku ‘eke ‘i he Fale ni ‘Eiki Palēmia pea ke me’a mai hala, mole ke mama’o ke ‘i ai ha pa’anga ‘a e Pule’anga pē ko e fonua ‘e kau ki he fakakaukau ko eni. Hā e me’a ‘oku hoko ‘i he taimi ni ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘i ai e pa’anga ‘Eiki Sea ‘oku to’o ‘o ‘ave ‘o ngaahi ‘aki e fu’u mala’e tā pulu ko eni. ‘Ikai ke u lave’i pē ko e hā koā hano fu’u ‘aonga fēfē e mala’e tā pulu ‘Eiki Sea ki he fonua ni fakalukufua. ‘Eiki Sea ‘oku ou kole atu ki he Feitu’u na ke ‘oua te tau ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu ?

Lord Tu’ilakepa: Ke ‘oua te tau fakatokanga’i ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Minisitā Ako ?

Lord Tu’ilakepa: ‘Ikai ‘oku ‘ikai ko ha fakatonutonu he ‘oku te’eki ke ne me’a ‘aki ‘e ia ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Osi ho’o taimi Nōpele.

Lord Tu’ilakepa: Ko hai ha taha ‘e to e malanga heni ‘Eiki Sea ko hai ko au ko u lahi taha pē ...

Sea Kōmiti Kakato: Kae faka’osi mai he Minisitā ke ne tali e ngaahi me’a ko eni ‘oku ke me’a ki ai ?

‘Eiki Minisitā Ako: Mālō. Tapu mo e Sea mo e fakataha’anga ni. Sea ko u fie fakahoko atu ‘oku ‘ikai tō lalo e ako ia. Ko hai na’a ne talamai e me’a ko ia ke taki hala’i e kakai ‘o e fonua.

Lord Tu’ilakepa: Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ako: Ko e hā e fakamo’oni ki ai ?

Lord Tu’ilakepa: Ko hono fakamo’oni ki ai ko e fo’i tekinolosia ...

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele.

Lord Tu’ilakepa: Na’a ke tali ke ‘omai he Fale ni ‘oku ‘ikai ke mea’i he tokotaha ko iá ha fa’ahinga *assessment* ...

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki ‘o me’a ki lalo Nōpele fika ‘uluaki ‘o Vava’u.

Lord Tu'ilakepa: Ke 'ai ki he me'a ko eni 'Eiki Sea. Ko e fu'u me'a mate ena 'oku ke 'omai ki he fonua ni ke ngāue'aki pea 'oku 'ikai ke 'i ai hano 'uto 'e taha hūfanga he fakatapu.

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki 'o me'a ki lalo 'oku ke ta'efaka'apa'apa Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: Fakamolemole atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatokanga'i pē ho'omou fēme'a'aki.

Lord Tu'ilakepa: Na'e ifo pē 'etau fēme'a'aki ka ko ia ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a ki lalo.

'Eiki Minisitā Ako: Ko e tekinolosia ia ko e ki'i me'a pē ia ko ē. 'Oku hā e 'ū me'a ia ko ē? 'Oku 'ikai ke hanga he 'e me'a ko ē 'o ue'i kātoa ē. 'Ika'i 'oku hala ia.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā kātaki tau toki foki mai 'anai pea ke toki faka'osi mai ho'o me'a.

'Eiki Minisitā Ako: Mālō Sea.

(Na'e liliu 'o Kōmiti Kakato.)

'Eiki Sea: Hou'eiki tōloi e Fale ki he ua.

(Na'e tōloi e Fale ki he ua efiāfi.)

<002>

Taimi 1400-1405

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. (Lord Fakafanua)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie hou'eiki ko e 'i he efiāfi ni 'oku ou fie talitali lelei 'a e Hou'eiki Mēmipa mei he 'etau Fale Alea To'utupu, fakaloto lahi 'aupito ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea ho'omou kau mai ki he 'etau fakataha 'i he efiāfi ni, fakafiefia 'aupito ki he mo fakafofonga'i atu 'a e Hou'eiki Mēmipa hono talitali kimoutolu, pehē foki 'a e ngaahi lea fakalotolahi koe'uhí pē ko e kaha'u mo e to'utpú mou fakafofonga'i mai ki he Fale 'Eiki ni, pea 'oku 'i ai 'a e 'amanaki lelei ko ho'omou polokalama ngāue mo ho'omou 'āsenita 'e teuteu ki ho'omou fakataha ki he uike kaha'u, 'e ola lelei ho'omou ngāue, pea onгона mai ki he fonua, pehē foki ki he hou'eiki 'i he ngaahi fiema'u makehe 'a e to'utupu.

Hou'eiki 'ikai ke to e 'i ai ha me'a lahi 'i he 'etau 'āsenita 'oku ou kole atu ke tau liliu 'o **Liliu 'o Kōmiti Kakato.**

(Liliu 'o Kōmiti Kakato, me'a mai 'a e Sea 'o e Kōmiti Kakato, Veivosa Taka)

Me'a 'a e Sea

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki ki'i mate 'etau maika 'oku ongo atu pē? Mou ki'i fakama'ama'a atu. Tapu pea mo e 'Eiki Palēmia pea pehē foki ki he Hou'eiki 'o e Fale 'Eiki, tau hoko atu 'etau 'āsenitā mou me'a ki ai, 'oku ki'i fie fakamanatu atu pē hou'eiki ho'omou ngaahi feme'a'aki, 'oku 'i ai 'a e ongo tipeiti 'e ua 'oku mou kei feme'a'aki ai 'a ē ko ē ne fokotu'u mai 'e he 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC kae pehē kihe poupou ki ai 'a e Ha'apai fika 2 mo Ha'apai fika 1, pea 'oku 'i ai 'a e ni'ihī 'oku 'ikai ke nau poupou ki ai 'oku nau loto pē ke tau hoko atu 'a e ngāue ki hono pālōti'i, 'a ia 'oku fiema'u foki 'e he fokotu'u mai 'e he Pule'anga ke mou fakatokanga'i 'a e Lipooti pea mo e ngaahi tali 'o e Tohi Tangi, 'oku 'ikai ke nau faka'amu, pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha palopalema ...

<005>

Taimi 1405-1410

Sea Kōmiti Kakato: ...eni mai ia 'a e Pule'anga 'i he ngaahi me'a ko eni 'oku mou feme'a'aki ai, pea ko honau lotō ke 'oua na'a uesia tau'atāina 'a e Falé kae pehē ki he 'Atita Seniale. Kā 'oku 'oatu pē ko e hā 'a e me'a 'oku mou laumālie ki ai, pea mou me'a mai kā 'oku mou fakatokanga'i ko e faingamālie eni ke mou me'a mai kimu'a 'oku te'eki ai ke tau tu'utu'uni 'a e Sea ki he'etau Fale Alea ke hoko atu. Me'a mai 'a e Minisitā Ako ko ia na'a tau tutuku 'oku lolotongta me'a mai, pea toki hoko mai.

'Eiki Minisitā Ako: Mālō Sea, tapu mo e Sea 'o e Kōmiti Kakato, tapu mo e 'Eiki Palēmia kae'uma'āā 'a e Hou'eiki Minisitā 'o e Kāpineti, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpele 'o e fonua, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai, tapu ki he kau Fakafofonga To'utupu 'i he Fale Alea, tautefito ki he Fakafofonga mei Tongatapu 9 mo e tangata'eiki faifekau mo kimoutolu hono kotoa, fiefia fakataha mo e me'a na'e fakahoko atú talitali lelei kimoutolu ki he'etau ngāue 'o e efiāfi ni.

Faka'ikai'i 'oku tō lalo e ako he fonua ni

Ko e faka'osi atu pē Sea koe'uhī ko e feme'a'aki na'e fakahoko mai mei he Fakafofonga Nōpele 'o Vava'u 'o pehē 'oku tō lalo 'a e akó, 'oku ou fie fakahā heni 'oku 'ikai ke mo'oni 'a e lau ko ia 'oku tō lalo 'a e ako. Ko e ako 'oku lele lelei pea 'oku 'alu pē ki 'olunga. Ka u 'oatu 'a e ki'i talanoa fakatātā ko eni. Ko 'eku me'alele, 'i ai hono va'e 'e 4 pea 'oku 'i ai 'a e sio'ata 'i mu'a mo e sio'ata 'i mui, 'oku 'i ai 'a e sio'ata ke te lava 'o sio ai kimui, 'oku 'i ai 'a e me'a faka'uli, 'oku 'i ai 'a e ongo matapā 'e ua, ko e sio'ata 'oku tuku hake, tuku hifo, 'oku 'i ai 'a e matapā 'i mui tuku hake tuku hifo. Pea ko e me'alele ko enī 'oku 'ikai ke lava 'o tuku hifo ai 'a e sio'ata ko ē 'i mui. He 'ikai 'uhinga ia 'oku pehē 'oku 'ikai ke lava 'o tuku hake 'o tuku hake mo tuku hifo 'a e sio'ata 'i mui pea ta u pehē 'oku tō lalo 'a e me'alele. 'Ikai, 'oku lele pē me'alele ia, pea ko hono 'ave pē 'o'ona 'o fakalelei'i, kā 'oku 'ikai ke pehē ia ko e 'ikai ke lava 'o tuku hake mo tuku hifo 'a e sio'ata 'i mui pea 'oku pehē 'oku tō lalo ai 'a e me'alele, 'ikai, 'aupito 'aupito Sea, 'oku 'ikai ko e me'a ia.

Ko e akó 'oku 'ikai ke tō lalo, pea kapau leva 'oku pehē 'e ha taha 'oku tō lalo 'a e ako, 'omai 'a e 'ū fakamo'oni ke u sio ki ai. Ko e akó 'oku 'i ai 'a e ngaahi va'a kehekehe 'oku nau fekaukau'aki

ki he langa 'o e ako. 'Oku 'i ai 'a e va'a 'oku nau fa'u 'a e silapa, 'oku 'i ai 'a e Kolisi Faiako, 'oku 'i ai 'a e va'a 'oku nau fa'u 'a e sivi, 'oku 'i ai 'a e va'a 'oku nau 'a'ahi ē sivi mo e hā, mo e hā, mo e hā. Ko ia ko e me'a ko ē na'e me'a ko ē ki ai 'a e 'Eiki, 'a e 'Eiki Nōpele, ko e me'a ko ia 'oku lava pē ia 'o fakalelei'i, kā 'oku 'ikai 'uhinga ia 'oku kovi fakalūkufua ai, pē tō lalo 'a e ako. Hangē pē ko e me'a ko eni na'a ku fakahoha'a atu ki ai 'anenai, ko e fakamatala 'a e 'Atitā ko ene 'uhinga pē 'a'ana 'iate ia, ko e *opinion*, 'oku 'ikai ko e mo'oní ia mo e totonú, ko e anga pē ia 'ene fakakaukau 'a'ana. Ko hono fakamo'oni'i ko e mo'oni mo e totonu 'oku 'ave ia ki he Fakamaau'anga, toki talamai leva 'e he Fakamaau'anga, 'oku hala ē, 'oku tonu ē, ko hono fakapapau'i 'o e me'a ko ia pē 'oku tonu pē hala, me'a ia 'a e Fakamaau'anga.

Mo e me'a faka'osi 'oku ou tokanga ki ai. 'O hangē pē ko ē na'e 'asi 'i he feme'a'akí, ko e fakatotolo'i ko eni 'o e Potungāue Ako, ko au na'e fai ki ai 'a e ngāue, na'e tonu ke 'osi 'a e ngāue 'a e 'Atita pea ha'u 'o sio mai kia au. Minisitā Ako ko fē *laptop* ko ē, 'oku ou 'amanaki te u ha'u 'oku tuku hē, pea u pehē atu leva, Sekelitali, to'o mai 'a e *laptop* ko ena 'oku hili 'i he kōpate. Sio, ko e me'a 'uhinga ia na'e totonu ke ha'u 'a e 'Atita 'o sio mai kia au, 'alu ia kia (*a*) 'o fai hono fakamatala'i, kapau na'e ha'u 'o talamai kia au, na'a ku pehē ange 'alu kia (*e*) mo (*f*) mo (*h*) ko kinautolu na'e fai ki ai 'a e ngāue, 'omai 'a e 'ū fakamatala ko ia, pea ke 'omai mo e fakamatala 'a e (*a*) pea ke toki hanga 'o fakahoa pea 'ai leva ai ho'o fakakaukau. Sio ki ai, 'alu pē ia kia (*a*), kae tuku 'a e Minisitā Ako ia, pea 'osi ko ia pea tala leva 'e he tokotaha ko ē 'oku tō lalo 'a e ako.

Lord Nuku: Kātaki pē mu'a Sea ka u ki'i fakatonutonu atu pē.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu eni Minisitā Ako.

Lord Nuku: 'Eiki Sea tapu pea mo e Feitu'u na kae 'uma'āā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. 'Eiki Sea, ko e fakatonutonú na'e 'osi fakahoko mai pē 'e he 'Atita na'e 'ikai kakato 'a e ngaahi fakamatala na'e 'oange, pea makatu'unga mei ai 'omai ko eni ko ē...

<005>

Taimi: 1410-1415

Lord Nuku: ... 'a 'ene līpooti.

Sea Kōmiti Kakato: Peesi fiha ia Nōpele ?

Lord Nuku: Ka ko e fakatonutonu. Ka ko e fakatonutonu 'Eiki Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele ko e peesi fiha ia na'e fai mai ai ho me'a?

Lord Nuku: Ko 'eku fakatonutonu eni ki he me'a ko ē na'a ne me'a mai 'aki ka u toki 'oatu au e peesi he 'oku tonu ke mea'i pē he Feitu'u na.

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele 'omai e me'a ko ē na'a ne 'omai ai he 'Atita 'oku 'ikai kakato 'a

‘ene ngāue ko e me’a ia ko u fiema’u. Pea kapau ‘oku ‘ikai ke ma’u pea ke me’a ki lalo. Peesi nima.

Fakatonutonu ‘ikai ko ha fatongia e ‘Atita ke foki ‘o Lipooti ki he ni’ihi ‘oku uesia

Lord Nuku: Sea ko e fakatonutonu ‘Eiki Sea he ‘oku fakamatala ‘a e ‘Atita ‘o fakatatau ki he me’a na’a ne ma’u. Ko e me’a ko ē ko u ‘uhinga atu ki ai ‘Eiki Sea ko e me’a ko eni ko ē ne pehē ko e fatongia e ‘Atita ko ‘ene ‘alu pē ia ‘a’ana sivi ‘a e ‘ū me’a ko ē ‘oku ‘i ai pea foki mai ‘o lipooti. ‘Oku ‘ikai ke ‘uhinga ‘a e ‘Atita ia ke foki mai ‘o lipooti ki he Minisitā Ako. Ko ‘eku fakatonutonu ko e Lipooti ko ē ‘Atita ‘oku fai mai ia ki he Sea ‘o e Fale Alea pea mo e Fale Alea. Ko ‘eku fakatonutonu ia. ‘Oku ‘ikai ke lipooti ia hangē ko ‘ene me’a ke fai e lipooti ‘osi e ‘atita pea lipooti ange ki ai ‘a e ‘ū me’a Sea. Fakatonutonu ia.

Vātau Hui: Sea ka u ki’i fakatonutonu mu’a Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā. ‘E Fakafofonga ko e fakatonutonu?

Vātau Hui: ‘Io.

Tokanga ki he kupu 23 Lao ‘Atita

Tapu mo e Sea tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Sea ko e kupu 23 ko e Lao ‘Atita ‘o e Lao ‘Atita. ‘Uluaki ‘oku pehē, kuo pau ki he ‘Atita Seniale ke lipooti māvahevahe ki he ‘ofisa pule ngāue pē fakafofonga ‘o e Pule’anga pē ha taha kehe kuo uesia fekau’aki mo ha fa’ahinga me’a ‘oku felāve’i mo ha ‘atita, vakai’i, fakatotolo pē faka’eke’eke pea ‘e ala fiema’u ‘a e tokotaha ko ia ke ne ‘oatu ha tali ki he ‘Atita Seniale ‘i loto ‘i he ‘aho ‘e 14.” Sea ko ‘eku fakatonutonu ia Sea ko e tu’utu’uni ko e lipooti eni ‘oku totonu ke fai ki ai ‘a e ‘Atita. Ko ‘eku fakatonutonu ia ki he Fakafofonga ‘Eua. ‘Oku totonu ke ‘omi ‘a e Lipooti ‘a e ‘Atita pea ‘ave pea mo e tohi pea fetu’utaki kia kinautolu ko eni ‘i loto ‘i he ‘aho ‘e 14 ke ‘omai ha’anau tali ai. Ko ia Sea e me’a ko u fakatonutonu atu ai mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Tali ia. Me’a mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ako: Mālō.

Lord Nuku: Sea ko e ‘ai pē ke u to e ki’i fakapapau’i atu pē. Ko e aofangatuku ko ē ‘a e ‘Atita ‘a ē ko ē nau ‘uhinga atu ki ai na’e ‘ikai ha lēkooti fe’unga ‘o fakatatau ki he me’a ko eni ko ē, ‘a ē ko hono mo’oni na’e ‘ikai ke hanga he ‘e Minisitā ‘o ‘ave ‘ū lēkooti ko ē na’e fiema’u. Pea ‘oku aofangatuku mai pē ia ‘i he peesi nima na’e ‘ikai ha lēkooti fe’unga ke fai ‘aki fakatatau pē ki he me’a ko ē na’a ne ma’u ko ia ‘oku ‘omai ai e lipooti ko eni Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Sai ko e fakatonutonu ko ē ‘oku ou tali ‘a Niua 17. Kuo pau pē kapau na’a ne, ‘ikai ke ma’u kuo pau ke ne fakahoko ia ki he Minisitā ke ma’u mei ai e ngaahi fakamatala. Me’a mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ako: Mālō ‘e Sea. Ko u fakamālō ki Niua 17 ‘oku ne toki hanga ‘o hulu’i mai ‘a e me’a ko eni ko u ‘uhinga ki ai maama lelei. Ko e ‘uhinga ia ‘eku ‘uhinga ko ē ki ai tau’atāina

pē ‘Atita ia. ‘Osi ‘ene fakamatala toki ha’u leva kiate au. Te’eki tu’o taha ke ‘alu ange ia kiate au. ‘O hangē ko ē ko ‘eku fakamatala ‘alu pē ia kia *A*. Kapau na’e ha’u kia au ...

Lord Tu’ilakepa: Sea.

‘Eiki Minisitā Ako: Te u pehē ange ‘alu kia E mo F mo H.

Lord Tu’ilakepa: Ki’i fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Minisitā.

Lord Tu’ilakepa: Fakamolemole pē ‘Eiki Minisitā ka u ki’i fakatonutonu ai. Ko u lele mai pē he letiō ‘o fanongo he me’a ko ē ‘oku ke me’a ‘aki ‘oku ke toutou ‘ohake hake e me’a ko eni. Sea ko ‘eku fakatonutonu e Minisitā he ‘ikai ke ‘oatu e ‘Atita ki ai he ‘oku ‘ikai ke ne mea’i ha me’a. ‘Oku ke mea’i ko e Feitu’u na ko e tokotaha fili. Pea ko e ‘osi pē ho’o teemi ‘oku ke me’a kitu’a me’a mai leva e tama kehe. ‘Oku ‘i ai pē ho’o mea’i ki he founga ngāue. ‘E lelei ange ki he ‘Atita ‘ene me’a kia *A* pē ko ha taha pē ko *C* ‘i he’ene me’a atu kia *B*. ‘Oku ‘ikai ke mea’i he Feitu’u na ia.

Vātau Hui: Sea fakamolemole ka u ki’i fakahoha’a atu pē.

Lord Tu’ilakepa: Fakamolemole fu’u lahilahi ...

Vātau Hui: Tapu atu mo e Feitu’u na Sea. Ko u faka’amu pē fakafoki mai mu’a ‘etau fakahoha’a ‘a e fēme’a’aki ki he’etau Lao ‘Atita. Ko e me’a ia ‘oku fiema’u. Kapau te tau nofo ai ‘e nounou.

Lord Tu’ilakepa: Fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia tali ia. Me’a mai ko e ...

Lord Tu’ilakepa: Hā koā, ko e hā e me’a ‘e lava, ko e Lao ‘Atita ‘oku kehekehe pē hono nātula ‘o ha me’a ke fakahoko ‘Eiki Sea. Me’a ko ena ‘oku ke ‘uhinga mai ki ai e Feitu’u na ‘oku ‘ikai ke ...

Vātau Hui: Sea.

Lord Tu’ilakepa: Kehekehe pē ‘a e fatongia faka-‘Atita.

Vātau Hui: Ko e fakahoha’a ‘a e motu’a ni Sea ko e kupu nima ko e ‘Atita ‘oku fakamatala tau’atāina ...

Siaosi Sovaleni: Ki’i *point of order* Sea.

<002>

Taimi: 1415-1420

Siaosi Sovaleni: ...Ko e fakatonutonu eni Sea e founnga, kapau ‘oku me’a hake ‘a e Fakafofonga talamai ko ‘ene fakatonutonu

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oleva Tongatapu 3

Siaosi Sovaleni: Ko e fakatonutonu eni Sea

Sea Kōmiti Kakato: Mo me’a ki lalo

Vātau Hui: Sea tau nofo he lao ko eni ko e me’a ia ‘oku totonu ke tau nofo ai kae nounou ‘etau ngāue.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Tongatapu 3

Siaosi Sovaleni: Ko e fakatonutonu Sea ki he’etau founnga ngāue, ‘o kapau ‘oku me’a hake ko e tokoni kole ke tokoni pea kapau ko e me’a hake ke fakatonutonu fakahā mai ko e fakatonutonu ko e fakatonutonu ia e founnga ngāue Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Kā ko e hā ho’o ‘uhinga

Siaosi Sovaleni: Na’e te’eki ke foaki mai he mēmipa pē ko ‘ene tokoni pē ko ‘ene fakatonutonu, sio ki he miniti.

Sea Kōmiti Kakato: ‘A Tongatapu fiha?

Siaosi Sovaleni: ‘A Tongatapu 17

Vātau Hui: Poaki atu fakatonutonu Sea

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā, kātaki fakamā’opo’opo mai ho’o taimi

‘Eiki Minisitā Ako: Ko ia na’a ku ‘osi fakahoha’a atu ‘eku fakamālō ki Niua 17 ‘i he fakamaama mai tau’atāina pē ‘a e ngāue ‘a e ‘Atita, ‘Eiki Nōpele mei Vava’u pea ‘osi ko ē ‘ene ‘alu kia *A* pea ha’u leva Minisitā ko e hā ho’o lau ki hē ‘oku pehē ‘oku ‘ikai ke ngata pē ko e lao kā ko e anga ia ‘o e fetoka’i’aki mo ‘etau fengāue’aki fakangāue pea te u pehē atu leva ‘Atita ko e lau ko ena ‘a *A* to e ‘alu mu’a kia *E* mo *F* mo *H* na’e fai ‘a e ngāue ki ai ‘omai ange ‘enau lau pea ke toki ha’u leva ‘o fakahoa ia mo ē pea ke toki ha’u leva ‘o ‘ai ho’o fakakaukau pea fokotu’u leva ia ho’o pepa ko e ‘uhinga ia. Kā ko eni kuo lava pea kuo toe fakahoko atu pē na’e lave’i mai he ‘Eiki Nōpele ‘ene ki’i tamasi’i ako na’e ‘ikai ke lava ‘o ma’u ha’ane sikolasipi ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ‘oku tō lalo tau vakai nautolu mahalo ‘oku tō lalo e sivi ia ‘a e tokotaha ko ia ‘oku ‘i ai ‘a e me’afua ia ‘oku ngāue’aki ki ai.

Lord Tu’ilakepa: Sea fakamolemole atu ki he Minisitā ko e fakatonutonu atu e Feitu’u na

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fakatonutonu eni Minisitā

Lord Tu'ilakepa: Ko e fakatonutonu atu Minisitā ki he Feitu'una 'oku 'ikai pē ko e foha 'o'oku pea fakamolemole pe na'e 'ikai ke tō lalo e sivi e foha. Tokolahi kapau 'e 'eke ki he fānau 'oku nau me'a 'i mui ko eni te nau me'a mai he fānau 'io Minisitā kā 'oku 'ikai ke ngofua ke nau lea 'a e fānau ko ē 'oku nau me'a 'i mui ni, 'o ke me'a ki he fakatātā mahino 'oku tō lalo e ako ka ke kei fakakikihi mai pē 'a e Feitu'u na 'oku 'ikai tō lalo.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e hā leva ho'o fakatonutonu

Lord Tu'ilakepa: Ko e fakatonutonu 'oku tō lalo he 'oku 'i ai 'a e fakamo'oni ko e fānau ako kapau te u toe 'omai mo ha fānau 'Eiki Sea tokolahi e fānau.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e

Vātau Hui: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu mu'a Sea

Sea Kōmiti Kakato: Ki'i me'a hifo 17 ka u ki'i 'oatu ke mahino 'a e me'a 'oku 'uhinga ki ai 'a e Minisitā. Ko e me'a ko ē na'e me'a mai'aki he Minisitā 'oku lava pē ho foha ka kapau 'oku 'omai mei he 'Univēsiiti Nu'usila ia 'oku ne fiema'u 'e ia ha pēseti 'e 60 pē 75 kā 'oku 65 ki lalo 'a ia he 'ikai lava ia 'o hū.

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu atu e Feitu'u na 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Kā 'oku lava pē, me'a ia 'oku me'a mai ki ai e Minisitā

Lord Tu'ilakepa: 'Oku 'ikai ke tonu he 'oku 'ikai ke ke tipeiti, me'a pē ho'o me'a'anga ke ke tangane'ia ho fatongia.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Fakafofonga Niua 17 me'a mai.

Vātau Hui: Tapu mo e Sea, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Sea ko e tu'u hake 'a e motu'a ni ia ko 'eku fie poupu pē 'a'aku ki he Minisitā Ako ko e 'uhī ko e ngāue 'oku fakahoko 'he potungāue ni pea ne lavengamonū ai pē 'a e ki'i motu'a ni he fua fatongia 'i he potungāue ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga ko ho'o fakatonutonu? Pē ko ho'o Malanga

Vātau Hui: Sea 'io ko e 'uhinga ko ē 'eku fakatonutonu Sea tau hanga mu'a 'o tokanga'i ange 'a 'etau 'a e maaka ko ē 'oku tau ngāue'aki pea tau tala ai 'etautolu kuo tō lalo e ngāue ia 'a e potungāue ni. 'Oku 'i ai pē 'a e fa'ahinga tu'unga 'o e maaka 'oku tali 'e he 'univēsiiti pea 'e 'ave ia ki ai, pea 'oku ou fakamolemole pē heni hono 'ohake kā 'oku totonu ke tau tokanga 'aupito ki he ... pea 'oua te tau fa'a hanga 'o ngāue'aki mu'a e ngaahi lea pehē tau fetoka'i'aki ko e Fale 'Eiki eni tau fetoka'i'aki mu'a kau Mēmipa ko e anga ia 'etau Fale.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō

Vātau Hui: Ko ia pē Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Faka’osi mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ako: Mālō Sea ko e ‘osi ko eni kā ‘oku ‘i ai ha taha he kaume’a ko ē ‘oku pehē ‘oku mou loto tatau mo ē mou ōmai ‘o sio mai kia au mai mo e lai’ipepa mai mo e fakamo’oni ke u sio ki ai pea ko e taha kapau ‘oku pehē ha taha ‘oku tō lalo e ako ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga pē ia ki he fo’i lea ko e tō lalo

Sea Kōmiti Kakato: Fiema’u ha tokoni fiema’u e tokoni ‘a Vava’u 1

‘Eiki Minisitā Ako: Faka’ofō’ofa ko e anga ia ‘etau ngāue fetoka’i’aki, faka’apa’apa

Sea Kōmiti Kakato: Manatu’i ko e ‘osi ai pē ia ho taimi ‘Eiki Minisitā

Lord Tu’ilakepa: ‘Oua teke to e fakamanatu he Feitu’u na kole atu ke ke me’a pē ho’o me’a’anga...

<007>

Taimi: 1420 – 1425

Lord Tu’ilakepa: .. me’a’angá tuku ke ne, ke mau tipeiti.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

Fakahala’i tohi ‘omai mei he Pule’anga Ha’amoá

Lord Tu’ilakepa: Ko ‘eku tokoni atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Minisitā, tuku ā ho’o founga ko iá he koe’uhí he ‘oku ‘ikai ke lava e fānaú ‘o me’a atu ki he Feitu’u na. Ka ‘oku ke mea’i kapau ‘oku ou ilifia pē au he vakai atu ki he Feitu’u na pea fēfē fānaú ke nau me’a fēfē atu ki he Feitu’u na. Mau kole totongi akó pea ke me’a mai ke, ha taha pē ‘i Tonga ni. ‘Ikai ko ha fa’ahinga founga ia ke ngāue’aki ke, ha taha pē ‘i Tonga ni ‘e fie totongi ‘ene akó pea me’a mai. Kole atu ki he Feitu’u na, ‘ai pē ko e ‘uhingá ke tau. Pea ko e taha, ka u ‘atu pē ki’i, fakamolemole ka u ‘atu pē ki’i me’a ko ení ke tokoni ki he Feitu’u na. ‘Oku ke mea’i e polokalama ‘oku tau ngāue’akí, ko e polokalama ia ‘a e *SPBEA*. ‘Ikai ko ha polokalama ia ‘a e tokotaha ko iá. Pea na’e ngāue, ‘osi fai e hopo ai pea ‘osi fokotu’u ke ta’ofi ‘oua te ne ngāue’aki ‘a e *property* ‘a e *SPBEA* mo e *SPEC* ‘e Sea. Pea ‘omai ‘o ngāue’aki ‘i Tonga ni. Ko e tohi ko ē na’e ‘omai mei Ha’amoá ‘Eiki Sea, te u fakahoko atu ki he Feitu’u na, ko e tohi ko ia ‘oku ‘ikai ke fakamo’oni’i ia. He ko e tokotaha ko ia ko Teni pē ko e *CEO* na’a ne fakahū e tokotaha ‘iloa ko ení, hū mai e fefine ko e fefine he taimi ní ‘o fakata’e’aonga’i kātoa ‘a e polokalama ko ia ‘oku ngāue, ‘a ia ‘oku tau ngāue’aki ‘i Tonga ní ‘oku tō lalo ai e akó ‘i he taimi ni ‘Eiki Sea. Ko e fakamatala falala’anga ia. Pea kapau ‘oku ke fiema’u Minisitā ke ‘oatu kotoa, te u lava pē ‘o ‘oatu ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Hou’eiki.

Lord Tu’ilakepa: ... kotoa. Te u lava pē ‘o ‘oatu ki he Feitu’u na ka ko u ongo’i.

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki pē ‘o ‘omai e me’a, pea ke ‘omai mo ha’o fakamo’oni, ‘oua ‘e ‘omai ha me’a ‘oku ‘ikai ke.

Lord Tu'ilakepa: Ko e fakamo'oni eni he ko u fakamatala hokohoko atu ke ke mea'i. Ko e tohi ko ē ‘oku ‘omai ‘e he ‘Eiki Palēmia ‘o ‘omai ko e mītia, ko hai, *Uona*, ko *Uena Kapusi* koā pē ko hai hingoa e tokotaha ko eni. Mei he *ICT* ko e Va’a ki he mītiá. Fakamatala ta’efalala’anga taha ia ko u fanongo ‘i he Fale ni ‘Eiki Sea. Ko e lomi’i pē komipiutá, talamai, lava ‘ē. Kei *print* e ‘ū me’a ko iá ke ‘ave ki Ha’amoá, lolotonga faingata’a’ia ‘Eiki Sea ko u kole atu ki he Feitu'u na. ‘Eiki Minisitā ke ke fakamolemole ‘e sai ange ki he ‘atitá ‘ene tau'atāiná ke ‘omai e ni’ihi he Va’a e *EMIS*.

'Eiki Palēmia: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu mu’a.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Tokanga ‘oku tukuhiho e Pule’anga Ha’amoā he tukuaki’i ‘oku fai

'Eiki Palēmia: Kātaki Fakafofonga Nōpele. Ko e ‘ulu’i tohi ko ē ‘oku tu’u hení ko e *Ministry of Education Samoa*. Kaekehe, ‘oleva, ki’i tatali si’i. Ko u tui ‘oku totonu ke fetu’utaki e Seá pē ko e Kalaké ki Ha’amoā ‘oku faingofua. Mahalo ‘e ma’u mai pē he ‘aho ni. Kātaki mu’a kae ki’i faka’osi atu eni. ‘Oku ke tuku hifo e Pule’angá ko eni ki lalo pea ke pehē ‘oku loi. Tuku ange mu’a ki he Kalaké mo e Seá ke na fetu’utaki. He ko e me’a eni ‘oku ‘osi ma’u ko eni.

Lord Tu'ilakepa: Sea, fakatonutonu atu e ‘Eiki Palēmia.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu ‘Eiki Palēmia.

Lord Tu'ilakepa: Hā e me’a na’e ‘ikai ke maau ai ho’omou fakamatalá pea mou me’a mai mo ia ki he Fale ni. Ka mou toki me’a mai ke fakahela’i e kau ngāue he Fale ni.

'Eiki Palēmia: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Nōpele. Nōpele

Lord Tu'ilakepa: ‘Ikai ko e tonú ia Sea ko u fakahoko atu ki he Feitu'u na.

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele. Ko koe na’a ke tonu ke ke ‘omai e fakamo’oni ko ená he ko koe ‘oku ke me’a’aki ki aí.

Lord Tu'ilakepa: Sea, tau mālōlō, Mōnité ko u lele atu ‘o tānaki mai e ni’ihi poto ko e kau Toketā ‘o fehu’i kia nautolu.

'Eiki Palēmia: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Tu'ilakepa: Ko e 'ū fakamatala falala'anga eni ko u ma'u meia nautolú.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu, fakatonutonu Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: Pea kapau 'oku ke fiema'u 'e he Feitu'u na ke u 'oatu e ngaahi hingoá te u 'oatu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: Ko e me'a ko eni 'oku fakapipiki he *annex* ki he tali 'a e motu'a ni. Mahalo pē kapau 'oku te'eki ke ne ma'u ia 'e ia. Ko e taha ia e ngaahi fakamatala pou pou 'oku fakapipiki atu heni 'i he lea faka-Tonga mo e lea faka-Pilitānia. Pea ko u kole atu 'e Fakafofonga, 'omai angé ho'o fakamo'oni ki he tohi ko ena na'a ke ma'u mei he to e tokotaha kehe, 'oku 'i ai ha'o tohi ai?

Lord Tu'ilakepa: Sea, ko e founga ia te tau ngāue'akí. Te u 'alu 'o tānaki mai 'a e pepa meia Visiesio Pongi pea mo Toketā Pingi ke 'omai ke fakamo'oni atu ki he Feitu'u na.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: Ko naua na'a na fa'u, 'oleva hifo e Feitu'u na ka u,

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: .. tali e me'a 'oku 'ai mai 'e he 'Eiki Palēmia.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e Fale ni 'oku mou me'a'aki e me'a mo'oni. Na ke me'a mai pē 'anenai.

Lord Tu'ilakepa: Sea, 'oku ou fuakava ko e mo'oni eni 'oku ou fuakava he 'ao 'o e 'Otua.

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku 'ikai ke u tali 'e au e fuakava ko ená.

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai mu'a ke ke tali 'e he Feitu'u na,

Sea Kōmiti Kakato: Me'a ki lalo.

Lord Tu'ilakepa: ... ke ke laumālie lelei e Feitu'u na ki he me'a ko u 'oatú.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai koe 11. Me'a mai 11.

'Eiki Minisitā Ako: Sea 'oku te'eki ai ke 'osi 'eku malangá.

Sea Kōmiti Kakato: Kuo 'osi ho'o taimí Minisitā.

'Eiki Minisitā Ako: Mālō 'aupito.

Lord Tu'i'āfitu: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 11.

Lord Tu'i'āfitu: Hangē kia au na'a ke 'uluaki me'a mai Sea ke u hoko.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai koe.

Lord Tu'i'āfitu: Ki'i mokomoko pē Sea ka ke me'a holo pē... mālō.

Tevita Lavemaau: Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa e Falé 'Eiki Sea. Fakatapu atu heni ki he kau Fakafofonga mei he To'utupú, kae 'omai ma'aku e ki'i faingamālie ko ení Sea. Sea ko u kole ke u, ko e 'uhingá ko e taimí. Te u 'uluaki malanga pē he miniti 'e 10 'o fakatatau ki ho'o taimí, pea kapau 'e 'omai ke 15. Te u malanga 'i he

<001>

Taimi: 1425-1430

Tēvita Lavemaau: ... ki he 'ū tefito'i lao ko ē 'oku makatu'unga ki ai 'a e puipuitu'a.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga me'a mai koe ka ke toki kole mai ha'o fakalahi.

Tokanga ki he founa fakamoleki e \$ he'ene ha he Lao Pule'i Me'a Fakapa'anga

Tēvita Lavemaau: Mālō 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko e tefito'i lao 'e tolu 'oku 'omai 'e he tohi tangi ko eni ke fai ki ai ha vakai. Pea ko e līpooti ko ē na'e 'omai he 'Atita 'oku 'osi māhino pē 'ene lave ki ai. Pea tuku mu'a ke u lave Sea ki he 'uluaki tefito'i, tefito'i lao ko e Lao ko ē ki hono Pule'i 'o e Me'a Fakapa'anga. Sea ko e kakano 'o e lao ko eni ke fakapapau'i ko e pa'anga kotoa ko ē 'oku tānaki he 'e Pule'anga mei he tukuhau 'a e kakai 'oku maau pea ko e founa ko ē hono fakamole 'oku fakafou 'i he founa ngāue ko e teuteu'i e Patiseti pea 'i ai mo hono lao tali he Fale ko eni. Pea ko hono toki fakangofua ia 'o e Pule'anga ke nau fakamoleki e pa'anga ko ia. Ka 'i ai ha ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'Eiki Sea 'a e Pule'anga ke fakahoko kuo pau ke fakahū ia ki he'enu palani ngāue 'o fakafou mai he Patiseti ke tali he 'e he Fale Alea. Ko e founa ko ē ki hono fakamoleki 'oku tu'utu'uni māhino pē he 'e Lao ko eni 'a e founa ko ē ki hono fakamoleki e pa'anga.

'Uluaki ko e pa'anga ko eni na'e 'osi fokotu'u 'i he 'Esitimeti ke fakamoleki ki he polokalama ngāue ko iá. Pea kapau na'e 'ikai ke 'i ai ha pa'anga 'e pehē, 'oku 'ikai ke totonu fakalao ia ke fakahoko e ngāue ko iá. Kae kehe neongo 'oku 'i ai e ngaahi founa kehe 'e lava 'o fakalahi mai 'aki ha pa'anga ki ai. Pea ko hono fakamā'opo'opo ia. Na'e 'i ai e pa'anga vahe'i he 'e he 'Esitimeti tali he Fale Alea ke fakahoko e polokalama ko ia. Ko e fehu'i leva ko ē te tau fai. Ko e ngaahi polokalama ko eni na'e fakahoko na'e 'osi fakahū e polokalama ko ia ki he 'Esitimeti 'o e ta'u taki taha ko iá? Ko e fifili ia.

Tokanga ki he taumu'a Lao ki hono Pule'i e Fakatau

Ko e lao ko ē hono ua 'Eiki Sea ko e Lao ko ē ki hono Pule'i 'o e Fakatau pē 'i he lea faka-Pilitānia ko e *Procurement Regulation* 'a ia ko e Tu'utu'uni Ngāue eni 'Eiki Sea. Kuo fuoloa e fononga mai e Pule'anga ni 'i he ta'u 'e 15 ko eni kuo tau sītu'a mei ai mo e ngaahi liliu mo e ngaahi fakalelei ki he lao 'a e fonua ni. Ko e hā hono 'uhinga? Hili ko eni e tō lalo e 'ekonōmika fakamāmani lahi 'i he palopalema fakapa'anga 'i he 90 Sea na'e 'i ai leva 'a e tokanga mavahe 'a e Pangikē 'a Māmani mo e *IMF* ke siofi 'a e ngaahi fokotu'utu'u fakapa'anga 'a e ngaahi fonua kau ai 'a Tonga ni pea mo e ngaahi fonua he Pasifiki. Ko e hā hono 'uhinga? Ke malu'i ha'atau to e fētaulaki mo ha faingata'a pehē ni pea ke fakalelei'i 'a e ngaahi founa ngāue 'a e ngaahi Pule'anga ke to e mālohi ange hono leva'i e 'ū me'a fakapa'anga. Na'e fanau'i ai 'a e Tu'utu'uni Ngāue ko eni 'Eiki Sea.

Ta'u 'e 20 kimu'a atu ko hono tali pē ko ē 'Esitimeti 'ave ki he potungāue. Ko e fatongia ia 'o e *CEO* pea mo e 'Eiki Minisitā ko ia kapau 'oku fie fakatau ha koloa pē ko e hā hano lahi 'oku 'i he mafai pē ia 'o e *CEO* pea mo e 'Eiki Minisitā ke na *order* e koloa ko ia pē ko e *order* ko ia 'oku *order* pē ia ko hana kaungā me'a pē ko ha kau māheni 'i fē pē, Tonga ni pē ko muli. Ko e founa ngāue ia na'e fai. Ko e fakalelei'i ko eni ko hono 'omai e pangikē pea fa'u ai 'e Tonga ni e Tu'utu'uni Ngāue ko eni fēngāue'aki eni ia mo hono pule'i ko ē pa'anga. Ke hā? Ngaahi taumu'a eni 'Eiki Sea.

'Uluaki ke fakapapau'i ko e *penny* 'e taha kotoa pē 'a e fonua pē ko e Pule'anga 'oku fakamoleki ke lava 'o maa'usia 'a e taumu'a pea mo e kaveinga ko ē na'e vahe'i ki ai e silini. Pea ko hono ua ke malu'i e me'a ko e *corruption*. Ko e mahaki ko eni ko e mahaki eni ia 'oku 'ikai ko Tonga ni pē ia. Ko e mahaki ia ko eni ko e mahaki ia 'oku fakamāmani lahi. Ko e me'a pē 'oku kehekehe ai, kehekehe 'a e lahi ko ē 'o e *corruption* mo e silini ko ē 'oku felāve'i mo ia. Ko e ngaahi fonua lalahi 'oku to e lahi ange ia. Pea neongo 'etau valevale 'oku hoko pē 'i hotau ki'i fonua ni. Pea he 'ikai ke u pehē au 'oku 'i ai ha fonua 'e hao mei ai 'Eiki Sea he ko e alanga mahaki pē ia 'oku tau kei tangata pē 'a e filifilimānako 'a e 'ave pē ki hoto kaunga...

<002>

Taimi 1430-1435

Tevita Lavemaau: ...hato maheni he 'e ma'u mei ai 'ete me'a. Pea 'ave pē ia ko e 'uhingá he 'oku 'i ai 'a e felāve'i 'e 'i ai 'a e silini ia 'e to e fakafoki mai ma'ata. Pea 'oku 'osi fakamo'oni'i ia na'e 'osi hoko, pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi *case* na'e 'osi hopo'i 'o tuku atu ai 'a e ni'ihiki kitu'a mei he ngāue fakapule'anga. Tā koā 'oku 'uhinga hono 'oatu 'a e *order* kiate koe he 'oku ma'u mai 'eku me'a 'a'aku ia mei ai. Ko e 'uhinga ia na'e fānau'i ai 'a e lao ko eni ke ne hanga 'o pule'i 'a e fakatau mai 'o e koloa pē ko hono fakangāue'i ha taha pē ko e *consultant service*.

Kupu 9 Lao Pule'i e Fakatau ki he fakangaue'i ha taha pe mataotao

'I he lao ko ia 'Eiki Sea Tu'utu'uni Ngāue ko ia, konga hono 9, 'oku lave fakapatonu pē ia ki hono fakangāue'i ha taha ko e *consultant* pē ko ha mataotao, kupu 61 'Eiki Sea, 'oku ne hanga 'o fakaikiiki mai ai 'a e founa ko ē te tau fakangāue'i ke fakangāue'i 'aki ha taha ke ne fakahoko ha

ngāue ko e ‘uhingá ko e mataotao ia. Kupu hono 62 ‘e Sea lave fakahangatonu ia ai ki he ngaahi founa ko ē hono fili ko ē ‘o e tokotaha ko ē ke ne fai ‘a e ngāue ko ia.

Malava ‘ave ngāue ki hato maheni ka ‘oku ‘i ai hono fakangatangata

‘I he kupu 62 kā ko e kongā hono 2 ‘Eiki Sea, kongā si’isi’i ‘oku lave ai ki he fili’i fakahangatonu ha mataotao. ‘A ia ko hono fakalea ko ē ‘e taha, fili pē ‘e he Potungāue ia pē ko e ‘Eiki Minisitā ko Sione te ne fai ‘a e fo’i ngāue ko eni. Kā ‘oku tu’utu’uni mai ‘e he lao ia ‘oku to e fakaikiiki mai 1 ki he 5. ‘Oku ‘atā pē ia ki he founa ko eni, kā ko e ngaahi ha’iha’i eni ke ne pule’i, ‘ikai ke to e lahi hake ‘i he pa’anga ‘e toluafe.

Ko e natula ko ē ‘o e ngāue ko ia, ‘oku fakavavevave ‘aupito, taha ‘i he ngaahi ‘uhinga ‘oku ‘omai, ko e tokotaha taukei ko eni ‘oku ‘ikai to e ma’u ha taha ia ‘e taukei mo ‘ilo fakapolofesinale ko eni ke ne fai ‘a e ngāue ko ia, toko taha pē, hala kotoa ‘a Tonga ni mo māmani, tokotaha pē ko eni ‘oku ne ma’u ‘a e taukei ko ia, mo e hā fua ‘a e ngaahi fehu’i ko ē ‘oku ‘omai, ko e hā ‘etau tali ki ai, tali ko ia ‘oku ou tui te mou toki tali fakafo’ituitui ki ai, ko e tali ko ē ‘a’aku, na’e ‘ikai ke fai pau ki ai ki he ngaahi kongā. Ka u foki leva ki he kongā hono totongi ...

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea, fakamolemole Sea ka u ki’i fehu’i pē mu’a ki he Fakafofonga pē ko e peesi fiha he Līpooti ‘oku malanga mai ai? Ke ‘osí he te mau tali atu ki ai, mo’oni pē ia ‘oku lave ki he lao Sea ka u ki’i fakalavelave ki he Līpooti, ko fē ‘a e kongā ko ē ‘oku ‘uhinga ki ai, ke ‘osí pea fai ha tali ki ai Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā.

Tevita Lavemaau: Sea, mālō, tapu pea mo e Sea ka u to e ko u meimei tō atu au ki he kongā faka’osí, kā ‘oku ou to e, ke ‘ilo Sea ‘oku to e mole ‘a e lele ko ē ‘a e vaka ko e anga ko ē ‘etau ō ko ē ki motu, ko ‘etau tuku folau pē kuo tau sio ki taulanga, ‘amanaki ke u hū ki taulanga ‘oku to e hū mai ‘a e ‘Eiki Minisitā Polisi ia.

Sea na’a ku me’a pē ki ai ‘i he talateu ko ē ki he’eku malangá ‘oku kongā ua ‘eku malanga. Te u toki malanga ‘anai ‘i he ‘ene felāve’i hangatonu ko ē pea mo e Līpooti ko ē ‘a e ‘Atita, ko e ‘ū kongā ko eni ko ‘eku fakamaama eni ‘a e lao ko ē ‘oku fakatefito mei ai.

Tokanga ki he kupu 4 Lao e ‘Atita fekau’aki mo e fatongia e ‘atita

Ka u hoko atu au ‘Eiki Sea. Ko e Lao ko ē he ‘Atita, ko e kupu 10, ‘oku fakamahino’i mai ai ko e hā ‘a e fatongia ‘o e ‘Atita Seniale. Ko e *roles* ‘o e *Auditor General*, pea fakamatala ai ‘Eiki Sea. Kā ‘oku ou tokanga pē au ki he kupu 4, kupu 4 ko e (c) ko e 6 mo e 7, ko e 6 mo e 7 ko e 6 ko e taha ia ‘i he fatongia ‘o e ‘Atita Seniale, kātoa hono ngaahi fatongia ke fakapapau’i ‘oku fai ki he lao, ko ia na’e lave ki ai ‘a e feme’a’aki ‘i he uike kuo ‘osí, *compliance audit*, ko e taha pē ia hono ngaahi fatongia. Ko e ongo fatongia ‘e ua ko eni ‘oku ou lave ko ē ki ai, ‘a ia ‘oku fakapatonu ia he 6 mo e 7, 4 kupu (c) 6 pea mo e 7. Ko e 6 ‘oku talamai, taha ‘o e fatongia ‘o e ‘Atita Seniale ke ne fakapapau’i ...

<005>

Taimi: 1435-1440

Tēvita Lavemaau: Ko e 'Atita ko ia 'oku fai ..

'Eiki Minisitā Polisi: Fakatonutonu atu 'a e Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e fa'ahinga faiako Lao eni ia ke 'alu ia 'o 'ai ha'ane ki'i kalasi 'i tu'a. 'Oku mau 'osi 'ilo pē 'e mautolu ia 'a e Laó. Ko e 'eke atú ko e fē 'a e me'a ko ia 'oku lipooti mai 'e he 'Atita. Ka u lave atu au ki he Lipooti. 'A ia 'oku ne pehē ngalingali 'oku maumau 'a e *Procurement Lao Procurement*. Ko e peesi 5 Sea, fekau'aki mo e tokotaha ko eni 'oku lave mai ki ai taukei, ko e aofangatuku eni 'a e 'Atitá, ka u hanga 'o lau atu, kae fei mo tau kolosi ki ai, kae tuku 'a e ako Lao mai ia kia mautolú 'oku mau 'ilo ange 'e mautolu 'a e Laó ai Sea. Ka te u lau atu Sea.

Tēvita Lavemaau: Mālō ... Kuo 'osi ?

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e fakatonutonu 'oku 'ikai ke 'osi. Fekau ke me'a ki lalo kae fakatonutonu Sea.

Tēvita Lavemaau: Sea, ko e fē e me'a 'oku fakatonutonu ?

Sea Kōmiti Kakato: Ko eni ko e fakatonutonu eni 'e lau mai. Peesi 5 palakalafi 'i lalo.

Tēvita Lavemaau: Ko e hā 'ene fakatonutonu ki he kupu ko eni 'o e Lao 'a e 'Atita?

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki 'o me'a hifo 'o fanongo..

Tēvita Lavemaau: Ko e hā 'a e fakatonutonu ki he fatongia 'o e 'Atita ?

'Eiki Minisitā Polisi: Fekau ke me'a ki lalo.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a hifo ki lalo. Me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e aofangatuku eni Sea 'a e 'Atita. Na'e fakafiēmālie 'a e fai pau hono fakahoko 'o e Tu'utu'uni ko eni 'a e Kapinetí, 'o fakatatau ki he ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakatau faka-Pule'anga 2015 *Procurement Regulation* 2015. Ko 'ene malanga 'o fakahu'uhu'unga Sea 'o pehē, 'oku maumau, ko ia ia 'oku ou fakatonutonu atú.

Lord Tu'ilakepa: Sea. 'oku ou kole atu ki he Feitu'u na...

'Eiki Minisitā Polisi: 'Oku takai mama'o ia 'i he Laó kae 'ikai ke ha'u ki he Lipooti.

Tēvita Lavemaau: Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Polisi : Na'e 'ikai ke 'atita'i e Lao. Ko e me'a ia na'e 'atita'i ai e Lipootí Sea.

Lord Tu'ilakepa : Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e fakatonutonu.

Lord Tu'ilakepa : Fakamolemole pē ki he Fakafofonga Fika 11. Fakamolemole, 'oku ou mālie'ia he me'a ko ia 'oku me'a'aki 'e he Minisitā Polisi. Ko u kole atu Minisitā Polisi, lau kotoa hifo 'a e fo'i konga ki laló, ke mahino ke mea'i 'e he Falé ni.

'Eiki Minisitā Polisi : Te u hoko atu au?

Lord Tu'ilakepa : Hoko mai pē ai.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai koe Minisitā. Mo ki'i me'a hifo pē 'o tali ki ho'omo taimí.

'Eiki Minisitā Polisi : Mālō Sea, sai te u hoko atu pē ai, 'oku 'ilo 'a e me'a ko ia 'oku ke 'uhinga ki aí, ka u hoko atu ki ai 'anai.

Lord Tu'ilakepa : 'Ikai, 'ai he taimí ni he'ene kei manatu'i.

'Eiki Minisitā Polisi : Lelei pe ki he Fakafofonga he ko hono taimi 'eni

Sea Kōmiti Kakato : 11 ? Me'a mai koe.

Tēvita Lavemaau : Mālō Sea. Tapu pea mo e 'Eiki Sea, 'ai mu'a 'Eiki Sea pea ke ki'i tokoni mai. Ko e taimi ko ē 'oku .. pea ke ki'i lomi'i 'o ki'i *stop* ai, ko e 'uhingá ko e taimi ko ia 'o e hoko atu. 'Oku ou vakai atu au 'oku 'ikai ke 'i ai ha'o me'a tauhi taimi 'au ...

Sea Kōmiti Kakato : Miniti eni 'e 15 eni kuo 'osi. Me'a mai koe.

Tēvita Lavemaau : Ko e ki'i 10 ko eni tuku ai leva ke u folau au ke u tau ki motu. Ko e kupu si'i ko ia na'a ku lave ko ē ki aí Sea, 6 mo e 7, lave fakapatonu mai ia, 'uluaki pē 'i he lea faka-Pilitania, vakai'i 'a e *economy, efficiency, effectiveness* 'i he fakaPilitāniá ia. Pea ko e Kupu 7 leva, 'oku ngāue'aki 'a e fo'i lea faka-Pilitānia ko e *extravagant*. 'A ia ko e taha ia 'o e fatongia 'o e 'Atitá, ke ne fakapapau'i 'oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u fakamole 'e ta'eta'e'uhinga pē fakavalevale.

Mō'ale Fīnau : Sea ..

Sea Kōmiti Kakato : Ko e Fakatonutonu ena 'e 11.

Mō'ale Fīnau : 'Ikai, ko 'eku ki'i fehu'i pē ki ai, ke ne tali mai. Ko 'eku fehu'i ki he Fakafofonga. 'Oku mālie 'aupito 'ene fakamalangá, ka ko 'eku fehu'í, 'oku hu'u 'ene malanga ko ení.. 'Oku ke mea'i foki Sea, ko 'etau lele he taimí ní, 'oku tau tipeiti pē ko e fakatokanga'i, ke tau hikinima, ke fakatokanga'i 'a e Lipooti 'Atita, 'uluakí ia. Pē hangē ko e me'a 'a e ongo Nōpele 'anenaí, ko 'etau hikinima ke tali. 'I he taimi tatau 'Eiki Sea, 'oku 'ikai foki ke mahino ia pē ko e tali 'a e hā,

ko e ‘uhingá he ‘oku pehé ni. Kapau te tau hikinima ke tali ‘a e Lipootí, ‘oku tatau pē ia mo e fakatokanga’í. He ko e tali pē na’e fai ’a e ngāue pea ‘osi. Tukukehe kapau ... ka ko ‘eku fehu’i ‘oleva Fakafofonga ke u fehu’i atu. Fakafofonga, ko ho’o fu’u tipeiti ko ená te ke *vote* ki fē? Ko ho’o tipeiti ‘o fakataumu’a ki he hā? He ko e fo’i me’a ‘e 2 ‘oku tau tipeiti’i fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga, ko e me’a ‘a e ‘Eua 11, ‘oku ne malanga’i mai na’e ‘ikai faipau ‘a e Pule’angá ki he Lao..

Mō’ale Fīnau : 'Eiki Sea ko ‘eku fehu’í ai..

Sea Kōmiti Kakato : Pea ‘oku ne ‘uhinga ia ke tau pāloti pē te tau tali pē ta’etali.

Mō’ale Fīnau : ‘Oku totonu ke mahino 'Eiki Sea, koe’uhí kapau he ‘ikai ke ne fakamahino he tipeiti ‘oku ‘i tu’a ia, ‘i he *issue*. ‘Oku totonu ke ta’ofi ‘e he Feitu’u na.

Tēvita Lavemaau : Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai 11. Fakamā’opo’opo mai miniti ‘e taha.

Tēvita Lavemaau : Ko koe ‘oku ke nofo he fohe’uli. ‘Oku ke ‘ilo Sea ho’o me’a ko ia he fohé, kapau ‘e ‘i ai ha kau kauvaka ‘oku nau angatu’u ki he Seá, ko kita ko ia he fohé, ‘oku ‘i ai e lea ia ‘o tahi. Me’a ki lalo pea ke piki he maeá, ka ke ka toe me’a ki ‘olunga, te ke sio ki he kaukau tahi ...

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga kuo ‘osi ho’o miniti ‘e taha. Me’a mai ‘a Vava’u Fika 2.

Tēvita Lavemaau : Ka u fakamā’opo’opo 'Eiki Sea. Mālō ‘aupito

Sea Kōmiti Kakato : ‘E Minisitā, toki me’a mai ‘anai he ‘e toki ‘oatu pē ho taimi ‘anai. Me’a mai...

<008>

Taimi: 1440 – 1445

Sea Kōmiti Kakato: ... Vava’u Fika 2.

Lord Tu’i’āfitu: Tuku pē ke faka’osi e Fika 11, kei toe lahi pē taimí.

Tevita Lavemaau: Mālō ‘Eiki Sea. Ko e ki’i..

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai koe Niua 17.

Tevitaa Lavemaau: Tuku e ta’emaaú ‘Eiki Sea. Ki’i miniti e 1 ke u faka’osi.

Vātau Hui: Tapu mo e Sea ‘o e Kōmiti Kakató.

Tevita Lavemaau: Ko e anga ‘etau malangá ke tuku ke a’u ki he fakamulitukú.

Tokanga na'e fakapalataha e Lipooti 'Atita

Vātau Hui: Tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakató. Sea ko u fakamālō au he 'omi e ki'i faingamālie ke u si'i fokoutua hake ai. Kae ki'i tuku hake ā ha taimi 'a 'Eua 11. Sea neongo na'e tōmui mai e motu'a ni ka ko e anga 'eku vakai pē eni 'a e motu'a ni ki he Lipooti ko eni 'a e 'Atita fekau'aki pea mo e me'a ko ē 'oku fai ai e feme'a'akí. 'Oku ou ongo'i pē 'e au Sea 'oku hangē 'oku fakapalatahá 'a e lipooti ia ko ení Sea.

'Oku 'i ai e kupu heni 'i he Lipooti 'Atitá, ko e Kupu 18. Kapau te mou me'a hake pē mu'a ki ai kae tuku ke u ki'i lau'i atu ia 'e au. Kuo pau 'e 'ikai ha mo'ua sivile 'o e 'Atita Senialé pē ha taha 'o e kau ngāue 'o e 'Ofisi 'Atitá koe'uhí ko ha ngāue kuo fakahoko 'i he loto ma'a lolotonga 'ene fakahoko hono ngaahi fatongia mo e ngaahi ngāue 'i he lao ni. Sea, ko e me'a ko ē na'a ku hanga 'o fakatokanga'í 'i he uike kuo'osí. Na'e 'i ai e kau Minisitā ia heni na'e 'ikai ke nau fiemālie 'i he lipooti ko ení. Ko e fakamo'oni ki aí he na'e me'a hake 'a e 'Eiki Minisitā 'e taha 'o ne pehē, hala pē mei 'olunga ki lalo. Na'e me'a mai'aki 'e he Seá 'i he uike kuo'osí, 'o pehē 'e he Seá, Kapau leva 'oku pehē, ko fē fa'ahi te tau kau ki aí. Ko fē leva e me'a te tau tui ki aí.

Sea, 'e malava pē ke fehālaaki e Lipooti 'a e 'Atitá he 'oku 'ikai ko Sisu ia, hūfanga he fakatapú, tapu mo ia. 'E malava pē ia. Neongo ko e 'atita tau'atāina eni ki heni. Hangē ko e me'a na'e me'a ki ai e Minisitā Ako 'anenaí, fai'aki pē 'ene *opinion*. Kiate au Sea, 'oku ou tui au ki ai, he ko u nofo au 'o fakakaukau kapau 'e fai ha pālōti, ko fē me'a te u hiki aí, ko fē tafa'aki te u hiki aí. Ko ia ai Sea, 'oku ou poupu au ki he Hou'eiki ko ení he na'e 'ikai fai pau 'a e 'atita ia ki he ngaahi tu'utu'uni ko ení. Pea maumau'i ai e Kupu 23 ko eni na'a ku hanga ko ia 'o fakahoko atú Sea kau ai mo e kupu ko iá hono maumau'í. Ko e 'ai ke fehu'í, na'e 'osi ui tahataha nautolu, na'e 'ave ha tohi. 'I ai e kau Minisitā heni 'e 4 na'a nau pehē, na'e 'ikai fai ange ha tohi ia, tohi. Sea, ko e tu'utu'uni ia ko ē ke muimui ki ai e 'atitá, ko ē, ko e fu'u lao ē na'e fakamānava'i ai.

Lord Nuku: Sea, ki'i fakatonutonu atu pē.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu 17.

Taukave 'ikai to e faitohi 'atita ia ki he ni'ihī 'oku uesia ko 'ene tau'atāina ia

Lord Nuku: Ko 'eku fakatonutonu atú 'Eiki Sea ke tau'atāina ko ē 'a e 'atitá 'oku 'ikai ke to e fai tohi ia ki ha feitu'u te u 'alu atu. Ko e 'uhinga ia e 'atitá, ko 'ene tau'atāina.

Vātau Hui: Sea,

Lord Nuku: ... ke 'alu atu pē he taimi ko iá.

Vātau Hui: 'Oku 'ikai ko ha fakatonutonu eni Sea.

Lord Nuku: Ko e fakatonutonú ia Sea. Ko e fakatonutonú ia Sea 'oku 'ikai ke pehē e 'atitá.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Fakafofonga.

Lord Nuku: Ke ne hanga ‘o ‘uluaki fakahoko atu pea toki fai ‘a e fatongiá Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai, ‘ikai ke to e faitohi ‘a e ‘atitá.

Vātau Hui: Mālō ‘Eua, Fakafofonga Nōpele ‘o ‘Euá.

Lord Nuku: He ko hono ‘uhingá ‘Eiki Sea kapau ‘e fai tohi atu ia, ‘e fakatonutonu e ‘ū fehālaakí ‘o talitali ‘ene ‘alu atú.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Ki’i fakatonutonu atu ‘Eiki Sea kātaki.

Lord Nuku: Ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku ‘ikai ke fai ai e founa ko iá Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Nōpele.

Tui ne tonounou e ‘atita he ‘ikai fakafetu’utaki ki he ni’ihi ne uesia

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ko e, kimu’a pea fai ha ‘atitá ‘oku fai e tohi ia ‘a e ‘atita ki he kau Minisitā, fakahā kia nautolu e *scope* ko ē ‘e fai ai, ‘e nofo ai ‘a e ‘atitá. ‘Osi ko ē ‘a e ‘atitá pea ‘oku to e fai mo e tohi ‘a e ‘atitá ki he Minisitā pē ko e *CEO* ‘o tala ki ai ko e ‘ū *findings* eni pē ko e me’a eni ‘oku mau sio ko ē ‘oku palopalemá ko e hā ha’amou lau ki ai. Ko e ki’i fo’i *process* ko ē fefokifoki’aki ko iá, mahalo ko e ki’i fo’i me’a ia na’e *lack* ko ē he ‘atita ko ení. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Fakafofonga.

Vātau Hui: Mālō Sea. Fakamālō lahi au he ngaahi fakatonutonu ko ení.

Lord Nuku: Sea, ‘ai mu’a Sea mo ‘ai mai ha’o tu’utu’uni pē ko e fē fakatonutonu ‘oku tonú,

Vātau Hui: ‘Oku taimi ia.

Lord Nuku: .. ke ‘uhí ke fakatonutonu ki ai e fai e feme’a’akí Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Nōpele. Hangē ‘oku fakamatamatatu’a kapau te u pehē atu ‘oku ‘ikai ke u tali ho’o fakatonutonú.

Lord Nuku: Ko e founa ia Sea. Kapau ‘oku hala ‘eku fakatonu....

<001>

Taimi: 1445-1450

Lord Nuku: ...ki ‘olunga pea ke me’a mai ‘oku ‘ikai ke ke tali

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu e ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, me’a mai 17

Vātau Hui: Sea ‘oku ‘i ai e ki’i kupu’i lea ‘oku ngāue’aki he kupu’i lea e kupu 23 ‘o e līpooti ‘uluaki ‘oku ‘i ai e ki’i kupu’i lea ‘oku ngāue’aki “kuo pau” fo’i lea ia peesi 17 Sea kātaki ‘o me’a hake ange ki ai, ki’i fo’i lea ia ‘oku ne hanga ‘o fakamamafa’i kuo pau ke fai e fatongia ko eni ‘Eiki Sea

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu ‘Eiki Sea

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu

Siaosi Sovaleni: Ko fē me’a ‘oku lele ai huke hake au ‘oku peesi 12 pē ...

Vātau Hui: Lao ki he ‘Atita

Siaosi Sovaleni: ‘O ko e lao ‘oku ‘ikai ko e līpooti? Founa ia e fakatonutonu Sea

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki ko u feinga atu au he līpooti ‘a e ‘Atita ta ko ē ‘oku me’a mai koe he lao

Vātau Hui: Kātaki huke pē ke vave ki he ngaahi me’a ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e fakahoha’a ko hono ‘uhinga ke tau ‘alu fakataha pē Sea fakamolemole atu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakamā’opo’opo mai ho’o taimi

Vātau Hui: Fakamālō lahi atu pē

Lord Tu’ilakepa: Loto lelei pē ‘a e Feitu’u na ke tokoni atu pē ki he kongā he kupu ho’o me’a

Vātau Hui: Sea ‘oku ‘ikai ke u tali e tokoni Sea kae ‘oleva mu’a ke u faka’osi atu ai leva na’a ngalo ki’i me’a ko eni ...

Lord Tu’ilakepa: Sea fakamolemole pē Feitu’u na ka u poaki pē ki he Feitu’u na

Sea Kōmiti Kakato: Ko ho’o fakatonutonu pē ko ho’o

Lord Tu’ilakepa: Ko ‘eku ‘ai pē ‘a’aku ki he Fakafofonga ko e faiako ‘oku ou tui au ko e fa’ahinga tataki ko ē ‘oku ne ma’u he ‘ikai ke ngalo ha me’a ia. Pea ko e me’a na’a ku kole atu ai ki he Feitu’u na koe’uhī ke tafe lelei pea fanongo e to’utupu ko eni ‘oku nau teuteu Fale Alea ko eni ki he

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Tongatapu 17

Lord Tu’ilakepa: Laumālie lelei pē ‘oua ‘e tuputāmaki e Feitu’una ki he motu’a ni, kā ko ‘eku fie tokoni atu ia ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Fakafofonga 17 kae ‘osi ‘etau

Vātau Hui: Ko e tokoni eni pē ko e fakatonutonu

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni

Vātau Hui: ‘Ikai ke tali e tokoni

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai

Vātau Hui: Fakamolemole kātaki me’a pē ki lalo Hou’eiki kae hoko atu ‘eku fakamalanga kae faka’osi atu ai leva

Lord Tu’ilakepa: ‘Oku ou fakamālō atu ki he Feitu’u na

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai 17

Vātau Hui: Sea ko e me’a ‘oku ou tokanga atu au ki ai ko e ki’i fo’i kupu’i lea na’a ku hanga ‘o fakahoha’a atu ai “kuo pau” ki he ‘Atita kiate au Sea ka u hanga ‘o fakamā’opo’opo atu

Sea Kōmiti Kakato: Fakamā’opo’opo mai ‘oku toe sekoni 10

Vātau Hui: ‘Io te u fakamā’opo’opo atu pē heni he sekoni ‘e 10 ko ia Sea. ‘Oku fakapalataha, ‘oku fakapalataha ‘a e līpooti ia ko eni Sea kiate au ia ko e me’a mai

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ki Vava’u 15, ‘osi ho taimi 17

Sāmiu Vaipulu: Mālō Sea

Lord Tu’ilakepa: Kātaki pē Fakafofonga 15 ka u ki’i fakatonutonu atu , ko ‘eku fakatonutonu e Fakafofonga. Na’e fai pau e ‘Atita ia ki he kau Minisitā he ‘oku ‘asi pe ia Sea peesi 10 ‘Eiki Sea ‘a ia na’e ‘osi me’a pē ‘a e ‘Atita ia ‘o ‘ave e tohi ki he kau Minisitā ko hono mo’oni eni ‘Eiki Sea ‘oku ‘asi ko eni ‘Oku te’eki ma’u mai ha tohi mei he Minisitā Takimamata kiate kimautolu ke fai e ngāue ko eni. ‘A ia na’e tohi atu ‘a e ‘Atita ia ‘ikai pē ke fai ‘e he Minisitā Takimamata ia ‘a ia ko ‘ene me’a hake pē ‘a’ana he pō ‘o me’a mai hala pē mei ‘olunga ki lalo ka na’e toka ia he pō ko ia he fu’u fuoloa ‘a e feme’a’aki.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Fakafofonga na’e me’a mai e Minisitā Takimamata na’e te’eki ai ke ne ma’u ha fetu’utaki ange me’a mai Vava’u 15.

Lord Tu’ilakepa: Sea ko eni ‘oku tohi ko ē me’a hifo ki he pepa

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Vava’u 15

‘Eiki Minisitā Polisi: Ka u fakatonutonu atu e Nōpele kataki ‘Eiki Sea

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu

‘Eiki Minisitā Polisi: Tapu atu ‘Eiki Sea pea tapu atu ki he Hou’eiki e Kōmiti Kakato ‘oku hala ‘ene hanga ‘o lau e me’a. Ko e ‘uhinga mai e tohi ko ē na’e ‘ikai ke tohi ange ‘a e Minisitā ia ki he ‘Atita ke fai e ngāue ‘a ia ‘oku tonu ‘a e me’a na’e me’a mai’aki he Minisitā ko e ‘uhinga ia e fo’i sētesi ko ē, ‘oku ne faka’uhinga’i kehe ia ‘e ia Sea.

Lord Tu’ilakepa: ‘Oku ‘ikai ke u faka’uhinga’i kehe’i ‘Eiki Sea ‘enau talanoa mai ki he me’a ko ē

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea na’e ‘ikai ke fai ha

Lord Tu’ilakepa: ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga mo me’a ki lalo lōua ki lalo ko e me’a ko eni ne mou ‘osi feme’a’aki ki ai he uike kuo’osi pea na’e ‘osi fakatonutonu atu ko e Minisitā ko eni ‘oku ‘i ai ‘ene ‘Atita tau’atāina pea ko e faka’apa’apa ia na’e fai he ‘Atita he ‘ikai ke ne hanga ‘o fakahoko ka ne ‘ikai ke ne ma’u faingamālie ki ai, me’a mai 15

‘Eiki Minisitā Polisi: Fakamolemole Sea ke ‘ai ke kakato atu ai leva ‘a e fakatonutonu he ‘oku me’a mai ‘a e kakai e fonua “ko e fo’i lea eni ‘oku te’eki ai ma’u mai ha tohi mei he Minisitā Takimamata kiate kimautolu ‘e fai ‘a e ngāue” ‘ikai ke fai ha tohi ia ke fai ha ngāue Sea hala ‘ene ma’u ‘ana Sea

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga mo kātaki mu’a, mo fakamolemole mo ki’i me’a hifo

Lord Tu’ilakepa: Sea ke mau ‘ai atu he ‘oku me’a mai

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu?

Lord Tu’ilakepa: Ko e fakatonutonu

Sea Kōmiti Kakato: Pe’i me’a mai

Lord Tu’ilakepa: Ko e fu’u me’a ‘oku tohi ko ē pea mo ‘eke ki he ‘Atita ‘Eiki Sea ko e me’a ia na’e talaatu ke mou me’a ki he kōmiti ‘ikai ke mou me’a ki he kōmiti he ‘oku ‘ikai ke mou lelei’ia he ‘Atita na’a mau ‘i ai he kōmiti ‘o me’a mai ‘a e ‘Atita na’a nau ‘osi faitohi pea ‘ikai faitohi mai ‘a e Minisitā ko eni ki he ‘Atita

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Nōpele ‘oku ou kole atu tau fai e me’a ko ē ‘oku ou fakahoko atu he ‘oku

<007>

Taimi: 1450 – 1455

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ikai ke ‘i heni e Minisitā ko iá ka na’a ne ‘osi me’a mai

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ki'i fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: Pea 'oku ma'u he lipootí. Na'e 'ikai ke a'u ange ha fetu'utaki, fe'unga.

Lord Tu'ilakepa: Sea, na'a mau fakataha 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā MEIDECC.

Lord Tu'ilakepa: Pea tuku ho'o tipeití mo e ta'eoli.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea kapau na'e 'i ai ha ngaahi fetu'utaki pehē ia ko u tui au ko e me'a ia 'i tu'a. Ko e me'a ko eni 'oku 'asi ko eni 'i he lipootí, 'a eni 'oku hā he lipooti. Ko e 'uhinga ia na'e te'eki ai ke, 'oku 'a e Minisitā foki ia ke ne fakaafe'i e 'atita ke 'atita'i ia 'o fakatatau ki he lao ko eni ko ē. Pea 'oku te'eki ai ke nau ma'u 'enautolu ha tohi mei he Minisitā ke nau o ange 'o 'atita'i ia he 'oku 'i ai 'a e 'atita ia 'a e Minisitā. Pea ko e 'uhinga ia 'a e 'atita. Ko e 'uhinga ia 'a e lipooti ko eni. Kapau 'oku to e 'i ai ha me'a kehe ia, me'a ia 'i tu'a.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai ā koe Vava'u 15.

Lord Tu'ilakepa: Fakamolemole pē, Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Ka tau toki hoko atu.

Lord Tu'ilakepa: 'E 'Eiki Sea fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Lord Tu'ilakepa: He'ikai ke tuku 'eku fakahoha'asi e Feitu'u na. Kole atu ki he kau Minisitā ke nau me'a ange ki he fakatahá he na'a mau 'i ai.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e issue kehe ia 'enau me'a atu ki he fakatahá kae hoko 'etau tipeití 'atautolu. Me'a mai koe 15.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku hā, lelei pē kau tama ko ē ka mau hā mautolu Sea.

Sāmiu Vaipulu: Mālō. Tapu mo e Feitu'u na Sea. Tapu ki he Palēmia. Fakatapu foki ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakatō. 'Eiki Sea te u foki mai pē ki he 'etau 'asenitá. 'Oku tau kei 'i he 5.1, ko ia?

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Tokanga na'e 'ikai 'i he patiseti e Pule'anga hono fakangāue'i kau 'ofisa he Pule'anga

Sāmiu Vaipulu: Ko ia Sea 'oku tau kei 'i he Lipooti ko ē 'a e 'atitá ka 'oku hangē 'oku tau hē

holo he ‘ū me’a kehekehe ka ‘oku ‘ikai ke tau foki mai ki he’etau ‘asenitá. ‘Eiki Sea ‘i he vakai ko ē ‘a e motu’a ní. ‘Uluaki taimi na’e ‘omai ai ke ‘omai ‘a e Lipooti ko ē mei Ha’amoá. Na’a ku fokotu’u atu ki he Fale ni ke ‘oua ‘e tali he koe’uhí ‘oku fiema’u ke fehu’ia ‘a e tonu mo e taau ‘a e lipooti ko ia. Ka na’e ‘ikai ke fakatokanga’i pea na’e hoko atu pē hono ‘omai. Me’a eni ‘oku tau iku ki ai he ‘aho ní.

Ko e hoko ki ai ‘Eiki Sea, hangē ko ia ko e me’a ko ē na’e me’a’aki ‘e he Fika 11 ko ē ‘o ‘Euá. Ko e Lao ki hono Pule’i ‘o e Pa’anga ‘a e Pule’angá ke fa’u hano *budget* pea tuku mai ki he Fale ni ke tali pea ‘e hoko ia ko e kaveinga ngāue ‘a e Fale ni. Ko e me’a ko eni ‘oku hokó, ko e aleapau ‘a Paula Piveni Piukala. Na’e toki tali ‘e he Kapinetí ‘aho 16 ‘Okatopa 2015. ‘A ia ko hono fakalea ‘e tahá, na’e ‘ikai ‘i he palani ngāue ia ‘a e potungāue ko ení. Ko e aleapau ngāue ‘a ‘Ikani Taliaí. Na’e toki tali ‘e he Kapinetí, ‘aho 5 ‘o Mē 2017 na’e ‘ikai ke patiseti ia. Pea ko e patiseti ke ‘omai ‘o tali mei he Fale ni. Ko e aleapau ngāue ‘a Tevita Musika Kolí. Na’e tali Kapineti ia ‘i he ‘aho 9 ‘o ‘Aokosi, 2017. Na’e ‘ikai ke ‘i ai ha patiseti he ko hono ‘uhingá na’e talamai ‘oku ‘ikai fakamole ha pa’anga tukuhau ‘a e kakai e fonuá ki hono langa ‘o e paaká mo e mala’e tā pulú.

‘Eiki Minisitā Lao: Ki’i fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu eni.

Fokotu’u ‘ave ki he ‘Omipatimeni ‘isiu fekau’aki mo e Lipooti ‘Atita

‘Eiki Minisitā Lao: Ko u tui ‘e ‘osi pē ení ‘oku ki’i maama ange. Hou’eiki, kole tu’o fiha atu ‘a e ‘ū hingoá ke tuku. Na’e mālōlō ení pea u ‘alu ‘o sio mo ‘eku fānaú ki heni. Ko e me’a ko eni ‘oku ‘i heni he taimi ní, ko e totonu tahá ‘i he Lao ‘a e Pule’angá, ko e *Ombudsman*. Fakafoki ‘etau me’á, he ‘ikai tau tau tautolu ki ha me’a. Ha’u ē mo e lao ha’u ē mo e lao, hala, tau fetūkuaki. Fakafoki ki Fale Alea he ‘oku ‘i he *Ombudsman* ‘oku ‘i he Sea e Fale Alea. ‘Ave ki ai he ko e ‘ū me’a, ko e lāunga ke fai hono fatongiá. Hou’eiki mou kātaki, tali e fokotu’u ko ení, ko ‘etau ‘osí ia. Sea.

Sāmiu Vaipulu: Sea.

‘Eiki Minisitā Lao: Nounou taha ia, ko e *instrument* ia ‘a e Pule’angá.

Sāmiu Vaipulu: ‘Ikai ko ha fakatonutonu eni ia Sea.

‘Eiki Minisitā Lao: Ka ko ‘eku nounou ia, fakatonutonu, fakakakato.

Sāmiu Vaipulu: Sai ke u hoko atu ‘eku ..

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fakatonutonu eni mo ‘ene fokotu’u.

<001>

Taimi: 1455-1500

Sāmiu Vaipulu: ... pea ko ‘eku ‘uhinga ...

Sea Kōmiti Kakato: To e ‘i ai ha poupu ki ai ?

Sāmiu Vaipulu: ‘Eku fakahoha’a ko eni ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai koe 15.

Sāmiu Vaipulu: Koe’uhí ko e līpooti ko e kakano eni ‘o e Līpooti ‘a e ‘Atita. ‘Oku ne ‘omai ‘a e hingoa mo e founa na’e ngāue’aki pea ‘oku fai ki ai ‘a e ngāue mo e fakamoleki ‘o e pa’anga ‘a e fonua. Alepau ngāue ‘a e toko hiva.

‘Eiki Minisitā Lao: To e fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Lao: Kātaki pē ‘e Vava’u 16 ...

Sea Kōmiti Kakato: 15.

‘Eiki Minisitā Lao: ‘E 15 ko e ‘ū fika kātoa ko ena ‘oku ke me’a mai ‘aki ‘ikai ke to e ‘i ai ha feitu’u ia ke fakatonutonu ai. Ko e ‘alu ki he ‘Omipatimeni ke fakatonutonu mai ko ‘ene ‘osi ia.

Sāmiu Vaipulu: Ko ia tukuange pē mu’a ‘eku fakahoha’a ‘a’aku ia ki he Fale.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai 15.

Sāmiu Vaipulu: Ke lava ia Sea he koe’uhí ‘oku ou talanoa atu he me’a ko ē ‘oku tohi hinehina mo ‘uli’uli ‘i he pepa ko ē ‘oku tuku mai ke ngāue ki ai ‘a ho’o Fale ‘Eiki ‘i he houa ni.

Tokanga ki he mo’ulaloa e founa ngāue ki he lao

Ko e me’a ko iá ia ‘Eiki Sea ki he toko hiva ‘a ē ke ngāue ki he paaka mo e me’a. Na’e toki tali ia he Kapineti he ‘aho 30 ‘o ‘Aokosi 2017. Ko e me’a ‘oku māhino mai mei heni ‘Eiki Sea pea na’e *admit* ia ‘e he ‘Eiki Palēmia tapu mo ia ‘i he Falaite kuo ‘osi ‘i he *press release* na’a ne maumau’i e lao pea ko ‘ene founa ngāue pē ia. ‘Eiki Sea ‘oku talamai ai ‘a e me’a ko eni ‘oku talamai he ‘Atita he līpooti ko eni na’e ‘ikai fou ‘i he founa ngāue ko ē ‘uhinga ki ai e lao ke malu’i ‘a e pa’anga ‘a e fonua mo ngāue fakapotopoto ‘aki ‘a e ivi ‘o e fonua na’e ‘ikai ngāue’aki ia.

‘A ē kuo ‘osi tali ia ko ē ‘e he ‘Eiki Palēmia ‘oku ne tali ‘oku mo’ulaloa e lao ia ki he founa ngāue. ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fonua pehē ia ‘i māmani ke ‘alu hake ‘a e founa ngāue ke fakalaka ia ‘i he lao ko ē ‘oku talamai ‘a e founa ke fai ‘aki ‘a e fakahoko ‘o e ngāue. Pea ‘alu hake mo ha mafai ia ‘o ha tokotaha ke mafai ma’olunga ia he lao ko ē kuo ‘osi tohi hinehina mo ‘uli’uli ‘o talamai ke tau muimui ki ai. Ko e founa ia ‘e malu ai e fonua.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Ki’i fakatonutonu atu Sea.

Sāmiu Vaipulu: Talamai ‘e he kupu 18 ‘o e Konisitūtone.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: ‘Oku ‘ikai ha mafai ia ha taha ‘i Tonga ni ‘e ma’olunga he lao. Ko ‘ete maumau lao pē ‘oku ta’ofi kita ‘e he lao. Mālō Sea.

Sāmiu Vaipulu: ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu ē 15.

Sāmiu Vaipulu: Ko ‘eku, ko e fakatonutonu ia ‘oku mo’oni. Ka ko ‘eku lave ki he me’a na’e pu’aki ‘e he ‘Eiki Palēmia ‘i he Falaite kuo’osi. Ko e me’a totonu ia na’a ne pu’aki. Pea kapau hangē ko e me’a ko ē ‘a e Minisitā MEIDECC ko e hā e me’a ‘oku ‘ikai ke mou fai ai ha me’a ki ai kapau ko e anga ē ‘etau ngāue.

‘Eiki Palēmia: Sea fakamālō atu ki he, ‘oku ou ki’i fie fakatonutonu ka ko u faka’amu pē ke ki’i vavevave ‘ene me’a ka u toki hoko atu au.

Sāmiu Vaipulu: Si’i Sea ko u pehē au ko ha fo’i, kau eni e fo’i me’a maumau taimi taha ‘i he Fale Alea ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai koe.

Sāmiu Vaipulu: Lolotonga ‘oku ou fakahoha’a au pea ‘ai hake ke u ke tali ke ‘osi au kae ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai koe Fakafofonga 15.

Tui Vava’u 15 taau ke fai ha ngāue ki he Lipooti ‘Atita

Sāmiu Vaipulu: Sea ‘ai mai pē ha ‘uhinga ‘oku sia’a mo mālohi pea mo mo’oni ke tau ngāue’aki ‘i he Fale ni. ‘I he tui ko ē ‘a e motu’a ni ko e Līpooti ‘Atita ‘oku taau ke fai ‘a e ngāue ki ai. ‘Oku ‘ikai totonu pē taau ke tukunoa’i he koe’uhí ‘Eiki Sea me’a kehe hono toki fakavetevete ange ‘e ha taha ha’ane tonuhia mei he me’a ko ē ‘oku fakahoko mai ko eni ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘ikai ...

<002>

Taimi: 1500-1505

Sāmiu Vaipulu: ... ke u sio au ki he fakapalataha, pē ‘oku ‘ai he me’a ko ē kae tuku ē, ‘ikai Sea, me’a ko ē ‘oku talamai heni ‘a e Potungāue eni na’a tau fa’a fiema’u fekau’aki mo e ‘ū me’a ‘i he fonua ni, kimu’a ngaahi ta’u atu ko ē ‘Eiki Sea, na’e ‘i ai ‘a e lao kakato mai mo e founa ngāue ko ē ho Fale, ke faka’ilo Faka Fale Alea ‘a e tokotaha Mēmipa ‘o e Fale, maau lelei ‘a e ‘ū pepa

‘Eiki Sea, neongo na’e kaati engeenga’i au mo e ‘Eiki Nōpele ko ē ‘o Vava’u ko e pehē ko ‘ema ōmai mei Vava’u he ko e faka’ilo pē ‘a e Minisitā Vava’u.

Sea na’e toki fokotu’u hake pē ia he Fale ni, ke tukuange ke tautea ‘e he Palēmia ta’e’iai hano mafai ‘oku tuku mai mei he lao ke fai ‘a e me’a ko ia. Pea pālōti’i ia ‘e he Fale ni, ‘o tali ‘a e fokotu’u ta’efakalao ko ia.

‘Eiki Palēmia: Sea ki’i fakatonutonu atu mu’a fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu fakafofonga.

‘Eiki Palēmia: Kole atu pē kapau kuo ‘osi ho’o poini pea ke foki mai ā, ko e *issue* kehe ena ia ‘oku ke hoko atu koe ki ai.

Sāmiu Vaipulu: Sai pē ke me’a mai ā ‘a e Palēmia Sea ‘o Sea, ka ke mālōlō koe.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai koe fakafofonga.

Sāmiu Vaipulu: ‘Oku ou pehē ke tuku ā Sea he ko e ‘ātunga ē...

Sea Kōmiti Kakato: Ki’i fakamā’opo’opo mai ho’o taimi fakafofonga.

Sāmiu Vaipulu: ‘Ikai ke u to e fakahoha’a Sea he ko ē ko e ‘ātungā ē ‘e me’a mai mo e Palēmia ‘o Palēmia, Sea, to e Sea ‘i Fale Alea, mālō ‘aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, me’a mai Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Palēmia

(mate maika)

Sea Kōmiti Kakato: ko ‘etau ko ho’omou feme’a’aki ko eni, te u to ki fakahoko atu pē taimi ko ē ke tau ...

‘Eiki Palēmia: Mahalo ko e poini ‘uluakí ko ‘ene toki mahino eni ki he motu’a ni tā ko e ‘Atita ia ko e motu’a tokotaha pē na’e ‘uhinga ki ai. ‘Oku ‘i ai ‘a e hingoa ‘e 4 ‘oku ‘ohake, Pīveni Piukala, ‘Ikani Taliai, Lomu Sika, pea mo e toko taha, toko 4 ia, tā ko e ‘uhinga ia ‘a e ‘Atita, na’e ‘uhinga pē ‘Atita ia ko au tokotaha pē, na’e ‘ikai ke to e ‘uhinga ia ha taha, kaikehe te u ‘oatu’a e tali. Te u kamata mei he paaka. Ko ‘etau paaka kāinga mo e fānau ko e fakamole ko ē ki he paaka he 2015 ‘o a’u mai ki he ta’u ni, a’u ki Sune ‘o e ta’u ko eni, fe’unga mo e onokilu onomano, na’e hanga leva ‘e he me’a ‘o ‘ōmai ‘a e fō’i kautaha ‘e ua ke nau ōmai angé ‘o vakai’i angé ‘a e mahu’inga ‘o e ngāue na’e fai ‘i he paaka, mahalo ‘oku mou ‘osi sio kātōa ‘i he paaka.

Lord Tu’ivakanō: Kātaki fakamolemole pē ‘Eiki Palēmia....

Sea Kōmiti Kakato: ‘E hou’eiki, hou’eiki mou kātaki ...

Lord Tu’ivakanō: ... mahalo ko e fakamatala ko ia ‘oku tonu ke ‘omai ha ngaahi fakamo’oni ki he me’a ko ena pea toki hoko atu, kā tau mālōlō, mālō.

(Na’e mālōlō heni e Fale)

<005>

Taimi: 1520-1525

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Kōmiti Kakato. (Veivosa *Light of Life* Taka)

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki mou fakama’ama’a atu pea mou ki’i fakamokomoko. Kole ke u fakamalumu he ngaahi tala faka’apa’apa kuo aofaki kae hoko atu homou fēme’a’aki. Pea ‘oku ou kole ki he Nōpele ‘o Ha’apai fika ua ke me’a mai.

Fakamālō’ia ngāue na’e fakahoko ‘e he ‘atita

Lord Fakafanua: Tapu pē mo e Feitu’u na Sea pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti kae ‘atā ke ‘oatu e fakamalanga ko eni fekau’aki pea mo ‘etau ‘asenita 5.1 ko e Līpooti e ‘Atita makehe. Na’e makatu’unga e līpooti ko eni ‘i he tohi tangi na’e fakahū mai pea talī he ‘e Fale ni ke fai e kole ke fakahoko e ngāue ko eni. Pea hangē pē ko e me’a na’a ku ‘osi lave ki ai kimu’a he ‘u ‘otu fakataha ko ē na’e fakakakato he ‘Atita Seniale ‘ene ngāue fakatatau ki he ivi pea mo e taimi na’e tuku atu ki ai ke ne fakahoko ‘aki e ngāue ko eni. Pea ko ia ai ko u, ki mu’a ke u hoko atu ko u to e fie fakamālō ki he ‘Atita ‘ene faka’apa’apa’i ‘ene tau’atāina pea mo ‘ene faka’apa’apa’i ‘a e kole atu ke fakakau atu ‘a e ngāue ko eni ki he’ene palani ngāue.

Tui ‘ikai ha palopalema he tu’utu’uni Kapineti fekau’aki mo e taha e ngaahi aleapau

Sea ko e, te u lave pē ko e ‘uhinga ko u fiema’u ke u nounou ki he aofangatuku ko eni kuo tuku mai ‘e he ‘Atita ‘i he’ene līpooti. Ko u tānaki heni Sea ‘a e aofangatuku ‘e taha, ua, tolu, fā ‘e nima ‘i he līpooti ko eni ‘oku peesi pē ‘e 12. ‘A ia ko ‘ene, ‘i he’ene pehē na’e ‘i ai e aofangatuku ‘e taha ‘i he lave ko eni e Līpooti ko ē ‘Atita ‘oku fakafiēmālie. ‘A ia ‘oku fekau’aki eni, ‘oku ‘i he peesi nima fekau’aki eni pea mo e aleapau ‘e taha. Pea na’e pehē ni e fakalea ko eni e ‘Atita Seniale, “Na’e fakafiēmālie ‘a e fai pau hono fakahoko ‘o e tu’utu’uni ko eni ‘a e Kapineti ‘o fakatatau ki he ngaahi tu’utu’uni mo e ‘uhinga leva ko eni ki he *procurement process*. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha palopalema ia he kongā ko iā Sea ka te u hoko atu.

Fiema’u ki he Pule’anga ke fakahū ngaahi aleapau ngāue ki he PSC

Na’e ‘i ai e fokotu’u ‘e taha ko e tānaki fakakaukau mai ki he Pule’anga ko e fokotu’u eni mei he ‘Atita Seniale ‘oku hā ia ‘i he peesi hiva. Fekau’aki eni pea mo e, ‘oku taau ke fakahū ki he Komisoni ‘o e kau Ngāue Fakapule’anga ‘a e ngaahi aleapau ngāue ko ‘eni.

<002>

Taimi: 1535-1540

Lord Fakafanua: ... fakatatau ki he ivi mo e taimi na'e tuku atu ki ai. He na'e 'ikai ke pau ke ne fakahoko ia e ngāue ko eni. Ko tautolu Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea na'a tau kole atu ki ai ke fakakau 'i he'ene 'asenita ngāue koe'uhí ko e tohi tangi mai mei he kakai e fonua. Pea kuo lava e konga ia ko iá. Kole atu ke tau fakanounou Sea he 'oku lahi e fēme'a'aki pea 'oku lahi e fētukuaki hili ko iá 'e 'ikai ke lava ha me'a ia pe te tau muimui ki he Lao mo e Konisitūtone pea 'oku 'i ai e ngaahi founa ia 'oku pau ke fakakakato 'o kapau ko e me'a ia 'oku fiema'u. Ko ia Sea ko u fakamālō atu ma'u taimi.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai...

'Eiki Minisitā Ako: Poupou atu ki he fokotu'u 'a e 'Eiki Nōpele.

Sea Kōmiti Kakato: Palēmia.

Poupou Palēmia ke fakatokanga'i Lipooti 'Atita

'Eiki Palēmia: Fakamālō atu ki he, tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā e toenga e Hou'eiki. Fakamālō heni ki he Sea hono 'omai e fakamatala ko ena 'a e me'a na'a ke toki me'a mai ai. Ko e me'a ia 'oku totonu ke tau fai hangē ko ia ko e me'a na'a ku lave ki ai kimu'a ne 'osi lau 'a e tohi tangi fanongo kātoa e kakai 'o e fonua, Tonga ni mo tu'apule'anga 'osi eni e māhina 'e, mahalo 'e fā mei hono lau. Pea ne 'osi 'ave tatau ki he 'Ene 'Afiō pea na'a tau tatali e fonua ni ki ha tali 'a e motu'a ni pea mo e, pea kuo 'osi 'oatu 'emau tali. Pea ko ena ne to e lau mo e me'a e 'Atita. Tau tuku pehē 'o hangē ko e fakamatala ko e me'a ko eni 'oku 'omai 'e me'a, tuku ai tahā te tau to e lava 'o liliu e fakamatala e 'Atita. 'ikai ha taha ia heni te ne to e lava 'ikai ke 'i ai ha taha ia te ne to e lava 'o liliu 'eku tali pē ko 'emau tali. Tau tuku he tu'unga ko ia 'o e fakamatala 'Atita pea kapau 'oku toki 'i ai ha taha ia 'oku loto ke hoko atu 'alu ia 'o hoko atu 'o makatu'unga he 'ū me'a ko eni pea ko 'etau nounou ia.

Tali 'Eiki Palēmia ki he fehu'ia ngaahi fakamole Paaka 'i Popua

Ka ko u, kātaki pē Sea ko u ki'i fie lave pē mu'a he ko u tui pē na'a 'i ai pē hano 'aonga ki he me'a ko ē na'e toki 'ohake he 'e Fakafofonga Vava'u na'a 'aonga pē ia ko e 'uhinga ke tau 'i heni pea 'oku 'i heni mo e fānau 'o fekau'aki pea mo e paaka. Ko e *issue* ko eni ko e *issue* talu hono 'ohake mahalo he māhina ta'u kuo 'osi 'o fai mai ai pē he ta'u ni. Pea ko u pehē tukuange mu'a ha faingamālie ke u ki'i lave nounou pē ki ai. 'Oku 'i ai e tali ia 'a e motu'a ni ki ai 'a ia ko e *Annex G* 'a ē na'e fakapipiki mai he'eku tali ka na'e kau ia he to'o. Ko e ua pē na'e tali he Fale ni na'e 'osi liliu faka-Tonga. Ka ko e *annex* ko ē ko hono fakamahu'inga'i eni 'o e ngaahi fakamole 'i he paaka talu mei he 2015 'o a'u mai ki Sune 'o e ta'u ni. Pea na'e fai 'a e ngāue ko iá 'i he kautaha ko e *Pacific Engineering Consulting Group* ko nautolu na'a nau ō 'o fai e fakamahu'inga'i mo e *MOI* potungāue pē ko ē 'atautolu. Ko e anga eni 'enau fakamahu'inga'i he ko e ...

Tēvita Lavemaau: Sea ke u ki'i ...

'Eiki Palēmia: Kātaki mu'a ki'i 'oleva ke 'osi atu eni kātaki.

Tēvita Lavemaau: Kole mu'a ki'i fehu'i ki he 'Eiki Palēmia felāve'i tonu pē pea mo e me'a ko eni ka ne toki fakakakato mai.

‘Eiki Palēmia: ‘E ki’i kātaki pē mu’a. ‘E lava ke u ki’i faka’osi ai lava ...

Tēvita Lavemaau: ‘UHINGA he te ne lava ‘o hulu’i tonu pē ko e hā ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fie fehu’i atu eni Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Sai pē.

Fehu’ia e lahi mo’ua Pule’anga ki he toko 3 ngāue faka-consultant ki he Paaka Popua

Tēvita Lavemaau: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea pea tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni. Sea ko e fakamolemole pē ‘Eiki Palēmia. Na’e kau ho’o me’a fakamatala ko ē na’e ‘omai pea pehē ki he lipooti ko eni na’e ‘omai na’e ‘i ai e toko tolu na’a nau fakahoko e ngaahi ngāue fakapoto mavahe pē ko e *consultant*. Toko tolu ko eni ‘oku te’eki ai ke totongi ‘o a’u mai ki he ‘aho ni ka ‘oku nau ‘osi fakahoko e ngāue. ‘I hono fakalea ko ē ‘e taha ‘oku ‘i ai e mo’ua ‘o e Pule’anga ‘i he kakai ‘e toko tolu ko eni na’a nau fai e ngāue. Ko e fehu’i, ko e 1 miliona pē ko e 1.5 ‘a e mahu’inga ‘a e ngāue ko eni ‘a e kakai ‘e toko tolu ko eni ? Ko e ki’i fehu’i ia.

‘Eiki Palēmia: Kātaki fakamolemole he ‘ikai ke u lava au ‘o tali atu ho fehu’i he taimi ni ka te u hoko atu au ki he me’a ko eni ‘oku ou fakakaukau ke hoko atu ki ai.

Tēvita Lavemaau: ‘Oku felāve’i tonu eni ia ‘Eiki Sea kapau te tau hanga ‘o fakamā’opo’opo ko e hā e lahi ‘o e fakamole ki ha ngāue.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Fakafofonga kātaki ko e tali ē ‘oku ‘omai he ‘e he ‘Eiki Palēmia.

Tēvita Lavemaau: Ka u ki’i ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku ‘ikai ke ne lava ‘o tali ka ne toki ‘omai. Palēmia ?

‘Eiki Palēmia: Sea ko u kole atu tukuange mu’a ...

Sea Kōmiti Kakato: Ka ke me’a mai koe Palēmia.

Fe’unga fakamole ngāue Paaka Popua mo e \$660,000

‘Eiki Palēmia: Ka u ‘oatu au ‘a e fakamatala ko eni he koe’uhí na’e fai e lave ki ai ki he paaka. ‘I kai ko au nau ‘ohake ka ko e Fale ni pē na’a nau fai e lau ki ai. Pea ko e anga eni e tu’u ko ē ‘a e fakamole. Ko e fakamole ko ē he paaka ko ē fānau mou fa’a ō ki ai sio ki ai fe’unga mo e 6 kilu 6 mano mei he ...

<002>

Taimi: 1540-1545

'Eiki Palēmia : ... 2015 'o a'u mai ki Sune 'o e ta'ú ni. Ko e *value* ko ē hono hanga 'e he Potungāue *MOI* 'o fakamahu'inga'i fe'unga mo e 1 miliona 7 kilu 2 mano 9 afe. Fakamole ko ē 'a ē 'oku mau 'osi fai ki he paaka, 6 kilu 6 mano. Ka ko hono fakamahu'inga'i ko ē 'o e fo'i ngāue, kapau te mou lava atu pē 'o sio ki ai, fe'unga mo e 1 miliona 7 kilu 9 mano.

Tēvita Lavemaau : Fakatonutonu 'Eiki Sea.

Tui 'Eua 11 'ikai tau'atāina fakamahu'inga'i fakamole ki he Paaka Popua

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu. Kau eni ia he ... ko e fakatonutonú 'Eiki Sea, ko e fakamahu'inga'i ha ngāue faka-polofesinale pehē, tonu ke fai 'e ha sino tau'atāina, ke ma'u e fika totonu ko eni. Ko e ngaahi fakamahu'inga ko ení 'Eiki Sea, fai pē ia 'e he ngaahi Potungāue 'a e 'Eiki Palēmiá 'oku nau fakongoongo ki ai. 'Oku 'ikai ke tau'atāina 'a e fakamahu'inga ko eni.

Sea Kōmiti Kakato : 'E Fakafofonga kātaki 'oku 'ikai ko ha fakatonutonu ia.

'Eiki Palēmia : Ko e fakamahu'inga ko eni 'a e Kautaha ko e *Pacific Engineering Consultant Group* 'oku 'ikai ha'ama maheni 'amautolu mo e kulupu ko ia. Ko 'eku toki ... ko 'enau fakamahu'ingá 'anautolu ko e 2 miliona 8 kilu. 'Oku nau tānaki ki ai 'a e peseti 'e 30 'a ia ko e .. Fānau mou me'a ange ki he fu'u paaka faka'ofa'ofa pehē, 6 kilu pē.

Lord Tu'iha'angana : 'Eiki Sea, kātaki mu'a ka u ki'i fehu'i pē ki he Palēmia.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e fehu'i eni 'e Palēmia.

Fehu'ia 'a e 6 kilu fakakātoa fakamole ki he Paaka Popua kau ai \$ & koloa & ngaahi me'angāue

Lord Tu'iha'angana : Tapu mo e Feitu'u na Sea pea tapu mo e Hou'eiki. Palēmia, 'eke pē 'e au ia ke mahino ki he fakama'ala'ala ki he Falé, pea ki he kakai 'oku me'a mai. 'A ia ko e 6 kilu ko iá, ko e pa'anga pē ia mei he Pule'angá? Pea ko hono ua pē ke fakama'ala'ala maí, kau ai, he ko 'eku lave'í, na'e kamata 'a e langa paaká mo e tafa'aki ko iá, na'e 'i ai 'a e ngaahi kautaha pisinisi 'a e Pule'angá mahalo na'e fakafou mai he *Public Enterprise*. 'Oku kau mo e 'u pa'anga ko iá. Pē ko e *material* pē he me'a he fakamahu'inga'i ki he 6 kilu ko iá, pē na'e 'oatu *cash* pē na'e 'oatu *material*. Ko e me'a pē 'e taha 'oku ou lave'i, ka 'oku ou fiema'u pē ke fakama'ala'ala 'Eiki Sea. Na'e 'i ai 'a e fanga fu'u mīsini *brand new* na'e me'a'ofa mai 'e Siapani mahalo na'e 'i he Minisitā Fonuá. Ko e taimí ni Sea, mahalo ko e peseti 'e 90 'o e ngāue 'a e misini ko ení na'e ngāue he paaka. Kuo nau si'i a'u ki he fengatāliakí 'Eiki Sea. 'E fakamahu'inga'i mo ia, mo e ngaahi me'a ko iá, pē na'a nau ngāue ta'etotongi pē nautolu pē. Ko 'eku 'uhingá pē 'a'aku ke fakamā'opo'opo ho'o fika ko eni 'oku ke hanga 'o me'a atu 'aki ki he kakai mo e fonuá, ko e 6 kilu ko ení, ko e 6 kilu eni mei he pa'anga 'a e Pule'anga, 'a e *cash*, pea kapau na'e tānaki atu ki ai mo e ngaahi. Tau fakatātā pē hangē ko e *Port Authority* na'e 'i ai 'enau ngaahi tokoni pē ko e *material* pē ko e *cash*, 'oku fakamahu'inga'i mo ia kau ki he 6 kilu ko eni? Pea mo ha kautaha kehe tau pehē hangē ko e *TCC* pē ko e ha ko e 'anga pē 'eku fakatātā, ka ko 'eku 'ilo na'e 'i ai mo e *Tonga Power* mo e hā fua, 'oku 'osi fakamā'opo'opo ko e fo'i *cost* ko ena 'oku ke me'a mai 'akí 'oku kau kātoa ki ai 'a e fakamolé, pea mo e ngaahi me'a pē ia Sea, ka fakamahu'inga'i 'a e ngāue 'a e ngaahi fu'u misini

ia ko iá, pau ke 'i ai hono *cost* kapau 'oku 'ikai ko ha ngāue 'a e Pule'anga ke nau tu'utu'uni pē ki he ngaahi me'a ko ia. Ko 'eku 'ai pē ke fakama'ala'ala he 'oku me'a mai 'a e Palēmiá ke me'a ki he ngaahi *cost*, mālō.

'Eiki Palēmia : Mālō 'Eiki Nōpele. Ko e fakamatalá pē pea 'oku 'osi list ai 'a e ngaahi ngāue ko ia na'e fai'aki. Ka 'oku 'i ai pē ho'o mo'oni, he ko e *excavator* ko ē 'oku ngāue'akí ko e *excavator* pē ia 'a e Pule'angá, pea mo 'enau *loader* na'e ngāue'aki ia ki he paaka. Kae hangē ko e laú 'oku 'ikai ko au na'a ku fai 'a e me'a ko ení, 'oku 'asi pē hinga 'o e fa'ahinga ko eni na'a nau... Kae hangē ko e fakamatala 'a e Fakafofonga 'Euá, 'oku ne pehē 'e ia 'oku *bias* 'a e me'a. Mahalo pē 'e 'i ai pē ha'ane mo'oni ai. Ka 'oku ou pehē ko e aofangatukú, mou me'a atu pē ki ai, takatakai holo. 'E lava pe. Kimui ke ha'u fai 'a e 'atitá, te mou lava pē 'e moutolu ia 'o fakafuofua 'a e lahi e ngāue na'e fai. Kaikehe, ko e anga ē... na'e 'osi tufa ia kia moutolu. Pea 'oku 'i ai pē 'a e fakatonutonu ki ai 'a e me'a 'a e ... Ka 'oku 'asi pē heni kátoa 'a e ngaahi ngāue ko ē 'a ē ko ē 'oku loto 'a e 'Eiki Nōpele. Kaikehe ko e fakamatala ia ko ē ki he paaka.

Lord Tu'i'afitu : Sea, fakamolemole pē 'e laumālie lelei 'a e 'Eiki Palēmia ke u ki'i fehu'i pē.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e fehu'i eni 'Eiki Palēmia.

Lord Tu'i'afitu : Ko 'eku fehu'i pē 'aku 'Eiki Palēmia, te u fakahoha'a pē ke le'o lahi ke ongo lelei atu ki he Feitu'u na. Ko 'eku fakatatau pē eni ia ki he Tohi Tangi. 'Oku ou tui pē 'oku tu'u fakalao pē eni ki he Tu'utu'uni ho Falé Sea ke kau mo e Tohi Tangí, 'a e me'a na'e 'omai he Tohi Tangi. 'I he Kapineti Fika 917 'Aho 30 'Akosi, 2017 ko e fakakatoa 'a e ngāue ki he Pa'ake Popuá mo e Mala'e Tāpulu 'oku 'i he 6 miliona. Na'a ke me'a mai koe 6...

<008>

Taimi: 1545-1550

Lord Tu'i'afitu : kilu..Ko ia pē Sea 'eku fehu'i. Na'e 6 kilu pē na'e 6 miliona ?

'Eiki Palēmia : Ko e me'a fē ia 'oku ke ...

Lord Tu'i'afitu : 'Ikai, tali mai pē.

'Eiki Palēmia : Ko 'eku fehu'i atú pē ko e me'a fē he 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē ia te u ma'u 'e au.

Lord Tu'i'afitu : Ko e Tohi Tangi eni ko ē 'oku 'omai he Konisitūtone ... 'i ai 'a e totonu e kakai ke ...

Fakahā Palēmiá 'e fakafoki e 5 miliona mei he patiseti 6 miliona ki he Paaka Popua

'Eiki Palēmia : Ki'i kātaki 'o me'a hifo ka u fakamatala atu ke mahino. Ko e 6 milioná na'e *allocate* 'e he Pule'angá 'a e 6 miliona ko e Patiseti ia na'a nau hanga 'o 'ai ki he paaka. Ke ngāue'aki ki he paaká mo e *golf course*. Ka na'e 'ikai ke lava, ka na'e 'ikai ngāue'aki, ko e 6 kilu

pē na'e ngāue'aki, pea 'e fakafoki leva 'a e 5 miliona ia. Ko e talí ia. Ko e 6 kilu pē na'e 'ikai ke ngāue kakato 'aki ia.

Sāmiu Vaipulu : Ka u fehu'i ange pē ki he Palēmia 'Eiki Sea. 'A ia ko e 6 kilu ko ia 'oku ke me'a ki aí, kehe pē ia mei he me'a ko ia na'e 'omai he Lipootí, ka 'oku kau nai ai 'a e pa'anga ko ē na'e ngāue'aki 'e he kau ngāué ki he me'atokoni mo e ifi sikaleti ..

'Eiki Palēmia : Me'a ki lalo ka u hanga 'o fakamatala atu.

Sāmiu Vaipulu : 'Ikai, ko 'eku fehu'i atú 'a e ifi sikaleti 'aki 'a 'emau tukupau.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia : Ko é ia 'oku 'asi ko ē. Kumi ha ki'i la'ipepa pehē 'o sio ai he 'oku 'asi ai. Ko e tapaka ...

Sāmiu Vaipulu : Te u ngāue'aki 'a e pepa ko ē 'oku 'i he Falé ni, ko e pepa ko ení ko e Lipooti 'a e 'Atitá 'oku 'i he 'etau 'asenita.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai Palēmia.

'Eiki Palēmia : 'Oku ou ongo'i pē 'e au ia mahalo 'oku 'ikai ke fu'u loko fiemālie 'a e Falé ki he fakamatala ki he me'a ko eni. He 'oku faka'ofa'ofa foki 'etau paaká, pea 'oku lahi 'a e ō 'a e kakaí 'o mālōlō ki aí. Ka 'oku 'ikai ke mou loto kimoutolu ke fakamatala'i. Mahalo ko ia. Kaikehe, ko e paaka ko eni fānau...

Tokanga ki he kehekehe 'a e fika 'omai he Lipooti 'Atita mo e fika 'omai 'e he Palēmiá

Lord Nuku : Ko 'eku ki'i kole pē 'a'aku ia koe'uhí ki he fakamatala ko ia 'oku me'a mai ki ai ko ē 'a e 'Eiki Palēmiá Sea, 'o fakatatau ki he fika ko eni ko ē na'e 'omai ko eni ko ē 'e he 'Atita. 'Oku kehekehe 'aupito mo e me'a ko ia 'oku ne me'a mai 'akí 'Eiki Sea. He ko 'ene tu'u ko ē aí 'Eiki Sea, ko e pa'anga na'e 'omai ko e pa'anga hū mai, ko e 6 miliona, ko e pa'anga hū atú, 'a ia ko 'etau sio ki aí ko e 2 kilu, ka 'oku me'a mai ia na'e 6 kilu. Ko e 'uhinga 'eku tokoni atú kole atu mu'a 'Eiki Palēmia, ke ki'i faka'ofiofi mai pē mu'a ki he me'a.

'Eiki Palēmia : Ka u fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu eni.

Taukave Palēmiá ko e 2 kilu ki he fakamole he ta'u fakapa'anga lolotonga

'Eiki Palēmia : Ko e 2 kilu ia ko íá, 'uhinga ia ki he ta'u fakapa'anga pē ko ē he taimi ní. 'Oku ou talanoa atu au ia mei he fakamole ko ia mei he 2015 ki he 2018. Ko e 2 kilu ko ená, ko e fakamole pē ki he ta'u fakapa'anga lolotonga. Mahino pē 'ikai ?

Lord Nuku : ‘Ikai ‘oku mahino ia Sea. Ka ko e ‘uhingá ke ke me’a maí ke fakaofiofi ki he fika fakalūkufua. ‘Oku ‘asi ko ia heni, ‘oku ‘asi heni ‘a e 26 miliona ‘oku ‘i he patisetí, ke totongi mei ai. Ko e ‘uhingá ke ki’i fakaofiofi mai pē ‘a e fika fakatatau pē. Ko e kolé pē ia. ‘Oku ‘ikai ha toe ‘uhinga kehe. Ko e fakaofiofi pē koe’uhi ki he fika ko ē ‘oku ‘omai. ‘Oku ‘ikai ko e fika ia ‘a’aku, ko e fika ia ‘a e ‘Atitá, ‘a eni ‘oku ne ‘omai ko ē.

‘Eiki Palēmia : ‘Oku ‘ikai ke u fu’u ‘ilo ‘e au ki he 26 ka ko e fika ko ē na’e vahe’i ki he paaká ko e 6 miliona. Te u ngata pē he 6 milioná he ko e fika ia na’e vahe’i ki ai. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha’aku lave’i ‘a e 26 miliona ko ena ‘oku ke talanoa ki ai. Kaikehe Hou’eiki, ko ‘eku tali ia ko ē ki he paaka. Ka ko eni, ko e fu’u feitu’u ko ia ko e fu’u tu’unga veve. Feitu’u ia ko ē na’e tānaki ai ‘a e veve ‘a e fonuá ni. Pea ha’u ‘a e motu’á ni ‘o fakakaukau ke liliu ‘a e tu’unga veve ko eni, ke hoko ko e feitu’u faka’ofa’ofa taha ‘i Tongá ni. Ko e silini ko ia na’e kamata’aki...

Tokanga ki he uesia sia heulupe he ngāue ki he Paaka Popua

Lord Tu’i’āfitu: Sea, fakamolemole pē ki he ‘Eiki Palēmia he fa’a fehu’i, ‘oku ou ‘ilo’i pē ko e Feitu’u na ko e taukei ko e ta’u eni ‘e 30. Ko ‘eku fehu’i fekau’aki mo e fu’u lingi’anga veve. Na’e mea’i ‘e he Feitu’u na ‘a e feitu’u ni, fekau’aki mo e Tu’utu’uni ‘a e ‘Atakai, ‘oku ‘ikai ke fe’unga ke fai ai ha ngāue, hangē ko e me’a ko eni ‘oku mahu’inga ‘o e *national heritage* ‘o e Sia Heulupe. Na’e ‘i ai ha ki’i tokanga ‘a e Feitu’u na ki he ‘ū me’a ko ia, pē na’e tuku fakatafa’aki pē ‘a e Lao ia. Mālō.

Taukave Palēmiá talu mei he 1990 te’eki fai ha ngāue Pule’anga ki he maa’imoa Tupou IV

‘Eiki Palēmia : Ko e ta’u 1990 na’e hanga ‘e he La’á kuo Unga Fonua Tupou IV ‘o nō mai ‘a e *Asian Development Bank* ke nau ōmai ‘o fakahoko ‘a e fo’i *study* ‘a e fo’i feitu’u ko ia ‘oku tu’u ai ‘a e paaka. Me’apango ko e ‘ikai ke ‘i heni. ‘Oku ma’u, mahalo pē ‘oku ‘osi ma’u pē ‘e he Tu’i ‘a e fu’u lipooti ko ia. Pea ko e *report* ia ‘oku ‘asi ai ‘a e ‘u me’a ko eni. Fiema’u ke ‘i ai ‘a e *mariner*, fiema’u ke ‘i ai ‘a e *golf course*, fiema’u ke ‘i ai ‘a e *recreation area*, mo e fanga ki’i me’a kehe...

<008>

Taimi: 1550 – 1555

‘Eiki Palēmia: Talu mei he ta’u 1990 ‘o a’u mai ki he hū atu ‘a e Pule’angá ko eni te’eki ke fai ha Pule’angá ‘e taha ha fo’i ngāue ki he maa’imoa ko eni. 1990 eni.

Lord Tu’ivakanō: Sea, fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E, fakatonutonu Palēmia.

Tokanga ki he ta’efakalao ngāue na’e fakahoko ‘e he Palēmiá

Lord Tu’ivakanō: ‘Eiki Palēmia. Ko e ngāue ko ena na’a ke faí, na’a mau tuku ‘emautolu he na’e

‘osi ngaahi pē fu’u mo’ungá ia ka ke hū atu koe na’e te’eki ke ‘i ai ha *EIA* ki ai. Pehē ‘e koe ko ho’o ngāue lelei ia ki he fonuá ta’efakalao. Na’a ke toki paasi pē me’a ko ení he ‘Aokosi, ke fakalao’i e me’a ta’efakalao. ‘Ai mu’a ke tala e mo’oní kae ‘oua te tau lōloa.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu ena Palēmia.

'Eiki Palēmia: Ko u ongo’i pē ‘oku ‘ikai ke tūkungamālie Fale ni he fo’i mōmeniti ko ení he talanoa ki he paaká. ‘Oku ou kole atu Hou’eiki, ko e feitu’u ko ení ka ‘oku ke ongo’i ‘oku ke mafasia mo ke ha’iha’isia pea ke ki’i ‘alu ki ai, ngaahi taumu’á ia. ‘Alu ‘o sio ki ai ke mole atu e ongosia mo e ha’iha’isia meia koe.

Tevita Lavemaau: Fakatonutonu ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Tevita Lavemaau: ‘Ikai ko ha feitu’u eni ia ‘oku vete ai e ongosia. Mou me’a atu moutolu ki falelotu ko e feitu’u ia ‘oku fai ai e vete ongosia.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a piko mamahi mo’oni ko e fakatonutonu ko eni.

'Eiki Palēmia: Hou’eiki.

Lord Tu'ilakepa: Sea, ka u ki’i malanga au.

'Eiki Palēmia: Fakamolemole atu. Ko e anga ia e ki’i ngāue na’e faí. Pea ko e ‘uluaki ta’ú, 2015. Na’e langa’aki pē ki’i sēniti na’a mau tātānaki ‘i tu’a. Na’e toki hū mai e Pule’angá he 2016 ‘o nau tokoni pea ‘oku mea’i pē ‘e he Minisitā Pa’angá. Ka ko e taumu’a e ngāue ko ení Hou’eiki, ke faka’ofa’ofa hotau fonuá pea ‘i ai ha feitu’u ke mālōlō ki ai e mātu’á mo e fānaú. Pea ka ha’u ha kau folau’eva, sio mau ō huo ‘a e fu’u, ha koā hono ui ko ē me’á, heulupé. Na’e vaoa e feitu’u ‘ikai ke lava ha taha ia ‘alu ki ai. Ko e talanoa ko ē ki he heulupé ko e hangē ha talanoa misi ki ha me’a ‘oku, na’a mau toki ō ‘ai e hala ke si’i lava e kakaí ō ki ai mamata he’etau heulupé.

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki. Mou kātaki, ko u fakamālō atu ho’omou me’a mai ke fakahoko ‘etau ngāue. Pea kuo ‘osi ‘etau taimí.

'Eiki Palēmia: ‘Oku te’eki ai ke ‘osi. Ko eni ‘oku te’eki ai hoko e 4.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e toe miniti ‘e 10 ko u lipooti ki Fale Alea, fakafoki e Falé ki Fale Alea. Ka ko ‘eku fakahoko atú, mo ‘eku fakamālō atu kia moutolu Hou’eiki ho’omou me’a mai ki he Falé mo ‘oatu ‘eku fakamālō. Ko e tu’unga eni ‘oku ‘i ai ho’omou feme’a’aki. Pea ‘oku ‘ikai ke u lava ‘o fakahoko ha’aku fai tu’utu’uni he ‘oku mou kei feme’a’aki. Fakaongoongo atu ke tau pāloti ‘oku ‘ikai ke mou fiema’u ‘e moutolu ia ke pāloti.

Fokotu’u ke pāloti’i fokotu’u ke fakatokanga’i Lipooti ‘Atita

Mo’ale Finau: Sea, ‘e lava ke u ki’i fakahoha’a atu ha ki’i sekoni ‘e 1 tokoni atu ki he Feitu’u na.

Sea Kōmiti Kakato: Miniti ‘e 1.

Mo’ale Finau: Ko ia. ‘Oku ou fokotu’u atu ‘Eiki Sea ke tau pālōti ‘i he fokotu’u ko eni ke fakatokanga’i ‘e he Falé ‘a e Lipooti ‘Atitá.

‘Eiki Minisita Ako: Poupou

Mo’ale Finau: Ko ‘eku fokotu’ú ia ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki ko e fokotu’ú ē pea kuo poupou. Pea,

Lord Tu’ilakepa: Sea,

Sea Kōmiti Kakato: Kalake, tau pālōti.

Lord Tu’ilakepa: Sea fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato: Kalake.

Lord Tu’ilakepa: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki Nōpele, kuo fe’unga pea kuo mahino ki he motu’a ni hono toutou ‘ohake pea mo to e liuliunga ‘etau ngāue pea ko u pehē kuo fe’unga ke tau pālōti.

Lord Tu’ilakepa: Sea ko e ki’i, fakamolemole pē. ‘Ikai ke to e ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko kimoutolu ‘oku loto ke tau,

Lord Tu’ilakepa: ‘Ikai ke u to e foki au ki he issue ko ení Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatokanga’i eni.

Fokotu’u ke pālōti’i faka’angataha ai pe mo e toenga ‘asenita e Fale

Lord Tu’iha’angana: Sea ko u kole pē ‘aku ia. Kapau te ke pālōti, pea ke pālōti kātoa ‘e koe ‘a e me’á, ‘a e, ‘uhingá ka tau lava ai pē. ‘A e kātoa e fo’i 5.1, 5.2 lele ai, fakatokanga’i kātoa ia pea tau.

‘Eiki Minisita Ako: Poupou poupou

Sea Kōmiti Kakato: Ko kimoutolu,

Lord Tu’ilakepa: Sea ki’i fakamolemole pē.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku mou loto ke tau tali eni.

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai ke u to e malanga au Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mo fakatokanga'i 'a e Lipooti 'a e 'Atita.

Lord Tu'ilakepa: Sea fakamolemole mu'a Sea ke u 'ai atu mu'a e me'a.

Sea Kōmiti Kakato: Kae pehē ki he 2, 3, 4, 5.

Lord Tu'ilakepa: Ke fu'u fakamālohi pehē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakahā'aki e hiki hake homou nima ki 'olunga.

Lord Tu'ilakepa: Sea. Ko u kole ki he Feitu'u na ke ke 'ai fakalelei 'etau ngāué.

Sea Kōmiti Kakato: Kalake.

Lord Tu'ilakepa: Ha me'a 'oku 'ikai ke ke lau, ha Kalake ko u lolotonga tu'u ko u fakahoha'a atu ki he Feitu'u na koe'uhí ke faka'apa'apa'i.

Sea Kōmiti Kakato: Ko u kole atu ke ke me'a ki lalo.

Lord Tu'ilakepa: Ko e hā koā ha'aku kovi 'oku ou kole atu ki he Feitu'u na.

Sea Kōmiti Kakato: Kalake, lau 'etau pālōti.

Lord Tu'ilakepa: Sea, fēfē mu'a ke ka u ki'i lave atu mu'a ki he me'a 'oku ke me'a ki ai pea ko e 'osi pē ko iá pea ke hoko atu ho'o tu'utu'uní.

Sea Kōmiti Kakato: Lau Kalake. Toki me'a mai 'anai he 'oku, tuku e Falé.

Lord Tu'ilakepa: Kalake, 'ikai ke 'ilo pē ko e hā hono 'aonga ho'o lau he fa'ahinga tu'utu'uni fakavalevale pehē 'oku fai 'e he Seá. Ko e 'osi pē me'a mai e Fakafofonga, sio ki hono filifilimānako ho'o me'á. Ko e 'osi pē me'a mai e Fakafofonga Ha'apaí, pea ke hanga leva 'o tukunoa'i.

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea, fakamolemole Sea, 'oku ta'e...

<001>

Taimi: 1555-1600

'Eiki Minisitā Polisi: ... faka'apa'apa 'aupito e 'Eiki Nōpele ko eni
3wq

Sea Kōmiti Kakato: Kuo mahino ki he motu'a ni

Lord Tu'ilakepa: 'Ai 'o lotu'i ko u 'ai atu ki he Feitu'u na he 'oku 'ikai ke taau ho'o me'a 'oku fai

Sea Kōmiti Kakato: Mālō kae fakahoko e pālōti

Lord Nuku: Sea ko e kole atu pē mu'a ke ki'i fakapapau'i mai pē mu'a e fokotu'u

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fokotu'u eni 'oku ou fakahoko atu, ke tau fakatokanga'i e līpooti 'a e 'Atita pea mo e tali 'a e Hou'eiki Minisitā, 2, 3, 4, 5 ke tau fakatokanga'i ia ko kimoutolu 'oku mou loto ki ai kātaki 'o hiki hake homou nima ki 'olunga.

Pālōti'i 'o tali ke fakatokanga'i Lipooti 'Atita mo e tali mei he Pule'anga

Lord Nuku: Sai pē kae toki fakahoha'a atu 'i 'olunga 'i Fale Alea Sea mālō.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Sovaleni, Tevita Lavemaau, Mo'ale Finau, Sāmiu Vaipulu, 'Akosita Lavulavu, Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Fakafanua. 'Oku loto ki ai 'a e toko 16.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ko kimoutolu 'oku 'ikai ke laumālie lelei ki he fokotu'u fakahā mai ia

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ke loto ki ai 'a Nōpele Nuku, Nōpele Tu'i'āfitu, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'ikai ke loto ki ai 'a e toko 4.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō fakamālō atu lava 'etau ngāue pea ko u 'oatu 'a e talamonū kiate kimoutolu ke mou ma'u ha Kilisimasi fiefia mo ha Ta'u fo'ou monū'ia tau liliu 'o Fale Alea

Liliu 'a e Fale 'o Fale Alea Kakato

(Liliu 'o Fale Alea pea me'a mai 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ki hono me'a'anga)

Lord Nuku: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Nōpele 'Eua

Tokanga ki he faitu'utu'uni Sea Kōmiti Kakato ki he toenga 'asenita e Fale

Lord Nuku: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu atu mo e Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea 'o Tonga. 'Eiki Sea ko e fakahoha'a ko eni 'oku fai atu 'Eiki Sea 'oku makatu'unga he faitu'utu'uni ko eni na'e fai ko ē 'i lalo he koe'uhī 'oku lave'i he motu'a ni na'a ke me'a mai Fakafofonga Ha'apai 'oku te'eki ke kakato 'a e ngāue 'a e Fale Alea ko hotau fatongia ki he līpooti ko eni 'Eiki Sea pea ko e feme'a'aki ko eni na'e fai 'Eiki Sea na'e fai pē 'a e feme'a'a'ki 'i he 'uluaki pē he 5.1. Ko e ua ki he nima kuo faitu'utu'uni faka'aufuli 'a e Kōmiti Kakato

Veivosa Taka: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea

Lord Nuku: Ke tuku atu ki ‘olunga

‘Eiki Sea: Fakatonutonu ‘Eiki Nōpele

Veivosa Taka: Tapu mo e ‘Eiki Sea tapu mo e Fale ‘Eiki ni. ‘Eiki Sea ‘oku ou fakatonutonu atu ‘oku hala e me’a ‘oku me’a mai ki ai ‘a e Hou’eiki, kimu’a ke tau kamata ‘i he kamata’anga pē he pongipongi ni na’a ku fakahoko atu te mou me’a fakalukufua mai he ‘oku nau felālāve’i pea na’e ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia ‘e fie me’a ki ai pea ko e ‘uhinga ia ‘Eiki Sea ‘oku ou pālōti ai ‘o tali ai ‘a e 1-5 mālō ‘Eiki Sea

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Sea tapu mo e Feitu’u na

‘Eiki Sea: Kātaki pē Hou’eiki kātaki ‘oku ‘i ai pē ‘a e tokanga ki he ngāue ko ē ‘i he Kōmiti Kakato kā te u kole atu ki he ‘Eiki Sea Kōmiti Kakato ke ‘uluaki līpooti mai ki he Fale pea mou toki me’a mai ki he ngāue ko ia.

Lord Nuku: Mālō Sea

‘Eiki Sea: Ha’apai 13 me’a mai

Lipooti ki he ngāue kuo lava he Kōmiti Kakato

Veivosa Taka: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia, fakatapu atu ki he Hou’eiki Nōpele, fakatapu atu ki he Hou’eiki Minisitā mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. ‘Eiki Sea ko e fatongia na’e tuku mai mei he Feitu’u na ki he Kōmiti Kakato na’e lava ia ‘o fakahoko’aki ‘a e Līpooti ‘a e Kōmiti Tu’uma’u ki he Totonu ‘oku tuku ia ki he Lao ko e Līpooti ‘Atita Makehe fekau’aki mo e Tohi Tangi 1/2018 kae pehē ki he 2,3,4,5 ‘Eiki Sea ‘oku tali ia he Kōmiti Kakato ke fakatokanga’i, pea ko e ngata’anga ia e ngāue mei he Kōmiti Kakato ‘Eiki Sea fokotu’u atu mālō.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Nōpele ‘o Vava’u.

Tokanga ki he ‘ikai tataki e Kōmiti Kakato ‘aki e Tohi Tu’utu’uni ‘a e Fale

Lord Tu’ilakepa: Tapu atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea, pea fakamolemole pē ki he Feitu’u na mo ho Fale ‘Eiki tuku pē mu’a ke u tu’u pē ‘o lave atu ki he līpooti ‘Eiki Sea. Sea ‘oku ou faka’amu ange pē ke mea’i ‘e he Fakafofonga Fika 13 ‘o Ha’apai he ‘ikai fai ha’atau tu’utu’uni te tau ngāue’aki ‘a e Tohi Tu’utu’uni ‘Eiki Sea. Pea ko ‘etau Tohi Tu’utu’uni ko ia te ne pukepuke ‘a etau me’a, kapau leva ko e me’a ia na’a ne tala fatongiamai na’a ne me’a mai’aki ke fai ha aofangatuku, na’a ku ‘osi kole atu ki ai, fanafana atu ki ai ‘oku ‘ikai pē ke ne tali. Pea ko e me’a na’a ku tu’u hake ai ‘Eiki Sea kapau ko e malanga fakalukufua...

<007>

Taimi: 1600–1605

Lord Tu'ilakepa: ... 'oku te'eki ke u lave au ki he 'ū me'a 'o fekau'aki pea mo e *MIA*, 'oku te'eki ke u lave au 'o fekau'aki pea mo e tokotaha fale'i 'a e Palēmíá. Me'a nau lave ki ai koui 'osi lave au ki he akó, fe'unga ia.

Ko u 'osi lave au ki he paaká, sai mo ia. Te'eki ke u fai e fakalukufuá kotoa. Ko e me'a nau kole ai ki he Sea e Kōmiti Kakató, kapau ko 'ene me'á ia ke fakalukufua, hā e me'a na'e 'ikai ke ne tuku mai ai haku faingamālie ke fakakakato 'eku fakalukufua. Ka koe'uhí ko 'ene faitu'utu'uní, 'io 'oku fai tu'utu'uni. Ke mea'i Sea na'e toki 'osi ni 'etau tali 'a e Lao na'e 'ikai ke mahino ki ai. Na'a ne 'osi me'a mai 'oku mahino, 'osi pea tau pālōti, hili ko iá mou pālōti ta'emahino kotoa e Fale ni 'i he fo'i pālōti ko iá 'Eiki Sea.

'Oku 'ata mai leva ki ho Fale 'eikí, 'oku 'ikai ke fai tōtōivi 'o hangē ko e me'a 'oku ma'u ki ai e motu'a ni 'Eiki Sea. Pea ko e me'a ko u 'atu ai ki he Feitu'u na 'Eiki Sea. 'Ikai ke u to e 'ilo pē ko e hā ha faingamālie ke mau to e lave koe'uhi ko e taimi eni 'o e Feitu'u na pē 'e to e 'i ai ha'amau to e lave ki he lipooti ko ení he koe'uhí Sea 'oku 'i ai e ngaahi fika ai, fika ko ia, lalahi 'aupito 'aupito e ma'u vāhenga ko iá, fai 'e he Pule'angá ha totongi ha pa'anga, fakafoki ki he ngāue fakatamaio'eiki 'a e ni'ihí ...

'Eiki Palēmia: Sea ki'i fakatonutonu atu Sea.

Lord Tu'ilakepa: .. 'oku tapu ia he Konisitūtone 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia ko e taimi eni e Hou'eiki Nōpele. Ko ho'o kole tokoni pē ko ho'o fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: 'Ikai ko 'eku fakatonutonu atú kuo 'osi 'etau alea he me'á. Ko 'eku fakatonutonú atu ia. Hangē eni ia ha'ane to e fakaava fo'ou ke tau to e foki 'o tipeití ka ko u kole atu pē au ki he Feitu'u na fai'aki pē ho'o tu'utu'uní. Kuo tau lava pea kuo melie hotau efē ka tau ...

Lord Tu'ilakepa: Ko 'etau Tohi Tu'utu'uní Sea ke ke mea'i 'Eiki Palēmia, Ko e aofangatukú e Sea e Fale Alea. Ko 'ene toki 'osi me'i ai 'a e tu'utu'uni 'a e Sea e Fale Alea, ko 'etau 'osí ia. Ka koe'uhí na'a ku kole atu ki he Sea e Kōmiti Kakató 'ikai ke laumālie lelei ia. Pea 'oku mo'oni pē Sea e Kōmiti Kakató ia he ko ia 'oku faitu'utu'uní. Pea kuo me'a mai e Minisitā Polisi ko u anga ta'efaka'apa'apa, mo'oni e Minisitā Polisi ka koe'uhí ko 'emau vivili atu he 'oku 'i ai 'emau poini. Ko e me'a ange pē Fakafofonga Fika 12 'o Ha'apaí, liliu leva e Seá ia, faitu'utu'uni 'ikai leva ke to e 'i ai ha ivi, 'ikai ke to e 'i ai ha si'i to e me'a ke me'a atu ki ai e ni'ihí e toenga e Fale ni.

Mo'ale Finau: Sea ke u ki'i kole mu'a ki he Nōpele ke u tokoni 'Eiki Sea ki he Nōpele. Sea 'oku, tapu mo e Feitu'u na. Mea'i pē 'e he Nōpele ia 'oku te'eki ai, 'oku toe fo'i hiki nima 'e taha 'a eni ko eni he Fale Alea. Pea kapau 'oku 'ikai ke 'osi e loto e Nōpele ki he ngaahi me'a ko ē pea 'oku 'atā pē ke me'a mai 'e Sea ka tau hiki nima tautolu ia 'i he,

Lord Tu'ilakepa: Ke me'a ki hē Sea.

Mo'ale Finau: ... 'i he me'a ko ení. He 'oku toe 'etau fo'i hiki nima 'e taha 'Eiki Sea,

Lord Tu'ilakepa: Kapau 'e,

Mo'ale Finau: 'a eni 'i he Fale Alea. 'E lava pē ke ne fakaloto'i mautolu ke 'oua te mau hiki nima.

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai, 'ikai ke u lava au 'o to e fakaloto'i he 'oku 'osi tu'uma'u e Feitu'u na ia. Ko 'eku 'oatu pē 'e au e me'a ke tau fakatokanga'i 'e he Fale ni ka 'oku te'eki ai ke fai ha feme'a'aki ki ai.

Mo'ale Finau: Sea ki'i fakatonutonu 'Eiki Sea.

Mo'ale Finau: 'Oku 'ikai ke tu'u pau 'a e motu'a ni 'Eiki Sea. 'Oku hala. Kapau te ne 'omai ha me'a 'oku *make sense* 'oku mo'oni ke u fanongo ki ai 'Eiki Sea, 'e malava ke u tui ki he'ene malangá he 'oku toe 'a e fo'i hiki nima 'e taha.

Lord Tu'ilakepa: Sea, 'e tali pē 'e he Feitu'u na ke u 'oange.

'Eiki Sea: Fakafofonga Nōpele kuo 'osi mahino kia au ho'o kolé. 'Oku 'ikai te ke fiemalie ki he taimi na'e tuku atu 'i he Sea ko ia e Kōmiti Kakató. Pea 'i he'ene pehē, ko e hā ho'o kolé, ke hoko atu pē feme'a'aki ke fakakakato ho lotó ke 'osi kotoa mai e 'ū peesi ko ena 'oku ke me'a mai ki aí.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea,

'Eiki Sea: Pē te tau fai pau ki he'etau tu'utu'uni he te tau lele 'ovataimi tautolu he taimi ni. Pea me'a mai pē koe ho lotó ke fai ha femahino'aki.

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai ke u tui au, 'oku ou tui au 'oku 'ikai ke tonu ke tau, tau taimi ko ē na'e 'ai he pō, tonu ke to'o ia, fakamole. He na'e 'ikai ke 'i ai hano 'aonga 'o'ona 'etau tipeiti he pō ko ia. 'Eiki Sea fakamolemole he'eku 'oatu e me'a ko iá he koe'uhí, lele 'o a'u 'o 'osi e 1 pē ko e haafē 2, 'ikai ke u 'ilo 'e au pē ko e hā koā e me'a na'e me'a ki ai e Minisitā Pa'anga mo e Minisitā Leipá.

Tevita Lavemaau: Sea ki'i tokoni pē mu'a ki he 'Eiki Nōpele kapau 'e,

Lord Tu'ilakepa: Fai pē ha'o tu'utu'uni 'au 'Eiki Sea.

Kole ha faingamālie ke me'a hou'eiki Mēmipa he Lipooti 'Atita

Tevita Lavemaau: ... laumālie ki ai. Sea ko e ki'i. Tapu pea mo e 'Eiki Sea e Fale Alea kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa. 'Eiki Sea, ko e ki'i tokoní 'oku pehē ni. Tuku pē ke lipooti e Sea ia e Kōmiti Kakató ki he Feitu'u na. Pea ke toki me'a mai koe ke tau toki alea faka'osi he 'oku te'eki ai ke 'osi 'emau, te'eki ai ke 'i ai hamau taimi fe'unga 'o mautolu. Ka 'oku fakamālohi'i mautolu ia he tokolahi ko ení 'Eiki Sea. Mālō 'Eiki Sea.

Mo'ale Finau: Sea, fakatonutonu. Na'e hiki nima e Fakafofongá. Na'e 'ikai te u ala au Sea ke u hanga 'o hiki hono nimá tapu mo e Fakafofongá, ke u fakamālohi'i. Ko ia ko u fakatonutonu atu 'oku hala 'ene malanga 'Eiki Sea.

Tevita Lavemaau: Sea ko 'eku 'uhinga ko ē fakamālohi'í 'Eiki Sea, he na'e, nau mei 'ai ke tu'u hake motu'a ni ia ka ko u 'ilo pē 'e au he 'ikai pē ke to e 'i ai hano faingamālie 'o'ona ia he 'oku pule 'Eiki Sea ia e Kōmiti Kakato. Ko e me'a ko ia 'oku fai e kole atu 'Eiki Sea, tuku ke fai 'ene lipootí mai 'a'ana ki he Feitu'u na pea ke me'a koe ho seá ka ke 'omai hamau faingamālie ...

<001>

Taimi: 1605-1610

Tēvita Lavemaau: ... 'i he'emaui fakamalanga. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Polisi.

Tokanga ki he to'o lahi taimi Fale Alea alea'i Lipooti 'Atita

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea mālō hono kei fakalaumālie Feitu'u na kuo maa'ulōloa e fēme'a'aki ho Fale Alea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa. Sea ko e fokotu'u ē kuo 'omai pea ko e fakahoko atu pē 'a e anga 'emaui fakakaukau kuo 'osi e fēme'a'aki 'i he Kōmiti Kakato. 'Eiki Sea kau eni he tohi tangi alea'i fuoloa mo'oni kau eni he tohi tangi kuo ne to'o lahi mo'oni e taimi e Fale Alea. A'u ē 'o 'omai mo e Līpooti 'Atita ...

Lord Tu'ilakepa: Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: Hoko atu mo e fēme'a'aki 'i he tali.

Lord Tu'ilakepa: Ki'i fakatonutonu atu e Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi: Hā e me'a 'oku hala?

Lord Tu'ilakepa: Fakamolemole Minisitā Polisi na'e 'ikai ke me'a e Feitu'u na ia heni. Ko ho'o toki me'a mai pē eni ke ke kau he fakataha. Anga fēfē ho'o me'a mai tohi tangi tali fuoloa na'e 'ikai ke ke me'a heni.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea kapau na'a ku ...

Lord Tu'ilakepa: Na'e tonu ke ke me'a mai 'o ngāue ke ke mea'i mautolu.

Fokotu'u kuo fe'unga alea'i Lipooti 'Atita ko e mole lahi ai taimi Fale Alea

'Eiki Minisitā Polisi: Kapau na'a ku, kapau na'a ku fokoutua puke 'i ha 'aho ua Sea 'oku 'uhinga ia 'oku to e nounou ai e taimi na'e fai ai e tīpeiti. 'E to e holoki ai? Na'a ku 'i heni he

kamata e tīpeiti ko eni. Pea u fanongo mai ki he hoko atu ko eni ko u foki mai Sea ‘oku kei lele pē. Pea ‘oku mau fokotu’u atu ‘emautolu kuo fe’unga.

Lord Tu’ilakepa: Sea.

‘Eiki Minisitā Polisi: Pea ‘oku mau fokotu’u atu ke hoko atu e founa angamāheni ho Fale.

‘Eiki Sea: Ko u fakatonutonu atu e Minisitā Polisi.

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘O pālōti. Ko ‘emau fokotu’u atu ia Sea. ‘Oku ua e fokotu’u he taimi ni. Mālō Sea.

Lord Tu’ilakepa: Ko u fakatonutonu atu e Feitu’u na na’e ‘ikai ke me’a heni he tīpeiti. Ko e lau pē ko ē ‘a e ngaahi tali ‘a e Pule’anga na’a ke me’a heni pea ke me’a mai he ‘ikai ke lau ho’o tali he ‘oku ‘osi fe’unga Feitu’u na. Ko e toki kamata pē eni e tīpeiti he uike kuo ‘osi he po’uli kuo ‘osi pea mo e ‘aho ni ko ia pē Sea.

Veivosa Taka: Sea ko u fakatonutonu atu Sea.

‘Eiki Sea: Ha’apai 13.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu’u na tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni. ‘Eiki Sea ko ‘eku fakatonutonu kuo hangē hotau Fale ni ha ki’i Fale ko ē ‘oku kehe. Ka ko ‘eku kole atu ‘Eiki Sea fai ho’o tu’utu’uni ka tau hoko atu he ko u tui ‘oku mau fakaongo atu ke tau fou he founa ngāue ‘a e Fale. Mālō ‘Eiki Sea.

Lord Tu’i’āfitu: Sea. Tapu mo e Feitu’u na Sea ki’i fakahoha’a.

‘Eiki Sea: Nōpele Vava’u me’a mai.

Tokanga ki he faka’ofa e tataki feme’a’aki he Kōmiti Kakato

Lord Tu’i’āfitu: Sea tapu mo e Feitu’u na pea ‘oku ou kole ke u hūfanga he ngaahi tala fakatapu. Ko au Sea ko u ongo’i tatau au mo ho’o me’a fekau’aki mo e Līpooti ‘a e ‘Atita. ‘Oku faka’ofa e Kōmiti Kakato. Ko hono ‘uhinga ‘oku mo’oni ‘a e tu’utu’uni pea mo e ngāue ho Fale ni. Ko e Fale pē eni ‘e taha ka kiate au Sea ‘oku ‘ikai ke, ‘āsinga ai e vaivai ‘a e ngaahi Kōmiti Tu’uma’u toe vaivai mo hono alea’i ‘i he Kōmiti Kakato. ‘Oku ‘ikai ke u tui au ia ‘oku ‘i ai ha mālohi fēfē ha nifo ho Fale ke fai ho ngāue kapau ‘oku vaivai fu’u pehē. Ko māmani ko e hao’anga ‘o e *Whole House* pē ko e Kōmiti Kakato ko e ngaahi Kōmiti Tu’uma’u mei tu’a *Standing Committee*. Ha’u kātoa e ‘ū *process* katokātoa ko eni he *procedure* ho Falé vaivai fu’u. Ko hono ‘uhinga ‘oku ‘i ai e fo’i *system* ia ‘oku *practice* ia ho Fale ‘a’au. Ko e *magocracy ... majority* ‘a e pālōti ‘oku ‘ikai ke ‘aonga ha me’a ia ke to e tīpeiti’i.

Sea kapau leva kuo pehē ‘a Fale Alea tonu ke fakamōvete’i he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha lao mo e mahu’inga ‘o e fa’u lao ‘a e Fale Alea. Fakatemokālatai hala ‘aupito e founa ia ko eni. Sea ki he motu’a ni ...

‘Eiki Minisitā Polisi: Ka u ki’i fakatonutonu atu Sea.

Lord Tu’i’āfitu: ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha ngāue ia ‘oku fai he Fale ni ‘oku pule pē ...

‘Eiki Minisitā Polisi: Fakatonutonu Sea.

Lord Tu’i’āfitu: ‘A e tafa’aki ia ko ē ‘i he me’a kotoa he pālota pea ‘oku hala.

‘Eiki Sea: Fakatonutonu. ‘Eiki Minisitā Polisi.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko e fakatonutonu Sea ko e pehē fakatemokālatai ‘oku hala e founa ko eni. Ko ‘ene tonu pasika ia Sea ‘i he pālota ... ‘oku pālota.

Lord Tu’i’āfitu: Sea fakatonutonu. Ko e *party system*, ‘i he *party system* ...

‘Eiki Minisitā Polisi: Pea ‘oku ‘osi e pālota Sea.

Lord Tu’i’āfitu: ‘Ika ka ‘oku pālota hala.

‘Eiki Minisitā Polisi: Talu e tu’u e Fale ko eni Sea mo e pālota. Ko e hā e me’a ‘oku ‘ai ke to e fai fo’ou eni ‘o pālota.

Lord Tu’i’āfitu: Tokotaha eni ‘oku ne poupu’i ‘a e ngāue hala ho Fale ka ko e Minisitā Polisi. Mo’oni e ...

‘Eiki Minisitā Polisi: Faifekau fakatu’utāmaki eni.

Lord Tu’i’āfitu: ‘Ika ‘oku tonu pē ia.

Veivosa Taka: Sea ko u fakatonutonu atu.

Lord Tu’i’āfitu: He ‘oku mo’oni pē ia ‘ikai ke me’a mai ...

‘Eiki Sea: Fakatonutonu Ha’apai 13.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni. Sea ko ‘ene hala pē kapau na’e hiki ha feitu’u kehe hoto sino. Ka na’e hiki kātoa homau nima kau mau nima kau ai mo e kau Hou’eiki. Ko fē me’a ‘oku hala ? Mālō Sea.

Lord Tu’i’āfitu: Sea ko e ‘uhinga ‘eku, ke u fakamāhino ki he Fakafofonga Ha’apai 13 ‘oku ‘ikai ke u tui ki he mo’oni mo e totonu ‘o e *interest* pālota.

Veivosa Taka: Sea fakatonutonu atu.

Lord Tu’i’āfitu: He ‘oku mou kākā.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea.

Lord Tu’i’āfitu: ‘Oku mou kākā pea mou faihala ‘oku ‘ikai ke mou tala homou konisēnisi e me’a ‘oku totonu mo e me’a ‘oku hala.

Veivosa Taka: Ko e founga ngāue ia ‘a e Fale ka ‘oku ‘ikai ke te tui ‘oua te te hiki nima.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu Sea.

<002>

Taimi 1610-1615

Veivosa Taka: ...founga ngāue ia ‘a e Fale, ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ...

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā MEIDECC, ‘oku lolotonga fai ‘a e fakatonutonu ‘a Ha’apai ...

Veivosa Taka: ...ke ke ha’u koe ‘o talamai na’e ‘ikai ke ke tui. Sea ko ‘eku fakatonutonu ia ‘oku ‘oatú hangē eni ia ‘oku pehē ia ko ‘ete ta’etui pea te tu’u ‘o longoa’a, ko ‘ete ta’etui fakahā’aki ‘ete ta’ehikinima, ka ko e fu’u uike eni ‘e fiha eni ‘e Sea ‘a e alea’i ‘a e me’a ko eni me’a ange ia ‘oku te’eki ai ke ‘i ai ha’anau faingamālie ke nau me’a.

‘Eiki Sea: ‘Osi mahino ho’o poini Ha’apai 13.

Veivosa Taka: Mālō.

‘Eiki Sea: Hou’eiki kātaki pē ‘oku fai ‘a e fakamalanga ia pea ‘oku tau faai atu kitautolu ia mama’o mei he *issue*.

Lord Tu’i’āfitu: Sea, ko ‘eku faka’osi pē ‘aku ko ‘eku fakamālō atu au. ‘Oku ou fakamālō atu au ki he Feitu’u na. Mālō ‘aupito.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ka u ki’i tokoni atu pē ‘i he ...tapu ki he Sea...

‘Eiki Sea: ‘E ‘Eiki Minisitā MEIDECC.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: ‘Io, mālō Sea. Tapu ki he Sea kae ‘uma’ā ho Fale. Sea na’a tau na’a mou me’a mai pē ‘i he ‘osi ‘a e mālōlō pea fakamalanga ‘a e Feitu’u na, ‘o kole mai pea ‘omai ho’o fakakaukau ki he Lipooti ko eni ‘oku totonu ke fakatokanga’i. Pea ‘oku ou tui ko e fakakaukau ia na’e ma’u ‘e he Sea ko ē ‘o e Kōmiti Kakato, fakakaukau ‘a e Feitu’u na, pea ‘osi ia pea fokotu’u mai ‘e he taha ‘o e hou’eiki, hou’eiki fakafofonga mei Ha’apai ke pālōti’i ai leva pē mu’a pea mo e ngaahi Lipooti ko eni ‘a e kau Minisitā ‘a e tali ‘a e kau Minisitā ke fakatokanga’i

kotoa, pea poupou. Pea fai leva ‘a e pālōti Sea. ‘Oku ou fokoutua au heni ‘oku ou fiu au hono fakakaukau’i ko fē fo’i kongā ai ‘oku hangē ko ē ‘oku fakamālohi’i. Ko e Feitu’u na pē ia na’e ha’u mei ai ‘a e fakakaukau ko ia, pea ‘oku ou tui na’e muimui ki ai ‘a e Sea, pea na’e pehē kātoa ‘a e Fale ni, pea ko e iku ko ē pālōti ‘a eni na’a tau mou me’a ki ai, pea ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ‘ete fo’i ko ē ‘i he pālōti ke te loto mamahi ai kita ‘o tala ‘oku ta’efakalao, fakatikitato ‘a e ‘ū me’a.

‘Eiki Sea: Mālō hou’eiki te u tokoni atu ki he feme’a’aki Fakafofonga Nōpele ‘Eua mo Vava’u. Ko e pālōti ko e tu’utu’uni ‘o e pālōti ‘oku tau fai pau ki ai, pea kuo ‘osi tu’utu’uni ‘a e Kōmiti Kakato ke tau fakatokanga’i, pea kuo lipooti mai ‘a e Sea ‘o e Kōmiti Kakato ki he Fale Alea, kaikehe ko ‘eku tokoni atu ki ho’o mou feme’a’aki ‘e toki tu’utu’uni aofangatuku ‘a e Fale Alea ki ha fa’ahinga me’a kau ki ai ‘a e lipooti kuo tuku mai mei he Kōmiti Kakato, ko ho’omou faingamālia ia.

Hou’eiki ‘o kapau ko homou lotó ke tau to e foki mai ‘apongipongi ‘o to e tālanga’i ‘i he Fale Alea, ‘e fakakakato ‘i he Fale Alea he ‘e toki tu’utu’uni ‘a e Fale Alea ki ai. ‘O kapau ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha me’a ke tālanga’i pea tau pālōti’i ‘a e Lipooti na’e ‘osi tali mei he Kōmiti Kakato, ka tau hoko atu ki he’etau ‘āsenita. Mou me’a mai ‘i he pōini ko ia.

‘Eiki Minisita Ako: Poupou

Lord Tu’iha’angana: ‘Eiki Sea ‘oku ou kole pē au ki he Nōpele ‘Eua ke ki’i ke ...

‘Eiki Sea: ‘Eiki Nōpele ‘uluaki ‘o Ha’apai ...

Fakamahino Fakafofonga Nopele fika 1 Ha’apai ‘uhinga ‘ene pālōti

Lord Tu’iha’angana: ...mālō ‘a e ma’u faingamālie Sea. Tapu mo e Feitu’u na pea tapu mo e ‘oku ou fie fakamā’ala’ala pē au Sea ‘a e mahino ki he motu’a ni ‘a e me’a ko ē na’a ku fokotu’u atú mo e me’a na’a ku poupou ki ai. Ko e ‘uhingá he na’e fai ‘a e feme’a’aki pea mahino mei he fokotu’u pea na’e mahino ko hotau taumu’a ia, tu’utu’uni ke pālōti. Pea ‘i he mahino ko ē kiate au ‘e pālōti ‘i he *issue* ko ē ‘a e ‘Atita pea na’a ku fakatokanga’i ke fokotu’u atu mo e ngaahi me’a ko ení ‘uhingá he na’a ku malanga ‘aneuhu na’a ku poupou ke fakatokanga’i ke fokotu’u atu mo e ngaahi me’a ko ení ‘uhingá he na’a ku malanga ‘aneuhu na’a ku poupou ke fakatokanga’i, he ko e pālōti tali mo e ta’etali ‘oku ta’eta’e’uhinga ia he ‘oku ‘uhingá hangē pe tau fakatātā’aki ‘a e me’a ‘a e ‘Atitá, ‘e tali pē ta’etali ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano fu’u ‘uhinga mālie ‘o’ona he ‘ikai ke to e liliu ha me’a ia.

Pea ko e ‘uhinga ia Sea na’a ku fokotu’u atú pea ko ‘eku pālōti ‘i he fakalea ‘a e ‘Eiki Sea ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Kōmiti Kakato ke fakatokanga’i, he ko e me’a ia ‘oku ou tui ki ai ke fakatokanga’i, ko e me’a ko ē ki he hoko atu mo e ‘ikai ke hoko atú ko e me’a kehe ia, ‘a ia ko eni te ke to e fai tu’utu’uni ko ē ki ai. Kā na’a ku pālōti au ‘i he me’a na’a ku tui ki ai mo poupou ki ai, ko e ‘osi ‘a e feme’a’aki ki he ngaahi ‘āsenitá ki he Lipooti ‘Atita pea mo e ngaahi tali mei he Hou’eiki Minisitā pea ko e pālōti ke tau fakatokanga’i pē. Ko e me’a ia ‘oku fakapotopoto, pea ko e me’a fakaopālōti ia na’e fai na’e ‘ikai ke fai ha pālōti ia ke hoko atu mo e me’a mo e ‘ikai ke hoko atu, me’a kehe ia ‘a eni te ke fai tu’utu’uni koe ki ai. Mālō.

Eiki Sea: Me’a mai Nōpele ‘Eua.

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea. Ko e motu’a ni na’a ku fokotu’u atu ko ē ko ē na’a ku kole atu ke tuku mai ha’aku ki’i taimí ‘Eiki Sea. He ‘oku mahino ki he motu’a ni ‘ikai ke to e lava ha feme’a’aki ia ‘i he Kōmiti Kakato, kā ko e tu’utu’uni kimu’a pea pālōti’i ko ē hono tolu ‘i Fale Alea ‘oku ‘i ai ‘a e faingamālie ki he kau Mēmipa ke to e fai ha malanga faka’osi.

Pea ko e ‘uhinga ia ‘Eiki Sea na’e fokotu’u ai, na’e ‘ikai ke ‘uhinga ‘a e fokotu’ú ia ke pehē ke to e veuki ‘a e pālōti, ko e ‘uhingá he na’e ‘ikai ke ‘omai ‘a e faingamālie ke fai atu ai ‘a e fehu’i na’e ‘ikai ke ne tali. Ko e fehu’i na’e pehē ni ‘Eiki Sea, pea na’e makatu’unga mei ai ‘a e feinga ko ē ‘a e motu’a ke to e fai ‘a e fakamalanga ‘Eiki Sea. Ko e Tohi Tangi ...

<005>

Taimi: 1615 - 1620

Lord Nuku: ... Ko e kaveinga ‘e 3 na’e kole mai ki ai, kaveinga ‘uluakí, ‘oku tohi mai pē ia ai ke toloi ‘a e Patiseti, ‘o e 18/19.

Eiki Minisitā Polisi: Fakamolemole mu’a Sea ka u ki’i fakahoha’a atu. Ko hono ‘uhingá ‘oku fakamalanga ‘a e Fakafofonga ia.

Lord Nuku: ‘Ikai, ko e ‘uhinga ia ‘eku kolé, ke u fakakakato atu ‘a e me’a ko ia na’a ku tui ki ai ki he Tohi Tangi. Ko ‘eku kolé ke u fakamalanga.

Eiki Minisitā Polisi: Ko e kole pē Sea, ke ke angalelei mu’a, kuo ua ‘a e fokotu’u he taimí ni. Ko e hoko atu ‘a e fakamalanga ko ē pē ko e pālōti. Ko e mea ní Sea ‘oku fakapotopoto he fai ha loto pē he tokotaha. ‘Oku me’a mai ‘a e Feitu’u na, ko e hā homau lotó, ‘oku ‘uhinga ia ki he Fale Alea.

Lord Nuku: Sea, ko ‘etau Tohi Ngāué ‘oku ngofua ki ha Mēmipa ke fakamalanga kimu’a pea pālōti’i e ...

Veivosa Taka: Sea Fakatonutonu atu. Tapu pea mo e ‘Eiki Seá, tapu pea mo e Fale ‘eikí ni. ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai ke ke me’a ange ke me’a ki lalo kau fakahoko atu ē. ‘Eiki Sea, ko ‘eku Fakatonutonú, ko e fehu’i ‘e 3 ko ia ‘oku ‘ai ke ne fehu’i maí, kapau te ne to e fai ko e tu’o 10 ia e fehu’i ko iá he alea’i ‘o e me’a ko eni. Na’e me’a e Feitu’u na fakamuimui taha ki he me’a ko ia ‘i he Feitu’u na ‘i he Seá, pea na’a ke to e me’a ‘aki pē ‘a e me’a ko iá ‘i ho’o me’a faka’osi mai. ‘Oku ou pehē ‘Eiki Sea pē ko e toe fehu’i fē ia. Fakatonutonú ia ‘Eiki Sea mālō.

Tokanga ki he kongá hono 3 fiema’u mei he Tohi Tangi te’eki fai ha ngāue ki ai Fale Alea

Lord Nuku: ‘Eiki Sea, ko ‘eku fakakakato atu pē ‘e au hoku faingamālie ke u malanga atú. Ko e ‘uhinga na’a ku hanga ‘o fokotu’u atu ‘i he fehu’i, ka ko e ‘uhinga ko ē ‘oku fai ai ‘a e fakamalangá, koe’uhi ko e ‘uluaki ‘o e Tohi Tangí, koe’uhí ke fakatatafe ‘a e Patiseti kae fai ‘a e

'atita, pea ngāue 'a e Falé ki ai 'ikai ke tali ia, ko ha 'atita fakavavevave. Pea fai 'a e 'atita fakavavevavé pea 'osi fai ia, pea 'omai ki heni, 'a eni. Ko e kongā ko ia ki hono faka'ilo faka-Fale Alea, te'eki ke ngāue 'a e Fale Aleá ia ki ai. Ko 'eku 'uhinga ia 'eku feinga ko ē ke u fakamalanga atú, he ko e fo'i kongā 'e 2 ko ia kimu'á, 'osi ngāue 'a e Fale Alea ki ai. Ko e kongā hono 3 ko ia 'o e Tohi Tangi, pea ko e 'uhinga ia na'e 'ai ke u fokotu'u atú Sea.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Kole atu ki he 'Eiki Nōpelé ... alea pea kuo fai 'a e tu'utu'uni ke tau pālōti, pea kuo 'osi. Ko u kole atú ko ho'o malanga ko 'ená, ko ho'o 'uhinga ki he há, ko ho'o 'uhingá ke tau toe kamata fo'ou, o to e *rewind* 'a e fo'i me'a? Ne ke 'osi 'ohake 'a e pōini ko ená kimu'a 'oku ou talaatu pē 'oku ngalo ia 'ia koe?

Lord Nuku: Te'eki ai. Ko koe 'oku ngalo ai. 'Oku 'ikai ngalo ia 'iate au. Ko e 'uhinga 'eku talaatu ko ení 'Eiki Sea ...

Mō'ale Fīnau: Sea fakamolemole pē 'Eiki Sea kau ki'i fakatonutonu atu 'a e 'Eiki Nōpele ...

Lord Nuku: Kapau te ne tukumai haku ki'i faingamālie kuo 'osi ia pea kuo fuoloa 'eku tangutu 'aku ki lalo.

Taukave 'ikai fatongia ia Fale Alea ke alea'i hano faka'ilo ha Mēmipa

Mō'ale Fīnau: Sea ki'i fakatonutonu. Tapu pea mo e Sea. Ko e fakatonutonú 'oku pehé ni. Ko 'ene pōini ko e fika 3 ke fai ha ngāue 'a e Falé ki he *impeachment*. Sea, 'oku 'ikai ha ngāue ia 'a e Falé ki ha *impeachment*. He 'oku 'ikai ko ha fatongia ia 'o e Fale Aleá, Ko ha fatongia pē ia 'o ha tokotaha pē ia 'i he Falé ni, pē 'oku ne fie faka'ilo ha taha ke ne fakahū ki he *process* fakalaó 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ko ha fatongia ia 'o e Falé, ke tau alea'i ke *impeach* ha taha. Ko e fakatonutonú ia Sea.

Taukave'i fokotu'u ke hoko atu Fale Alea ke fai faka-'ilo faka-Fale Alea

Lord Nuku: Sea, 'oku mahino pē kia au ia 'ene faka'uhinga. Ko e me'a ko ia na'a ku 'uhinga atu ki ai 'a eni ko ē na'a ku fokotu'u atu 'i he Kōmiti Kakatō, ke fokotu'u atu ke tali 'e he Fale Aleá, ke hoko atu ke faka'ilo faka-Fale Alea. Ko e fokotu'u ia na'e 'ai ko ē ke u fokotu'u atú, pea na'e 'ikai ke 'i ai ha'aku faingamālie.

Veivosa Taka: Fakatonutonu atu.

'Eiki Sea: Ha'apai 13.

Veivosa Taka: Fakatonutonu.

'Eiki Sea: Me'a mai.

Taukave'i 'ikai ko e Fale Alea ke fakamaau me'a ia 'a e Fakamaau'anga

Veivosa Taka : Tapu pea mo e Fale 'eiki ni. 'Eiki Sea, ko u Fakatonutonú, 'a e me'a pē ko ē na'e 'oatú, ko e ngaahi me'a kotoa ko ení na'a ke 'osi me'a 'aki ho'o fakama'ala'alá ko hono tu'o 10, 11 eni. Pea ko 'eku fokotu'u atú 'Eiki Sea, Mea'a ia 'a 'Eua ke ne me'a mai mo 'ene ngāue ko e faka'ilo ha taha 'ia kimautolu, 'o 'oatu ki he Feitu'u na. 'Oku 'ikai ko e me'a ia 'a e Fale. Pea 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e fokotu'u ia mo e fakatonutonú, me'a atu ia 'o fai 'ene faka'iló, na'a ke 'osi me'a mai, ka 'oku hoko atu ki he Fakamaau'anga hoko ki ai. Hangē ia 'oku 'ai ke faka'ilifia'i kimautolu he me'a ko eni.

Tēvita Lavemaau : Fakatonutonu 'Eiki Sea.

Veivosa Taka : Mālō 'Eiki Sea.

Taukave ko e fatongia Fale Alea ke fai ha ngāue ki ha tohi tangi

Tēvita Lavemaau : Fakatonutonú, Kupu 75 'Eiki Sea 'o e Konisitūtone, fatongia ia 'o e Falé ni. Ko e Tangi mai 'a e kakaí ki he Fale 'eiki ko eni. Mālō 'Eiki Sea.

Tokanga ke fakamahino ki he kau tohi tangi tūkunga ki he'enau tangi mai

Lord Nuku : Ko 'eku faka'osi pē 'a'aku 'Eiki Sea 'a ē ko ē 'eku fakamalangá, ko 'etau mātuku ko ení, 'oku fakaongoongo mai 'a e kakai ko ē na'a nau 'omai 'a e fo'i 1,2,3 ko ení ko e hā 'etau ngāue 'oku fai ? Pea ko e 'uhinga ia na'e ai ke fai atu ai 'a e fokotu'u. Pea kapau 'oku 'ikai ke tali 'e he Falé 'osi, ko 'ene 'osí ia. Mahino ki he kakai 'o e fonuá 'oku 'ikai ke tau tali. Ko e 'uhingá ia Sea, na'e 'ai ko ē ke u hanga 'o fokotu'u atu...

Veivosa Taka: Sea ...

<008>

Taimi: 1620 - 1625

Veivosa Taka: ...Ka u ki'i fakatonutonu atu 'Eiki Sea, ko 'eku fakatonutonu 'Eiki Sea ko e fuofua me'a ia 'a e Feitu'u na ki he Tohi Tangi mo hono ngaahi kongokonga pea na'e kau ai mo e me'a ko ē 'oku me'a ki ai 'a e Hou'eiki ki he faka'ilo kā na'a ke me'a mai 'oku 'ikai ke fakahoko kā na'a ke toki me'a mai 'oku 'ikai toki fai mai 'enautolu e me'a ko ia 'ikai ke 'ilo'i ia pē ko e me'a fē'ia na'e 'asi mai ai 'a e me'a ko eni ...ko 'eku fakatonutonu pē 'ikai ke ke me'a mai kae fiamālie e Hou'eiki

Lord Nuku: Kātaki fakamolemole pē 'Eiki Sea ko e me'a ia 'a ē na'a ku loto ke u hanga 'o fokotu'u atu pea 'oku 'ikai ke tali ko e te'eki ai ke tuku mai ha faingamālie pea ko e 'uhinga ia 'eku kole atu ko ē ke fai ko e me'a ia

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele 'Eua ko 'eku kole atu pē ke tau fakanounou ko ho fokotu'u mai ke 'i ai ha fokotu'u pehē.

Lord Nuku: Na'e 'ai ke u fokotu'u atu ki he Fale ke fakangofua ke fai e faka'ilo mo fakatatau ki he kupu 75 e Konisitūtone

'Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki mou me'a hifo ki he kupu 87

Lord Nuku: Ko e me'a pē ia kapau 'e pālōti'i pea 'oku 'ikai ke tali he Fale fiemālie ia

Fakamahino 'Eiki Sea 'ikai lava ke pālōti'i ke faka'ilo faka-Fale Alea ha taha fakatatau ki he tu'u e lao

'Eiki Sea: Ko u tokoni atu ki ho'o fokotu'u Fakafofonga Nōpele kātaki 'o faka'apa'apa'i atu 'eku lea atu. Hou'eiki ko e Konisitūtone ko e Lao mā'olunga taha ia he fonua ni pea 'oku fakaava mai he Konisitūtone 'a e faingamālie ke faka'ilo faka-Fale Alea ha taha 'i Fale ni kā 'oku to e hā pē he kupu tatau pē ko ē Konisitūtone fakatatau ki he Tohi Tu'utu'uni 'o e Fale pea ko e Tohi Tu'utu'uni kupu 87 kapau te mou me'a ki ai Hou'eiki, kupu 87 kupu si'i 2 'oku hā mahino pē ai ko e founḡa 'oku pau ke fakafonu mai e foomu 'oku 'osi fakapipiki atu pē 'i ai 'i he *schedule 3A* ko e foomu ko ia 'oku 'i ai 'ene ngaahi makatu'unga mo e ngaahi *document* 'oku pau ke fakapipiki mai ki ai pea fakamo'oni mai ha Mēmipa ai.

'E 'ikai ke tau lava tautolu 'o pālōti'i pē faka'ilo faka-Fale Alea'i ha taha 'e toki fai ia 'amui he 'oku hoko atu 'a e tu'utu'uni ki he pālōti 'i he kupu 88, kupu 87 (5) 'oku toki fai ai 'a e pālōti ka kimu'a pea toki fai e pālōti kuo pau ke fai e *process* 'a ia ko ia 'oku hā atu 'i he kupu kupu 87(2) fakafonu e foomu fakahū mai pea tau toki pālōti fakatatau ki he'etau Tohi Tu'utu'uni kupu 87(5) 'o kapau te mou fakatonutonu mai 'a e Tohi Tu'utu'uni pea mou me'a mai kā he 'ikai ke tau lava tautolu 'o pālōti e me'a 'oku ke fokotu'u mai ko e 'uhinga 'oku 'ikai ke fakatatau ia mo 'etau Tohi Tu'utu'uni, Fakafofonga Nōpele 'Eua 'o kapau 'oku ke loto lelei pē ke tau to e hoko atu pea ke me'a mai he ko e 'uhinga 'oku tali atu 'a e Hou'eiki.

Lord Nuku: 'Eiki Sea ko e me'a pē ia na'a ku loto ke u fakahoko atu pea ko ena kuo ke me'a mai 'oku 'ikai ke faka-Konisitūtone ko e me'a ia ho me'a mai pea ko hono ngata'anga ia.

Malava ke faka'ilo faka-Fale Alea ha Mēmipa kae fakatatau mo e Tohi Tu'utu'uni e Fale Alea

'Eiki Sea: 'Oku ou fakatonutonu atu pē ho'o me'a 'oku faka-Konisitūtone kā 'oku hā pē he Konisitūtone 'oku pau ke tau muimui ki he Tohi Tu'utu'uni pea ko e me'a eni 'oku pu'aki mai he Tohi Tu'utu'uni ko 'eku lau atu mei he kupu 87 'oku 'asi lelei pē ai 'a e *procedure* pē ko e founḡa ko ē pau ke tau fakahoko ai 'a e ngāue ko ia kupu 87 (1) (2) (3) (4) (5) hā mai ai pau ke tau pālōti pau ke tau muimui ki he'etau Tohi Tu'utu'uni Fakafofonga.

Lord Nuku: Ko e 'uhinga ia na'a ku fai atu ai 'a e fokotu'u pea ko ena ko ho fale'i ena pea 'oku fai e fiemālie pē ki ai.

'Eiki Sea: Me'a mai Fakafofonga Nōpele Tongatapu 1

Lord Tu'ivakanō: Sea tapu pē mo e Feitu'u na Sea koe'uhī pē 'oku onḡo'i pē 'oku monuka ho Fale, ko e me'a ko eni ko u tui pē Sea 'osi malava pē ke fai pē á e ngāue he kuo 'osi *public*

document e me'a ko eni pea lava pē ke fai mei tu'a. Kā ko e tokanga atu pē ke fai ha'o tu'tu'uni pea kuo 'osi tali e me'a he Kōmiti Kakato kae 'oua te tau to e fefokifoki'aki he 'e uesia ai ho'o tala tu'utu'uni fai ha'o tu'utu'uni Sea mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki na'e 'omai 'a e fokotu'u ke tau tali 'a e līpooti ko ē kuo fakatokanga'i 'e he Kōmiti Kakato pea kuo 'i ai mo e fokotu'u 'e taha.

Lord Tu'iha'angana: Sea pou pou pē au ia ki he Feitu'u na

'Eiki Sea: Nōpele Ha'apai

Taukave'i mahu'inga pe ke fakakakato ngaahi fiema'u e tohi tangi

Lord Tu'iha'angana: Ka ko 'eku tokoni pē 'a'aku hangē ko e me'a na'e tokanga ki ai 'a e Nōpele 'Eua ...

<007>

Taimi: 1625 – 1630

Lord Tu'iha'angana: .. 'uhingá he 'oku mahu'inga pē ko e Tohi Tangí. Pea kapau 'oku mahino pē ki he kau Tohi Tangí 'a eni ko ē na'e, 'uhingá ko e me'a ko ē na'e me'a ki ai e 'Eiki Nōpele 'Euá he Fokotu'u Fika 3, he kuo 'osi ma'ala'ala kātoa kuo mahino ki he kau Tohi Tangí ko e aofangatuku ia ki he 'enau Tohi Tangí. Ki he 'esitimetí na'e 'ikai tali ia, ngāue, ko e 'uhingá ke fakamahino kuo, ko e kakato e ni e ngāue 'a e Fale Alea ki he Tohi Tangí. Ko e 'atita'í na'e fai ia he fatongia e Fale Alea fokotu'u ki he 'atitá 'oku fakatokanga'i ia ke fakahū ki he palani ngāue. Pea ko e Fika 3 eni na'e me'a atu ai e, ke ke fakamahino Sea ki he kau Tohi Tangí ko e Fika 3 'enau fokotu'u mai ke fai ha faka'ilo Fale Alea, kuo 'osi, ko e 'ū *document* ē, pea ka 'oku nau fie hoko atu, pē ko ha taha 'i Fale Alea ni, 'oku ai, tu'utu'uni e Konisitūtone 'a 'etau Tu'utu'uni ke fou ai 'a e faka'ilo Fale Alea. Ko 'ene ma'ala'ala ia 'a e Tohi Tangí mahino kia nautolu pea mo e, mālō Sea.

Ke fakatokanga'i na'e hā he tohi tangi 'e toki fakahū mai 'enau faka'ilo faka-Fale Alea 'amui

'Eiki Sea: Hou'eiki ko u fie fakama'ala'ala atu pē 'oku fakamanatu mai 'e he Kalaké 'a e fakalea na'e 'asi ko ē 'i he Tohi Tangí, na'e 'asi ai ke tau fakatokanga'i, 'e toki fakahū mai 'a e faka'ilo faka-Fale Alea 'amui. Kapau te mou to e huke hake ho'omou peesí 'oku 'asi pē ai 'i he 'uluaki peesi 'uluaki ko eni e Tohi Tangí 'a e Fokotu'u Fika 3. Ko 'eku 'ai pē ke tau mahino, tau loto taha ki he me'a ko iá.

Pāloti'i 'o tali ke fakatokanga'i Lipooti 'Atita & ngaahi tali 'a e Pule'anga

To e 'i ai ha me'a Hou'eiki. Fokotu'u mai? (Ne 'i ai e pou pou) *Ok.* Kole atu ki he Kalake ke tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tau fakatokanga'i 'a e Lipooti e 'Atita makehe pea mo e ngaahi tali ko eni mei he Pule'angá, kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Siaso Sovaleni, Tevita Lavemaau, Mo’ale Finau, Samiu Kuita Vaipulu, ‘Akosita Lavulavu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. Loto ki ai ‘a e toko 16 ‘Eiki Sea.

'Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tau fakatokanga’i ‘a e Lipootí mo e ngaahi talí, kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’i’afitu, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. ‘Ikai ke loto ki ai e toko 4.

'Eiki Sea: Mālō Hou’eiki kuo lava ‘a e ngāue ‘a e Fale Alea. Ko ‘etau ‘asenitá eni kuo lava ‘o fakakakato pea ko u fakamālō atu ki he ngaahi feme’a’akí. Tongatapu 3.

Fiema’u mahino ‘a e Pule’anga ki he fakatangi felāve’i mo e palopalema he fefolau’aki

Siaso Sovaleni: Mālō Sea e ma’u faingamālie. Ko u ‘ilo pē mahalo na ko ha’atau fakataha faka’osí eni. Ko e ki’i ‘atu pē ki’i, ‘a e ki’i, ko e kole pē Sea ko e ‘uhingá pē ko e taimi ko eni ‘etau mālōlō ki he ta’u kaha’ú. Pē ‘e tuku atu ai leva ki he Falé ke tuku mai ki he Kōmiti, ngaahi Kōmiti ke nau fai e fatongia ko iá. Hangē pē na’a ke mea’í Sea na’e mai e Lipooti Fika 1 ko ē ‘a e Kōmiti Fefononga’akí, ‘a ē ‘oku sea ai ‘a Vava’u 16. Pea na’e mai e fokotu’ú pea na’e liliu ‘o pēhē ke tuku ki he Pule’angá ke nau fai ha ngāue ki ai. Pea na’e tali mai leva mei he Pule’angá pea na’e fakahoko mai ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘e fakahoko mai e talí he ‘aho Tu’apulelulu ‘o e uike ní. ‘A ia ko e ‘aho ni ia Sea. Pea ko e faka’amú ia ke ‘ai mai mu’a ha tali ‘a e Pule’angá ki he’enau tali ko ē ‘e fakahoko ‘e fakahoko mai e talí ‘i he ‘aho ní fekau’aki mo e kole ‘a e Kōmiti Tu’uma’u ko eni, Kōmiti Fili ko eni ki he Fefononga’akí Sea. He ko e ‘uhingá pē ko ‘etau mālōlō ‘e ngali lōloa ka ko e fiema’u vivili na’e ‘omai mei he kau Fakafofonga ko eni mei he ‘Otu Motú ke fakafaingofua’i hono ‘ave ko eni ‘enau utá ko eni ki he ‘Otu Motú Sea. Ko e kolé pē ia ki he Pule’angá ke ‘ai mai ha tali ai kae toki hoko atu mu’a Sea ‘amui ange. Mālō.

'Eiki Sea: Fakafofonga Tongatapu 3 ko e fehu’i ko ia na’e ‘ave ki he ‘Eiki Tokoni Palēmia pea ‘oku lolotonga me’a atu ia ‘i he ngāue ka ko e ‘Eiki Palēmia eni ‘e me’a mai.

Fai ngāue Pule’anga ki he tokanga ki he ngaahi palopalema he fefolau’aki

'Eiki Palēmia: Tapu atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā e toenga e Hou’eikí. Ko e hoha’a ko ia na’e fai mei he kau Fakafofonga ko ení, Ha’apai mo e Niua, na’e ‘osi fai pē ngāue ki ai. Na’e ‘osi ui e fakataha pea mo e Talēkita ko ē le’ole’o ‘i he ... na’a mau fakataha ‘anenai, na’a mau fakataha ‘i he ‘ahó ‘i he *Port Authority* pea na’a mau to e fakataha ‘anenai. Ko e, kātaki fakamolemole Hou’eiki ‘oku ‘ikai ke faingofua he ko e ‘uhingá ko e Poaté ‘oku ‘i ai ‘enau tu’utu’uni mo ‘enau lao pē ‘anautolu ia. Ko e me’a ko ē ki ha’amau ō atu ke kaunoa ‘i he’enau tu’utu’uni mo ‘enau fokotu’ú ...

Taimi: 1630-1635

Eiki Palēmia: ... ‘oku ‘ikai ke faingofua. Ka neongo ia na’e fai e fakataha na’e fai ‘emau fakataha ‘i he uike kuo’osi pea na’a mau to e ki’i laulau pē ki ai ‘anenai. ‘Oku mau teuteu e ki’i fakataha ‘apongipongi mo e kau Fakafofonga ko eni mei Ha’apai mo e Vava’u mo Niua ‘apongipongi. ‘E ha’u ki ai e Talēkita Le’ole’o pea mo e tokotaha mei he poate ‘o mau ki’i fakataha ki ai ‘apongipongi. Kae kehe kuo ‘osi fai pē ‘a e talanoa ki ai he ko e hoha’a foki he fu’u mamafa ko eni ‘a e totongi koloa. Pea hangē ko e me’a ko eni ‘o fekau’aki na’e ‘osi ‘ohake pē heni me’a ‘oku fekau’aki pea mo e mo’ui. Na’e ‘i ai e lave ki he me’a ko iá ko e me’a mahu’inga ia hono ‘omai ‘a e moa ‘o vēteki ‘i Tonga ni pea toki ‘ave ki Ha’apai ‘oatu ki ai ‘oku ‘i ai hono anga mo e ngaahi ‘isiū felālāve’i kehe ka ko e tali eni ki ai te mau fakataha ki ai ‘apongipongi. Nau ‘osi fakataha ki ai mo e ongo Fakafofonga ‘anenai pea ‘e ha’u e Talēkita ko iá mei he *Port Authority* pea mo e fakafofonga mei ai fai hamau talanoa aofangatuku ki ai.

Eiki Sea: Me’a mai Vava’u 16 ko e Sea ‘o e Kōmiti Fili ki he Fēfolau’aki Fakalotofonua.

Akosita Lavulavu: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea fakatapu heni ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Kapineti pehē foki e fakatapu heni ki he Hou’eiki Nōpele fakatapu foki heni ki he Hou’eiki Fakafofonga e Kakai.

‘Eiki Sea mālō mu’a ho laumālie lelei ki he efiāfi ko eni Sea pea ko u faka’amu pē ke u tokoni atu ‘i he tali ko eni. ‘A ia ‘anenai Sea na’e lava ke u lele atu ‘o fakataha pea mo e Palēmia ‘anenai pea na’e lava pē ke u to e fakatalanoa ki he ‘Eiki Minisitā e *Public Enterprise* pea na’e fokotu’u ‘e he ‘Eiki Palēmia ke mau fakataha ‘apongipongi ‘i he 12 nai ‘osi ‘enua Kapineti pea te mau fakataha ai pea mo e *FISA* pea ‘e lava ke ‘omai ai ‘a e ngaahi *information* pea mo e ngaahi tali ki he ngaahi fehu’i na’e tuku atu kiate nautolu ‘oku te’eki ke nau tali mai. Ka ‘i he taimi tataua Sea ko u faka’amu pē Sea ke to e ki’i fakama’ala’ala mai he tafa’aki ko eni ko e ‘uhinga ko e fokotu’u ko eni ko ē na’e ‘omai ko ē pea mei he kōmiti ko ē he uike kuo ‘osi ko e fokotu’u ke ki’i *waiver* ‘a e Tu’utu’uni Ngāue ‘oku ‘i he malumalu ‘a e Mālini pē ko e *Ministry of Infrastructure* he ko e ‘uhinga Sea ko e ‘i he lolotonga ni ‘oku ‘ikai ke lava ‘o uta ha ngaahi koloa ‘a e kakai fakalotofonua ‘i ha vaka *international* pē ko e vaka pea mei he ngaahi fonua muli. Pea na’e faka’amu Sea na’e fai leva e ngāue pea mau vakai ki he lao.

Ke aofangatuku Pule’anga ki he kole ke fakatatafe māhina 6 tu’utu’uni ki he fe’ave’aki uta ki tokelau

‘A ia ‘oku ‘asi ia ‘i he lao *Shipping Act* kupu 203 ‘oku faka’atā pē ‘a e kupu ko eni pē ko e lao ke fē’ave’aki pē ko e fakafolau ‘a e ngaahi uta ko ē ‘a e kakai pea mei Tongatapu ni mo a’u ki Ha’apai, Vava’u pea mo Niua ‘i he ngaahi vaka *international*. Ka ‘oku pau ke nau *apply* ki he *coastal line licence* pea ‘e faitu’utu’uni leva ‘a e ‘Eiki Minisitā ki he *Infrastructure*. Ka ko e faka’amu Sea na’a lava ke ki’i fakafaingamālie’i ange mu’a ‘a e ngaahi kautaha vaka ko eni ‘oku nau kole ki he laiseni ko eni ke lava mu’a ‘o a’u ki ha fo’i māhina ‘e ono pē ko e fo’i *period* pē ko e piliote māhina ono ke *waiver* ‘a e fo’i tu’utu’uni ko eni. Māhino pē ‘oku pau ke nau kole laiseni pea ko e laiseni ko eni ‘e ‘oatu fakataimi māhina ono kae lava ke ‘ave ‘a e uta ‘a e kakai. Ko e ‘uhinga pē Sea ‘oku ofi mai e taimi Kilisimasi pea ‘oku lahi mo e ngaahi uta ‘a e kāinga ko eni ko ē pea mei

Ha'apai mo Vava'u a'u pē ki Niua fiema'u ke 'ave ki motu. Pea 'oku kau eni Sea ki ha tokoni lahi ki he ngaahi langa fakalalakaka 'a e kakai pea pehē ki he fonua 'i tahi ngaahi motu ko eni ko ē 'i tahi. 'A ia ko e faka'amu pē Sea na'a lava ke tokoni mai 'a e Pule'anga 'i heni pē 'oku nau tali 'a e fo'i fokotu'u ko iá pē 'ikai. Mālō.

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea. Ko u fakamālō au ki he 'Eiki Palēmia he'ene tali mai 'a e fehu'i 'a e motu'a ni. Me'apango pē 'oku 'ikai ke 'i heni e 'Eiki Minisitā ko eni na'a ne palōmesi mai 'e 'omai he Tu'apulelulu 'o e 'aho ni 'a e tali ko iá. Ko e faka'amu foki ia Sea hangē ko e me'a 'a e Sea ko eni e kōmiti ke ma'u mai ha tali kimu'a he ko e taimi eni ko ē 'oku lahi ai e uta mai ko eni ki Tonga ni he Kilisimasi. Pea ko e 'uhinga foki ia na'e fakahoko ange ai ki he Sea ko ē kōmiti ke nofo ma'u he'ene 'ai ke tali he Fale ni. Ka ko 'ene māfuli ko ē 'o 'ai ke paasi ki hē ko e me'a eni 'oku hoko 'e kei hokohoko atu ai pē 'a e hokohoko fakataha kae 'oleva pē mahalo na'a toki ma'u ki he Kilisimasi hoko mai. Ka 'oku fakafiemālie pē he 'oku mālō pē 'oku tali mai he 'Eiki Palēmia pea ko e faka'amu ia kau fakataha mo e Sea e kōmiti ke ki he Pule'anga ke nau ki'i kātaki pē 'o ki'i to'oto'o mai heni na'a tali mai ia kuo 'osi e taimi uta ia.

Kole ki he Pule'anga ki ha lipooti fakahū mai ki Fale Alea he'ene hu he ta'u fo'ou ki he tu'unga langa tokoni afā

Sea ko e ki'i fehu'i faka'osi pē ki he Pule'anga faingamālie ko eni ko e ...

<002>

Taimi: 1635-1640

Siaosi Sovaleni:...ko e ngāue ko eni 'oku fai ki he afā. Na'e 'osi fai 'a e kole heni Sea pea na'e tali mai 'e toki 'omai 'a e lipooti, ko e hā 'a e tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'a e tokoní, hā 'a e tu'unga ko ē langa 'ū 'apiakó kātoa 'ū me'a ko ia Sea 'oku ou tui 'oku fakapotopoto ke 'omai ha ki'i *update* mei he Pule'anga tautautefito ki he'etau sio ko eni 'etau teu atu ko eni ki he ta'u fakaako hoko mai, 'a e ngaahi ngāue lava mo e ngaahi fale ako 'e lava ko e 'uhingá pē ko e teu ko eni 'o 'etau fānau. Pea ko e faka'amú ia Sea kapau 'oku ma'u ha tali pea 'e tuku mai leva ia kapau 'e faingamālie pea tuku mai ki he Kōmiti ke mau toki pōtalanua mautolu ai Sea 'i he taimi ko eni 'oku mālō ai 'a e Falé ke tu'u mai pē koe hē kamata mai pē ho Fale Sea, pea 'omai ai ha lipooti ki ai fekau'aki mo e tu'unga ko ia 'o e tokoni mo e langa ko eni he 'osi 'a e afā Sea. Mālō.

Tali Pule'anga ki he tu'unga fakamuimui taha ki he tokoni afā e Pule'anga

'Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu mo e Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Sea ko e tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'a e te u toki lave ki he ako, kā ko e tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'a e ngaahi *grievance* ko ē pea ngaahi lāunga 'i he langa, 'i he ngaahi 'api ko ē na'e maumau 'oku 'i he Fale Pa'anga ia pea mo e Sitetisitika, kā ko e Sitetisitika 'oku nau fai 'a e tali 'o e ngaahi lāunga ko eni, pea na'a nau kole mai pē ke tukuange 'a e kakai ke nau me'a ange kia nautolu he 'oku nau ma'u kātoa 'e nautolu 'a e ngaahi fakamatala ko ia. Pea 'oku ou lave'i ko ē 'e he motu'a ni 'oku lahi 'aupito 'a e ngaahi me'a kuo meimei 'osi hono solova 'oku 'i ai pē fanga ki'i *case* iiki 'oku nau kei fakapapau'i he 'oku nau 'i ai pē mo e 'ū tā mo e me'a ke nau *refer* ki ai 'enau ngaahi fai tu'utu'uni ko ia, kā 'oku fakahoko ia, 'osi, 'a ia kuo 'osi'osi 'enau savea ko ē hono ua pea kuo 'osi

mei 'osi mo e me'a ia ko ia hono fakatonutonu ki he ngaahi 'api ko ē na'e uesia ke nau ma'u 'a e tokoni ko ē 'a hotau Pule'angá ke tokoni kia kinautolu.

Tāketi ki 'Epeleli pe ko Ma'asi ke lava kongā lahi ngaahi ngāue ki he ngaahi 'apiako

Ko e kongā ko ē 'o e ako 'oku kei tāketi pē ki Mā'asi, Ma'asi pē ko 'Epeleli 'o e ta'u fo'ou ke lava ke a'u ki ai ko e ngaahi ke a'u ki ai kuo 'osi makonga atu hono langa 'o e ngaahi 'apiako ko ē na'e maumau 'aupito ko ē 'a e ngaahi fale. Ko e ngaahi monomono iiki mo e ngaahi monomono lalahi kuo lava ia, ko e ngāue ko eni ki he *World Bank* pea mo e *donor* mo e kau *donor* kuo mei kakato ia 'oku 'i ai pē fanga ki'i me'a 'oku fiema'u pē foki ke fou 'i he *procurement* mo e 'ū lao ko ia, kā 'oku mahino pē 'oku nau feinga pē ke fakavave'i kae kamata leva 'a e langa ki he ngaahi 'apiako.

Ko e ngaahi 'api ako ko ē na'e kei holo na'e kei fetuku pasi pē ki he ngaahi 'api ako ko ē na'e lava 'o 'ave 'o ako'i ai 'a e kau ai 'a e ngaahi ako *primary*, kā ko e tu'unga ia 'oku 'i ai 'a e ngaahi 'api ako ko ē 'oku fai 'a e lelei taha ia 'a e Potungāue Ako mo e *cluster* ko eni ke 'osi pē 'a e sivi ko eni pea nau feinga leva ke to'o 'a e ngaahi tēniti kae hū mai ko ē fokotu'u ko ē 'a e ako 'i he ta'u fo'ou nau lava 'o hū ki he ngaahi 'api ako. Neongo te'eki ai ke fu'u a'u lelei ia ki ai kuo 'osi kakato 'a e ngaahi 'api ako 'i hono langa, kā 'oku nau fai honau lelei taha ke fakamā'opo'opo 'a e tamaiki 'o taki taha fakafoki ki hono 'api ako ke 'oua he 'oku uesia pē kinautolu ia neongo 'a e feingá kā 'oku ki'i uesia pē he fetuku holo ko eni 'i he lolotonga 'a e ako.

Mahalo ko e ki'i me'a pē ia Sea 'oku ou fai pē ha, mālō.

Kole ke tukumai ki he Kōmiti Fale Alea lipooti ki he ngaahi tokoni afā

Siaosi Sovaleni: Sea 'oku ou fakamālō ki he 'Eiki Minisitā he'ene fakahoko mai 'a e tali ko ē Sea, kā ko e kolé ia Sea ko e 'uhingá pē ke 'omai pē ha ki'i tohi fakahoko mai ai ko e hā 'a e lahi 'o e pa'anga kuo 'osi 'omai, hā 'a e lahi 'o e pa'anga 'osi fakamolé, fakamole ki he tafa'aki fē, he 'oku 'i ai foki 'a e ngaahi *Wash Cluster* 'oku 'i ai 'a e *Cluster* ki he ngoue, kātoa ia 'oku ou tui 'e lelei fakalukufua pē kapau 'e 'omai fanga ki'i lipooti pehē 'o tuku mai pē ki he kōmiti ke mau toki fai ha sio ki ai 'i he taimi 'e mālōlō ai ho Falé Sea. Ko e anga pē ia 'a e fokotu'u atu ko ē ke hokohoko atu pē 'etau ngāue Sea, mālō.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea sai 'aupito ko e *Wash Cluster* Sea ka u ki'i lave atu pē ki ai ke mea'i 'e he kakai 'o e fonua, ngāue lahi 'a nautolu na'e fai ki he ngaahi 'apiako, kau heni 'a e ngaahi ...

Kole ke tokangaekina ngaahi fiema'u vahefonua 'Eua hili e afā

Tevita Lavemaau: Sea ka u ki'i fehu'i pē mu'a ki he 'Eiki Minisitā ko eni pea toki tali faka'angataha mai. Mālō, mālō 'Eiki Sea. Tapu pea mo e Sea, tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale. Sea, ko e fehu'i mo e kole, 'uluaki pē ko e fetu'utaki mai 'a e kautaha ko eni 'a e *Fletcher* ko ē 'i Nu'usila, na'a ku kole pē he Fale ni 'a e fu'u koniteina kapau 'e tolungeau mahalo na'e, pea ko e kole holo na'e kole atu ha ki'i la'i kapa ki homau holo fakakolo mo e 'ū me'a pehē 'Eiki Sea, talamai 'oku a'u eni ki he 'aho ni 'oku te'eki ai pē ke mahino pē 'oku 'i fē 'a e kapa.

Ko hono uá, 'Eiki Sea ko e ke mea'i pē Sea ko e taimi ko ení ko e taimi eni 'oku lahi ai 'a e 'ahia hotau 'otu, hotau fonua ni, hotau ngaahi fāmili pea mo e kau folau 'eve'eva. Talu 'a e kole eni 'i he fakafelāve'i hangatonu eni mo e ki'i *Cluster* ko eni ko e *WASH* koā mo e hā. Talu eni 'a e kole ki'i fale fakamokomoko 'o 'Eua 'i Nāfanua 'Eiki Sea, ko eni 'e a'u pē ki he Kkilisimasi 'oku kei kole pē talamai pē 'oku fai 'a e ngāue ki ai, talamai 'oku *procure* ...

<005>

Taimi: 1640 - 1645

Tēvita Lavemaau : Ko u pēhē 'e au ko hotau Pule'angá ni 'oku tau tokanga ki he me'a ko iá. 'Oku ou tui kapau na'a ko ha kole eni 'a Ha'apai, pē ko Niua, fuoloa hono ngaahi 'ona. Ka ko e 'Eiki Palēmia foki ko ení 'oku vahevahe taau, pea 'oku mālie 'aupito, mou 'ofa 'o tokanga mai ki he ki'i fale ko ení, he kapau te mou me'a ange ki motu, ko e ki'i fale eni te mou me'a 'o fakamokomoko ai, kai ai ha'amou 'asikilimi. Mālō 'Eiki Sea.

Tali Pule'anga ki he fehu'ia ngāue fakahoko 'e he *Wash Cluster*

'Eiki Minisitā MEIDECC : 'Eiki Sea mahalo na'e hanga pē foki 'e he tamaikí 'o fakahokohoko pē he me'a 'oku mahu'inga, ke ki'i taimi hifo 'a e me'a fakamokomokó kae 'ai 'a e 'ū 'api ko ia 'oku ki'i uesia. Ka 'oku sai pē ke fai ha sio ki ai. Ko e toki 'osi eni 'a e langa 'a e falemahaki fo'ou 'a 'Eua Sea.

Tēvita Lavemaau : Fakatonutonu atu Minisitā. 'Oku mahu'inga ange 'a e fale ko ení he fale nofo'anga. Ko e feitu'u ko ení, ko e ui ia 'o natula kuo pau ke ke me'a koe 'o fakamokomoko.

'Eiki Minisitā MEIDECC : Mālō Sea. Kau foki mu'a ki he *cluster Wash Cluster* ki he'enau ngāue ko ia 'oku fai ki he ngaahi 'apiakó, kau toki hoko atu ai pē ki he .. Kau 'a e ngāue lahi na'e fai 'e he *cluster* ko ení Sea, 'oku 'i ai mo e ngaahi 'apiako ia na'e 'ikai pē ke 'i ai ha tangikē, na'e 'ikai ke fe'unga 'a e ngaahi tangikē vai. Nau faka-tangikē, ko e ngaahi *bathroom* na'e 'ikai ke fe'unga ia ki he fānau akó, nau ō 'o ngaahi 'a e *plumbing works*, pea nau tokoni lahi 'aupito. Na'e 'i ai 'a e ngaahi tangikē na'e 'osi 'i ai, na'e 'ikai ke lava ia 'o ngāue'aki, nau ō 'o fakalelei'i 'o fufulu, pea ngaahi 'a e ngaahi tangikē na'e maumau. Na'e fakataumu'a pē ia ko e 'uhingá ke mahino 'oku ma'u vai mo'ui lelei 'a e fānaú 'i 'apiako, pea toki hoko atu ai pē ki he ngaahi kolo 'e ni'ihi, ki he ngaahi holo faka-koló mo e ngaahi holo faka-siasí, hono fakalelei'i 'a e ngaahi ma'u'anga vai ko eni, 'a e **Wash Cluster**.

Fakama'ala'ala Pule'anga ki he ngaahi tokoni afa he tafa'aki e ngoue

Ko e ngoué Sea, na'e 'i ai foki 'a e fo'i takai 'uluaki. 'a e palau ta'etotongí. Pea fai pē 'a e toe kole mai 'a e *cluster* ko ení, 'oku 'i ai mo e mātu'a ngoue ia, na'e toki ngoue hake pē ia he 'osi 'a e afā, kuo nau hū nautolu, pea kuo nounou 'a e ngaahi houa ngāue. Na'e to e lele leva 'a e fo'i palau hono ua, tatau tofu pē 'a e lahi 'o e palau 'uluakí mo e palau hono uá, pea 'oku nau faka'osi'osi pea mo e ngāue ko ia. 'Oku lahi mo e ngaahi me'á Sea, ka 'oku faka'ofa'ofa 'aupito 'a e fokotu'u mai 'a e Fakafofonga Fika 3. Tuku pē ke toki ō mai 'a e tamaikí 'o fai 'a e ki'i *presentation* mo 'omai 'a e *information* kakató, ke mea'i 'e he Feitu'u na, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki,

‘o fekau’aki, ke ki’i *update* mai pē kimoutolu, ke mou mea’i ‘a e tu’unga ko ia ‘oku ‘i ai ‘a e ngāue ki he saikolone *GITA* he taimí ni.

Fakamolemole pē ki he Fakafofongá, ko e me’a ko eni ki he holó, na’e lahi ‘aupito mo e ‘ū holo ia ‘i Tongá ni na’e uesiá. ‘Oku mau sio pē Sea, kapau te mau ‘ave ‘a e ki’i ‘ato ko ē ki hē, te mau ‘ato kātoa mo e ‘ū holo ‘i Tongá ni, ‘oku ‘ikai ke a’u ki ai ‘a e ki’i la’i kapá ia. Ka ko e kapá Sea, ko e ‘ai pē ‘e au ke *clarify* pē. Ko e kapá, na’e hanga ‘e he *MOI* ia ‘o ‘oange ki he *NGOs* ko ia na’a nau ke tokoni’i e ‘ū falé. Kau ai ‘a e *CARITAS* pea mo e *NGO* ‘e 2. Mo e *MORDIs* pea mo e Siasi ‘o Sīsū Kalaisi mo e Kau Ma’oni’oni ‘o e Ngaahi ‘Aho Kimui ni, ke tokoni kia kinautolu he fanga ki’i *project* ko eni hono fakalelei’i ‘a e fale nofo’anga ‘o e ngaahi kolo. Sea, mahalo ko e to’oto’o me’a lalahi atu pē ia kae toki fakaikiiki mai ‘e he tamaikí, ha’anau ō mai ‘o fai ‘enau *presentation* mālō ‘aupito.

Siaosi Sovaleni : Ko u fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā.

Veivosa Taka : Tapu pea mo e 'Eiki Sea, fakamolemole atu 'Eiki Sea he toutou fokoutua haké, ka ‘oku ou fakamālō atu, pea fakatapu atu ki he Hou'eiki ‘o e Falé ni. ‘Oku ou fakamālō ‘aupito kia Tongatapu 3, ko ‘ene tokanga ki he Lipooti fekau’aki pea mo e afā 'Eiki Sea. Ko e afā ne toki sītu'a mai mei he Fo’i ‘One’oné. Ko e Tongatapu Fika 3 foki na’e Sea he *task force*, ‘oku mau ‘ato pola ia ‘e mautolu ‘emau ngaahi holó. Ka ‘oku ou tui kapau leva he ‘ikai ke .. ko e anga pē ia ‘o e ngāue ‘oku pehē. Kapau ‘e ‘ikai ke lava fai ha lipooti he afā ko ē, pea ‘ai ā he afā ko ē. Ka ‘oku ou fakamālō atu he tokangaekina e si’i kakai faingatā’ia.

Siaosi Sovaleni : Fakatonutonu Sea. Fakatonutonu Sea ki he tokoua Fakafofonga ko eni mei Ha'apai. ‘Amusia kinautolu na’e 4 mano honau falé, ‘ikai ke pa’anga ‘e 8 afe, mālō.

Tokanga ki he nō ke tā fakafoki he totongi tupu ma’ama’a e Pule’anga

Veivosa Taka : Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, ka ko ‘eku fokoutua haké, ‘oku ongo ki he motu’á ni, ‘a e faingata’a ‘oku hukitonu he kāinga ‘o Nuku’alofa, kae 'uma’ā ‘a ‘Eua, he ‘oku ou lave’i ‘oku ‘i ai hoku kāinga ai. Pea na’e ‘i ai Sea ‘eku fokotu’u atu ki he Feitu'u na, Fokotu’u Tu’utu’uni, pea na’e ‘ikai ke tali ‘eku fokotu’ú ‘oku tōmui. Ka ko e fokotu’u ia na’a ku hanga ‘o fokotu’u atu 'Eiki Sea, ke tali ‘e he Pule'angá ia ha nō ‘a e kakai Ha'apai mo e kakai Vava'u mo Niua ko ē ‘oku nau ‘i hení, ‘i he pa’anga *Retirement Fund* kae ...

<008>

Taimi: 1645 - 1650

Veivosa Taka: ...Tā ‘a e nō ‘i he ‘osi ko ē ‘a e ko ē hono langa ‘o e fale tuku atu e nō ke ta’u ‘e 30 ‘e ‘alu e tā nō Sea ‘e a’u pē ‘o 200 ‘i he uike ‘e ua kae nō 1 kilu ka ko e fokotu’u ia na’e ‘oatu ki he me’a pea ‘oku ou fokotu’u atu ki he me’a pea ‘ikai ke tali he Feitu’u na kā ko u fakamālō atu ai pē ki he ki’i faingamālie ko eni ke ‘oatu ‘eku fakakaukau ko eni ki he Hou’eiki Pule’anga ke nau tali mu’a ‘a e nō ko eni ke nō pē ‘a e kakai ‘oku sola mai ki he fonua ni faka’atā ange ke nau nō kae tā. Ko ‘Amelika ‘oku ta’u ‘e 30 ka nau tā ‘a e fale 3 kilu. Pea ‘oku ou tui ‘Eiki Sea ko e

fokotu'u atu ia ki he ...ke toe fakatokanga'i ange hangē ko e me'a ko eni, ko e uike eni mo e 'aho 'o e fakatokanga'i ke fakatokanga'i ai leva 'a e ki'i tu'unga ko eni na'e 'i ai 'a e fokotu'u.

Ko hono ua 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Kātaki pē 'Eiki Sea 'oku te'eki ke u fakatonutonu ha taha 'oku 'ikai ko au na'a ku ta'ofi ko 'etau Tohi Tu'utu'uni 'a e fokotu'u kuo 'osi e taimi fakahū mai ai 'a e 'ū tohi ko eni.

Veivosa Taka: Ko ia 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Ko e fakamahino'i atu pē na'a pehē ko u ta'ofi e nō ma'ama'a

Veivosa Taka: Na'e 'osi fakahoha'a atu pē motu'a na'e ta'ofi kā kuo tōmui he taimi ni. Pea ko e fokotu'u 'e taha ko e si'i kāinga Fākakai 'oku nau loto ke 'oange 'a e pēseti 'e 50 ke ngaahi'aki honau uafu kae tokoni mai 'a e Pule'anga he pēseti 'e 50 ki he mīsini mo e maka ka nau fai pē 'enautolu ia 'a e *materials* 'a 'enautolu ia 'a 'enau ngāue pea 'oku ou tui ko e 'oatu pē mo ia ke fakatokanga'i, 'e kau atu he ngaahi fokotu'utu'u 'a e Pule'anga 'oku mahu'inga eni he 'oku 'i ai pē 'a e kakai ia 'oku nau *volunteer* ke nau fai 'enau ngāue kā ko e fai fakaivā

Lord Tu'iha'angana: Kole ke u ki'i tokoni ki he Fakafofonga kātaki Sea he fo'i me'a ko ia

Veivosa Taka: Mālō

Lord Tu'iha'angana: 'Ai na'a fonu uafu 'a e ki'i motu, uafu 'a Ha'ano, uafu 'a Pukotala, uafu mo Fākakai ka 'oku toko tolu pē 'a e kakai.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea. 'Eiki Sea 'oku tali pē he motu'a ni ia 'a e tokoni 'a e Hou'eiki Fika 1 'o Ha'apai kā he 'ikai te u lava 'e au ia 'o ta'ofi si'i kāinga si'i 'enau fakatangi mai. 'Oku ō atu foki ia ki he ongo kolo ko ē pea 'oku hangē 'oku nau ki'i 'ai totongi 'oku ma'u ia he *wharfage fee* 'oku 'ai ia ke totongi ha ki'i fee pea 'oku ou tui ko e me'a ia 'oku pehē ai ko e fatongia pē 'a e motu'a ni ke fakahoko atu pea kapau ko e me'a ē 'a e Hou'eiki pea 'oku ou tui Sea he 'ikai ha me'a ia 'e maumau ai mou mea'i kātoa pē Hou'eiki 'a e faingata'a'ia 'a motu ko e poini 'oku ke me'a ki 'Eua te ke me'a pē me'a ki he uafu ka ke me'a ki Vava'u te ke me'a pē 'o me'a ki he uafu ko e kāinga ko eni 'o e Fo'i 'One'one te nau me'a ki tahi pea tahi ki he 'one'one pea 'one'one ki 'uta 'Eiki Sea ko e poini ia 'oku fai ai 'a e ngāue ko e fonu uafu ia ko e me'a kehe ia.

Vātau Hui: Sea ka u ki'i tokoni atu mu'a Sea ki he Fakafofonga. Sea ko e ki'i tokoni ko ē ki he Fakafofonga Ha'apai 'e ma'a ai honau va'e he hopo ki tahi pea nau luelue pē he 'one'one ko ia pē Sea mālō.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Mo'ui me'a mai

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea ko 'eku ki'i tokoni pē 'a'aku Sea tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Ko u pehē 'e au Sea 'oku 'osi e līpooti ko ē ki he ngaahi 'a'ahi Fale Alea he uike kuo'osi 'ikai ke u 'amanaki au 'oku to e kamata fo'ou 'a e ngaahi līpooti mālō.

Veivosā Taka: Mālō Sea tapu mo e Feitu’u na, tapu mo e Fale ‘Eiki. ‘Eiki Sea ko e fale’i eni na’e ma’u mei he ‘Eiki Minisitā Mo’ui ko e lahi e fokoutua ko e niuomōnia pea ko ‘ene fale’i ‘oku ‘i ai ‘a e fa’ahinga niuomōnia fakapulipuli ‘i he taimi ko ē ‘oku te ta’esū ai tapu mo e fakataha’anga ni ‘oku te tu’u he taila pea ‘oku momoko ‘oku ‘ikai kete lava kita ‘o tala ai pea ko ‘ene fale’i ia feinga’i ke māfana ‘a e va’e pea kapau ko e ngaahi me’a eni Sea ‘oku ne ‘omai pea kapau ‘oku ‘ikai tonu kā ko ‘eku ‘oatu pē ‘a’aku ia Sea fakamālō atu ki he Feitu’u na koe’uhī ko ho’o ‘omi e ki’i miniti ko eni ke fakakakato atu ai ‘a e fiema’u ‘a e motu ni pea ‘oku ou ‘oatu ‘a e talamonū ki he Feitu’una ‘Eiki Sea mālō mu’a ‘a e fakahoko fatongia lelei ki he Fale ‘Eiki mo e kakai e fonua pea ‘oku ‘oatu ‘eku ‘ofa ki he Hou’eiki Nōpele kole fakamolemole atu kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi to’o fatongia ‘oku ‘ikai fe’unga mo ho’omou me’a ko e ‘atunga pē ia e folau ‘i tahi te tau fononga pē ‘i tahi, ‘ohovale pē ‘oku ‘i ai ‘ene ki’i ngahaha ‘a e vaka ko e peau pea ko e ‘uhinga ia ke tau fakatokanga’i pē ka tau fakahoko ‘a e folau mālō ‘Eiki Sea ‘ofa atu.

‘Eiki Sea: Mālō Ha’apai 13, me’a mai Hou’eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 ‘o Vava’u

Lord Tu’ilakepa: Sea ko u ilifia au he fu’u fofonga ‘o e Fakafofonga Fika 17...

<007>

Taimi: 1650 – 1655

Lord Tu’ilakepa: ... kuo malomaloa’a.

Vātau Hui: Sea ko e ‘uhinga ko ē ‘ene pehē ‘oku fu’u lahi ange lea ‘a e Fakafofonga Hou’eiki ko ē ‘o Vava’u kae ‘ikai ai ha ki’i taimi ma’a Niua. Ko e me’a ia ko u ki’i hoha’a atu ai Sea.

Lord Tu’ilakepa: Sea.

Vātau Hui: Mai ā mu’a e ki’i faingamālie ko iā ma’aku Sea ke u ki’i fakahoha’a atu ai.

Lord Tu’ilakepa: Kae ‘oua ‘e fakailifia.

‘Eiki Sea: Fakafofonga ‘e toki tuku atu ho faingamālie kae ‘uluaki me’a mai e Nōpele.

Lord Tu’ilakepa: Mālō Sea. Mālō Fakafofonga. Ko e, meimei tangutu au ki lalo he’eku vakai atu ki ho fofongá ‘ene me’a maí ka ‘oku, pehē ke u hoko atu mu’a Sea.

Kole ke fakaivia e kau polisi fakakolo

Vātau Hui: Pe’i me’a koe ki lalo, ka u fakahoha’a. Ko ia, mālō. Sea tapu mo e Feitu’u na Sea. Tapu pea mo e Fale ‘eiki ni. Mālō pē mu’a e kei fakalaumālie Feitu’u na Sea pea ko u tui kuo langimālie hotau ‘ahó, kuo napangapangamālie me’a kotoa. Ko e motu’a eni Sea, ‘oku ongo lahi ki he motu’a ni he na’e te’eki ke lau e lipooti ‘a e motu’a ko ení. Pea ka ai ha’aku fakahoha’a, he ko ‘eku ‘ilo ko e faka’osi eni ‘etau Fale Alea. Sea, tuku mu’a ke u ‘uluaki ki’i kamata atu mei he ongoongo ‘aneuhu. Ko ‘eku fakahoha’á Sea fekau’aki pea mo hono feinga’i ke fakaivia ‘a e polisi fakakoló. ‘Aneuhu na’e ma’u ai e ongoongo kuo to e ma’u e maliuana ‘e 2600 ‘i Vava’u. Ka ‘oku

‘uhinga ‘eku lave ki hení Sea he na’e tala pē na’e me’a hake ‘a e Fakafofonga Vava’u 16 ‘o tala ko e ki’i mātu’a mei Niua. Toki mahino mei heni tā ko e ki’i mātu’a Mataika pē ia Sea. Na’a nau fakahoko eni kimu’a to e ma’u ‘e he kau polisi fakakoló, kau Mataika pē, kau tama tatau. Ko ia ai Sea ‘oku ou fokotu’u atu, tau fakaivia mu’a e polisi fakakoló ke faka’ai’ai kinautolu he ko e ma’u eni ia ‘e he polisi fakakoló. ‘Oku ou tui Sea ko e ngāue lelei ‘oku nau faí ke tau kai monū pea tau lavengamonū ai. Ko ia ‘oku ou ...

Lord Tu’ilakepa: Fakafofonga, sai pē ke u kole atu ki he Feitu’u na. Fēfē ke fakafoki mai e mātu’a Mataika ko iá ki Mataika ni ki Tonga ni, fakafoki mai nautolu ki Tonga ni ki Mataika ‘i Tonga ní.

Vātau Hui: Poupou.

Lord Tu’ilakepa: Ko ia, mālō.

Vātau Hui: Poupou.

Siaosi Sovaleni: Sea, fakamolemole atu, Mataika ‘i Tongatapu 3 pē ko e Mataika kehe.

Vātau Hui: Sea ko e, ka ko e me’a ko ē ‘oku hoha’a lahi ai e motu’a ni ‘oku ‘ai hake pē ki’i me’a tala ko Niua. ‘Ai hake ha kovi ha feitu’u tala ki Niua. Na’a ku fakahoha’a ko e fonua poto taha eni he me’a ko e tauhi kakai.

Kole ke pailate’i mai mei he ongo Niua ‘a e ako tokamu’a e Pule’anga

Sea ko e ki’i me’a ‘oku ou fakahoha’a au fekau’aki mo e akó, ki he fakamolemole pē mu’a ‘Eiki Minisitā Ako. Na’e me’a e Feitu’u na fekau’aki pea mo e ako tokamu’á. ‘o pehē ‘e kamata mei he kalasi, mei he ta’u 4, ta’u 5. ‘Oku ‘i ai e ki’i mātu’a, e ki’i finemātu’a mo e ki’i mātu’a ‘oku nau ‘osi ma’u faka’ilonga ‘oku nau ‘i Niua. Ko ‘eku fokotu’ú, ko e me’a eni ia na’e ‘ai ke ‘omai he lipootí ke kole’aki, Feitu’u na. Si’i ‘ai ā mu’a ke mau pailate’i mai ‘emautolu ke kamata mei Niua ‘a e ako tokamu’á, pea fakangāue’i ai e ki’i mātu’a mo e ki’i finemātu’a ia na’a nau ‘osi ma’u e faka’ilonga ko ení. ‘I Niuafou, Niuatoputapu mo Tafahi. Sea, hau e faka’ofá, faka’ofa ‘i he tu’unga faka’atamai nai ‘i he taimi ‘e taha.

Ka ko u tui ka fakangāue’i eni ke si’i tokoni’i e ki’i fānau ko ení, pea hangē ko e laú te mau lau he kau pea mau kau ai he laú. Sea, ‘oku ‘i ai pea mo e ki’i fakatangitangi ‘e taha koe’uhí ko e faingamālie ko ē ‘oku ‘inasi ai e ngaahi ako ko ia Pule’anga ‘a Tonga’eikí. ‘Omi mu’a ha ki’i faingamālie ki ha tokotaha ‘oku ne ma’u ‘a e ‘apiako ‘a Niuatoputapu mo Niuafou’ou koe’uhí ko e *dux* ko ē he ‘apiakó, mau kole fakataha mai mo e mātu’a, pule ako pea mo e kau faiako. ‘Omai mu’a ‘Eiki Minisitā ha ki’i faingamālie ke lave ai ‘a motu mama’o, ‘a e Ongoniuá. Ke ‘omi, ke ‘ave kinautolu ‘o teu’i pea nau foki ki Niua hoko atu ‘a e si’i fai fatongia pea ma’a e motú.

Tokanga ki he ta’ofi e ngāue ki he tanu hala pule’anga Niuafou’ou

Sea ko e faka’osí. Na’a ku hanga, na’a ku fakahoha’a he Fale ni fekau’aki pea mo e hala pule’anga ko ia ‘a Niuafou’ou. ‘Anehu ko u ma’u e fakahā mei he Pule Fakavahe ko ia ‘a Niuafou’ou...

Taimi: 1655 - 1700

Vātau Hui: ... kuo ta'ofi 'a e sima'i ia ko ē 'o e ngaahi fo'i tokatāmaki 'oku fononga mai ai 'a e kakai mo e ngaahi me'alele mei Hahake ki Hihifo hono 'omi 'o e tamaiki ako 'i he pongipongi mo e efiāfi. Sea ta'ofi 'ikai to e fai ha ngāue. 'Oku kei tuku atu e ngaahi tangai sima na'e fakafolau atu pea na'a ku fehu'i ko hai na'e, na'e ta'ofi mei fē, talamai ta'ofi ange mei Tonga ni pea tukuange mo e kau leipa. Fakahoha'a e motu'a ni Sea 'oku fakahoha'a mai 'a e pule fakavahe 'oange ha faingamālie ka nau ki'i ngāue ki ai. 'Oku faka'ofa pea 'oku fakalanga manatu he ko u tui na'a ku fakatangitangi he me'a ko eni 'i Tīsema e ta'u ni. Ha'u eni 'o a'u 'e 'osi 'a e ta'u ni 'oku te'eki ke tanu e hala ia 'o Niuafou. Na'a mau kole ke sima'i pea na'e 'ave e sima faka'amu ke tanu e ngaahi fo'i tokatāmaki 'i he 'alu mei Sapa'ata ki Hahake he ko e pongipongi kotoa pē 'oku 'omai e fānau ako ki he ako efiāfi fakafoki kinautolu. Ka ko e tokatāmaki ko ia 'a e fēfononga'aki 'i he hala 'oku 'uhinga ai e fakahoha'a e motu'a ni. Ko ia 'oku kole atu Hou'eiki Pule'anga mou tokoni mai mu'a tau nima nimenima taha mu'a pea tau umouma taha ke to'o e fatongia mu'a ko eni ka mau kau ko homau hala ko eni ko e hala lahi pē ia. 'Ikai ko ha to e fanga ki'i hala fo'i hala lahi pē 'oku 'uhinga ai e fakahoha'a ko eni. Pea ko ia Sea 'a e fakahoha'a 'a e motu'a ni ke fakamolemole pē Fale 'eiki ni pea mo e Hou'eiki Mēmipa ka mou ki'i tokanga ange mu'a ki'i manatua ange kinautolu mei Tokelau mama'o. Leveleva e malanga ka u tatau atu.

Siaosi Sovaleni: Sea kātaki fakamolemole pē.

'Eiki Minisitā Ako: Mālō Sea.

Siaosi Sovaleni: Mālō, mālō Sea. *Oh* kātaki.

Tali Pule'anga ki he kole akoteu mei he ongo Niua

'Eiki Minisitā Ako: Tapu mo e 'Eiki Sea mo e Hou'eiki Fale Alea 'o Tonga. Ko 'eku fokoutua hake pē ke tali 'a e me'a 'oku tokanga ki ai 'a Niua 17. Pea ko u fakamālō kiate ia 'i he tokangaekina 'o e ako. Ko e ako ko e kole ko ē 'oku fai ko e ako tokamu'a 'i Niuatoputapu ka 'oku mahalo 'oku, ko u tui 'oku māhino pē ki he Fakafofonga pea mo kitautolu ko e makatu'unga eni 'i he pa'anga. Ko e pa'anga 'e totongi 'aki 'a e kau faiako. Ko 'ene tu'u he taimi ni 'oku, ko e 'Esitimetri kuo lava pē ia 'o fakakakato 'aki 'a e ngaahi ngāue ko ē 'o e taimi ni. Ka ko u, 'o e Fakafofonga tā kau lōua he ta'u fo'ou ke hiki'i e, 'a e 'Esitimetri 'a e potungāue ki ha to e tu'unga 'oku ma'olunga koe'uhī kae fai 'a e ngāue ko eni ki he ako e tokamu'a. Ka 'oku sai pē ia ke tuku mai pē ia ke mau sio ki ai.

Tali ki he tokanga 'a e ongo Niua ki ha sikolasipi ma'a e dux ngaahi ako pule'anga

Ko hono ua e tokanga 'oku ne fai ki ai ke 'i ai ha sikolasipi 'o e kau kapiteni 'o e ngaahi kolisi. Ne u 'osi fakakaukau ki he ngaahi me'a ko ia 'oku mo'oni 'aupito ke 'ave ha sikolasipi 'a e kau kapiteni foomu fitu 'o e Ako Ma'olunga 'Eua, Ha'api, Vava'u, Niuatoputapu mo Niuafou. Ne 'osi fai e talanoa ki ai pea mo e 'ofisa sikolasipi pea ko 'ene pehē ko eni 'oku, kuo 'osi tukuange ki tu'a 'a e ngaahi sikolasipi Fakafofonga. Fakafofonga tokanga mai ki he me'a ko u talaatu. Ko

ia. Ko e ‘ū sikolasipi kuo ‘osi tukuange ki tu’a vakai ki he Kele’a ‘osi vakai ki ai kae fekau ‘a e kau kapiteni ke nau tohi mai pea te mau toki sio ki ai mo e kōmiti pea ‘oku fai ‘oku tokanga ki ai ‘a e potungāue ke ‘i ai ha kau sikolasipi ke faka’ai’ai ‘a e ako ‘i he ngaahi tūkui motu. Ko e me’a ia ‘oku felāve’i pea mo e ako mo e sikolasipi ko u fakamālō ‘e Sea ka u fie fai atu ai pē ha fakamālō. Mālō ‘aupito e tataki lelei hotau Fale pehē ki he Sea ‘o e Kōmiti Kakato mo kimoutolu ‘e Hou’eiki mālō ‘aupito.

Eiki Sea: Me’a mai e Fakafofonga Nōpele Vava’u.

Lord Tu’ilakepa: Tapu pē pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea kole pē ke u hūfanga atu he fakatapu ‘Eiki Sea. Nau pehē pē au te tau tuku ka ...

<002>

Taimi 1700-1705

Lord Tu’ilakepa: Kā ‘oku ou ta’uta’utu Sea ‘anenai ‘i he feinga’i ke u ma’u ha loto tau’atāina Sea. Koe’uhí he me’a ko ē na’e hoko ‘anenai ‘Eiki Sea na’a ku fanafana atu pē ki he Sea Kōmiti Kakato pea faifaiange pē ‘oku ‘ikai ke tui ia ki he me’a ‘oku ou fanafana pea liliu ‘ene founa, kā ‘oku ou pehē Sea, tuku ia ‘osi, pea ‘oku ou fakamālō atu kuo lava ia ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea ‘oku ou ‘ohake pē ‘e au ‘a e me’a ko ení koe’uhí kuo mahino mai ko e taimi eni te mau talatala atu ai ki he Feitu’u na, pea ko e me’eme’a atu ‘a e hou’eikí ‘o fekau’aki mo ha ngaahi me’a ‘i he fonua ni fakalukufua ‘Eiki Sea.

Tokanga ki he ngaahi ‘api ne uesia he afā kae te’eki tokonia he Pule’anga

‘E ‘Eiki Minisitā *MEIDECC* ‘oku ou fanongo pē ‘i he me’a ‘oku ke me’a’akí kā ‘oku ou faka’amu pē ke ke fakatokanga’i pē, tau ngāue’aki ā ‘a e fo’i lea ko ia ‘i he Fale ni ke tau fakatokanga’i pē, ‘a e kakai faingata’a’ia ‘i he fonu. Ko e taha ‘i he ki’i fefine ‘i Tatakamotonga ‘i he ‘elia ko ē ‘o e Minisitā Ako, pea ko e fāmili ‘Eiki Sea kae holo ‘a e fale fika 2, holo ‘aupito, ko e ki’i fale fika 1, fale pē ia na’a nau meimei ofiofi ki ai ‘enau unga ‘i he taimi na’e tō ai ‘a e matangí pea ‘i he fakapotopoto tahá pehē ‘e he tamai ke nau to e hola mei ai ‘Eiki Sea. Kaikehe na’e ki’i maumau’i si’isi’i pē falé kā ko ‘eku ‘oatu pē ke ke me’a ki ai ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, fai ‘a e tufa ‘uluaki ‘ikai ke kau ‘a e fāmili ko eni, tufa ua, ne ōange pē ‘a e Sitetisitika pea talaange ‘e he Sitetisitika ‘ai pē fale ‘uluakí, tuku ‘a e fale ua fe’unga pē pa’anga ‘oku ma’u mo e pa’anga ‘e fitungeau.

‘I ai mo e ki’i motu’a mei he vāhenga ‘o e Fakafofonga fika 3 ‘Eiki Sea, kuo u ‘osi ‘omai ki he Fale ni, mou to e me’a atu mu’a ‘o to e vakai’i, ‘a e ni’ihi ko ení ‘oku si’i faingata’a’ia ‘oku te’eki ke kau ‘i he tufa pa’anga ko ē ‘oku fai ‘e he Pule’anga. ‘I ai pea mo e ‘api ‘i Longolongo ‘Eiki Sea, ko e ‘api ‘e ua, ‘oku te’eki ai ke fai ha ngāue ki ai ‘Eiki Sea ko e uitou, pea mo e fāmili, holo ‘a e taha, pea holo vaeua ‘a e falé ‘Eiki Sea. Tuku pē ke fakatokanga’i ‘Eiki Minisitā ‘e he Feitu’u na pea kapau ‘e ‘i ai ha faingamālie ‘o ke fiema’u ke u lele atu ‘o muimui ‘i he Feitu’u na, fakahinohino ‘a e ‘ū’api ko eni ‘a e ni’ihi ‘oku nau fetu’utaki mai ki he motu’a ni ‘Eiki Sea.

Tokanga ki he taha e ngaahi kautaha vaka tokoni he fetuku koloa fakalotofonua

'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku ou fie tokanga ki ai 'Eiki Sea, 'oku ou loto ke muimui'i 'e he Fale ni kā na'a ku faka'amu pē au ke 'i heni 'a e Minisitā Leipa kā 'oku ou pehē pē ke u 'oatu he 'oku ke fakatonutonu 'Eiki Sea. Ko e taha 'i he ngaahi kautaha vaka 'a ia ko e kautaha vaka 'oku 'i tahi 'Eiki Sea, na'e kau 'a e kautaha ko ení 'i he tokoni ki he fetongitongi pea mo e vaka ko eni 'o e Pule'anga 'i he fetuku 'a e koloa pea mo e uta pāsese 'Eiki Sea. Kā koe'uhí 'oku 'ikai ke u lave'i ko e hā 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'i he taimi ni 'a e kautaha vaka ko ení kā na'e 'osi 'ohake 'i he Fale ni 'a e femne'a'akii 'o fekau'aki pea mo e kautaha vaka ko ení, pea me'a mai 'e he 'Eiki Minisitā, 'ikai 'oku mo'ua 'a e Poaté ki he kautaha ko ení 'Eiki Sea.

'Eiki Sea, Hou'eiki Pule'anga, 'Eiki Palēmia fakamālō atu ki he Feitu'u na koe'uhí ko ho'omou tali ke to'o 'a e pa'anga 'e nima kilu ko e mo'ua ia 'o e kautaha ko eni. Kā 'oku kei toe pē 'Eiki Sea mo'ua 'oku lau kilu. Ko e me'a ko ē 'oku 'ilo 'e he Poaté 'oku nau fetūkuaki holó, ko e 'oatu ko ē ...

Veivosa Taka: Sea ki'i fakatonutonu atu 'Eiki Sea. Tapu pea mo e 'Eiki Sea, tapu pea mo e fakatlaha 'Eiki Sea, fakataha'anga ni, Sea ko 'eku fakatonutonu 'a e 'uhinga 'oku 'ohake ai 'a e me'a ko eni 'oku 'ikai ke 'i heni 'a e tokotaha ko ia, kā te u lava pē 'o tali atu 'a e me'a ko eni 'oku me'a mai ki ai 'a e hou'eikí. Pea 'oku ou tui 'Eiki Sea 'e to e lōloa pea 'e fai 'a e kē ia ai. Ko e me'a ko eni 'oku ou 'oatú 'e au Sea, te u 'oatu 'e au ia 'a e 'ū mo'ua ko eni 'oku ne me'a mai 'aki, kā kapau 'e toki tuku mai haku faingamālie Sea, kā 'oku ou kole atu ke tukuange mu'a 'a e *issue* ko ia he 'oku 'ikai ko ha me'a ia ke 'ohake 'i Fale ni. Kā ko 'eku fokotu'ú pē ia 'Eiki Sea.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea, hā ho'o me'a, 'ai angé ha'o me'a, hangē kiate au 'oku ke 'ikai ke ke fakatokanga'i 'emau feme'a'aki 'i he Fale ni. Hā ha'o me'a 'a e Feitu'u na.

'Eiki Sea: Fakafofonga ko ho'o fakamalangá ki he Pule'angá?

Lord Tu'ilakepa: Ko ia he 'oku lolotonga 'eku fakamalangá 'oku fakatonutonu mai ē pea 'oku ou fakaongoongo atu ki he Feitu'u na ko e hā ho'o tu'utu'uní ...

'Eiki Sea: Ko e me'a mai 'a Ha'apai 13 'oku ...

<005>

Taimi: 1705-1710

'Eiki Sea: Ko ho'o fakamalangá 'e fakafekiki mai ki ai.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku 'ikai tonu ho'o me'á, ta'ofi 'ene me'a ko e 'ai'ai kē. Ne me'a mai ia kapau te u to e lave ki he me'a ko ení 'e fai e kē, pea fai e ... Ka 'oku ou kole atu 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ke u ..

Veivosa Taka: Sea, ko 'eku fakatonutonu 'Eiki Sea, ko e mo'ua 'oku kei fai ai 'a e fetalanoa'aki. Pea kapau leva 'oku ne hanga leva 'o 'omai fakaava mai, pea te u tali atu.

Lord Tu'ilakepa: Ko ia, sai pē Sea.

Veisova Taka: Ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku ou ko u ko u kole atu aí, ke tukumu’a ‘a e *issue* ko iá he ‘oku kei fai ‘a e fetohi’aki ai pea mo e fengau’e’aki ai mo e Poaté.

'Eiki Sea : Kātaki pē Fakafofonga Nōpele, ko u tali e fakatonutonu mei Ha'apai 13.

Lord Tu'ilakepa : Sai.

'Eiki Sea : Tukukehe kapau ‘oku ke fakahū mai ha ngaahi fakamatala, mo ha pepa ke me’a pau ki ai ‘a e Hou'eiki. Me’a mai ha me’a kehe fakamolemole.

Lord Tu'ilakepa : Mālō 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, ‘oku ou ‘osi ‘alu ‘o a’u tonu ki he feitu’u ko ení 'Eiki Sea, pea kapau ko ho’o me’á ia ke u ‘omai ha pepa 'Eiki Sea, ka ‘oku ou kole atu pē ki he Fakafofonga. Fakamolemole, ‘ai pē ‘e koe, koe’uhi ko e pa’anga tukuhau ‘o e fonuá ‘oku ou lave ki aí, koe’uhí ‘oku ‘i ai ‘ene felāve’i mo e me’a ko ení 'Eiki Sea. Pea ko e me’a ko ia ‘oku ou ‘oatu ‘Eiki Sea ...

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā Mo’ui.

Kole ‘a e Pule’anga ‘oku pelepelengesi ‘isiu ki he kautaha vaka kei fai talanoa ki ai

'Eiki Minisitā Mo’ui : Tapu mo e Feitu'u na Sea, kae 'uma'ā ‘a e Fale Alea. Fakafofonga Nōpele ko ia ‘o Vava'u, ko e fehu’i ko eni ‘oku fai, ‘oku ou tui au ‘oku pelepelengesi eni Sea he taimi ni ke fai hano talanoa’i. Kei fai ‘a e talatalanoa ki ai ke ‘ai ha totongi ... ‘e te tau to e lōloa, kae tukuange ‘a e *issue* ia ko ení, he ‘oku kei fai e ngāue ia mo e fetalanoa’aki ‘a e *Ports Authority* mo e kautaha. Mālō Sea.

Lord Tu'ilakepa : Mālō Sea. ‘Oku ou pehē pē 'Eiki Sea te u faka’apa’apa pē ki he Feitu'u na, ka ‘oku ou ‘osi maau au 'Eiki Sea, ke fakamatala’i lelei atu ‘a e mo’oni ‘o e me’a ko eni ‘oku hokó 'Eiki Sea. hangē ko e me’a ko eni ‘a e Fakafofonga mei Ha'apai, ‘osi maau pē au ke tali atu 'Eiki Sea. 'Eiki Minisitā, ‘oku ou kole atu pē ki he Feitu'u na, ‘ai pē ke tau fakatokanga’i. Fai mo mou vakai’i he vave tahá he ‘oku ‘osi ‘oatu e tohi mei he Fakamaau'anga, ke fakatau ... Ko e ‘oatu pē e au ki he Feitu'u na 'Eiki Sea, ‘o kapau ‘e ‘i ai ha taha te ne fiema’u 'Eiki Sea.

Tokanga ki he lahi ngafa fatongia e Sea Poate Taulanga

Ko e me’a ‘e taha ‘oku ou fie lave ki ai 'Eiki Palēmia, ke ‘oatu ki he Feitu'u na he ko e kongá pē ia ‘etau feme’a’akí. Koe’uhí ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’atau fokotu’u, ka ‘oku tau lava pē ‘o ngāue’aki ‘a e fokotu’u ngutu. ‘Oku ou ki’i tokanga ki he Sea ‘o e Poate ko eni ko ē ‘a e *Port Authority*. Ko e ha koā ‘a e me’a ‘oku hoko ai ko e Sea. ‘Oku totonu ke ne tukuange hono fatongiá he ko e Kōvana pē koe ‘Ateni Seniale ki he *Reserve Bank*, ki hono tokanga’i ‘a e pa’anga fakalūkufua he fonuá ni 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, ‘oku lahi ‘a e ngaahi ngafa fatongia ‘o e tokotaha ko ení, pea ‘oku ou fokotu’u atu 'Eiki Palēmia, pē ‘e tali ‘e he Feitu'u na, ‘oku ou tui ‘oku ‘i ai ho’omou polokalama he taimí ni, matamata mai (hūfanga he fakatapu) na’a tamate’i kotoa ‘a e ‘ū Poaté...

Veivosá Taka: Sea ko e fakatonutonu 'Eiki Sea.

Lord Tu'ilakepa : 'Ofa mai Fakafofonga tukuange ke mau 'oatu ki he Pule'angá.

'Eiki Sea : Fakatonutonu Ha'apai 13.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu mo e Fale 'eikí ni. 'Eiki Sea, ko e tokotaha ko ení, ko e tokotaha mataotao eni 'i he ngaahi me'a fakapa'angá. Pea ko e 'uhinga ia 'oku 'omai ai 'a e tokotaha ko ení, pea ko e tokotaha 'oku to e fu'u 'atamai lelei. 'Oku 'ikai ha fatongia ia te ne ta'emalava, pea ko e 'uhinga ia 'oku 'omai ai 'a e tokotaha ko ení, ke ne lava fai 'a e fakamā'opo'opo 'a e ngaahi me'a 'oku fiema'ú, ka 'oku 'ikai ko ha'atau *issue* ia ke tau ōmai 'o fakahoko heni 'oku lahi hono fatongiá. 'Eiki Sea ko e fakatonutonú ia.

Lord Tu'ilakepa : Tali atu ki he Feitu'u na. Ko e fakatonutonu ē pē ko 'ene ma'u pē ia 'a'ana?

'Eiki Sea : Ko ia. Fakafofonga, 'oku ou tui ko e talí, 'oku tonu ke 'omai mei he 'Eiki Minisitā 'oku 'i ai 'a e Poate.

Lord Tu'ilakepa : Ka ko e hā koā 'a e me'a 'oku me'a noa'ia ai ki 'olunga 'o tali maí mo e fakahela ka u hoko atu.

'Eiki Sea : Ko 'ene fakatonutonu, ka 'oku ou tui 'oku tonu ke tuku ha faingamālie 'o e 'Eiki Minisitā ke 'omai ha'ane tali.

Lord Tu'ilakepa : Kaikehe, ka 'oku 'i fē 'a e 'Eiki Minisitā kau ki'i lave pē ki ai koe'uhi kae toki fai ho'o me'á 'au.

Tali Pule'anga 'atā pe he lao ke memipa ha tokotaha ko e Sea he Poate 'e ua

'Eiki Minisitā Mo'ui: Ka u ki'i tokoni atu pē ki he 'Eiki Nōpele. Sea tapu pea mo e Feitu'u na kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá. Sea, 'oku tau ala kitautolu ki he ngaahi *issue* 'oku pelepelengesi 'i he'etau tālanga'i. Pea ko e taha Sea, ko 'eku ki'i tokoní pē 'a'aku ia, 'oku 'i he Laó pē ia. 'Oku 'i ai 'a e *Reserve Bank Act* 'oku tuhu'i pē ia ai Sea, 'a e fatongia 'o e Kōvana ko ia 'o e Pangikē Pulé, ko e ngāue ia te ne fai, mo ha to e fatongia 'e 'oange 'e he Kapinetí ke ne fakahoko. So 'oku 'i he Lao pē ko ia 'o e Pangikē Pulé Sea, pea 'oku 'i he Lao pē ia 'o e *Public Enterprises Act*, ke hoko 'o malava 'a e ngaahi me'a ko eni. Pea 'oku kei malava pē ia Sea ke hoko ha tokotaha ia ke Sea 'i ha Poate 'e 2, pea 'oku 'atā pē ia he Laó. 'A ia ko 'eku ...

<008>

Taimi: 1710-1715

'Eiki Minisitā Mo'ui: ...Ko e poini pē ia Sea 'oku 'atā pē ia ke hoko e me'a ko eni pea 'oku ou tui fakamolemole pē 'Eiki Nōpele 'o ...

Lord Tu'ilakepa: Sai pē 'Eiki Sea ko 'eku 'oatu pē ki he Feitu'u na na'e totonu ke 'oange 'a e fatongia ki ha taha 'oku tau'atāina ko e me'a ko ē ki he me'a 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga Fika 13 'o Ha'apai te'eki ke u lave au ki ha me'a pehē ke pehē 'oku 'i ai ha taha 'oku 'ikai hano 'atamai

hūfanga he fakatapu taha kotoa pē na'e ngaahi he 'Eiki taha 'atamai lelei kotoa ia tokotaha na'e ngaohi he 'Eiki tapu mo e Feitu'u na Sea.

'Eiki Sea: Fakafofonga Nōpele 'oku toe pē ho'o miniti 'e taha.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea 'oku ou faka'amu pē 'Eiki Sea ke 'osi atu pē mu'a 'a e ngaahi me'a ko eni 'oku ou fie lave ki ai he koe'uhī ko 'etau tutuku ē pea ke mea'i ko e ki'i feme'a'aki he Fale ni ko 'ene taimi nounou pē kuo tau ta'alo lahi 'etau mālōlō e Fale ni 'ikai ke fai ha'atau ngāue ka u faka'osi atu 'Eiki Sea.

Tokanga ki he me'a Palēmia ke fakafisi ko 'ene me'a lava pe ke maumau'i e lao

'Oku ou faka'osi atu 'Eiki Sea, 'Eiki Palēmia fakamolemole pē ki he Feitu'una koe'uhī ko e ongoongo pea mo e me'a 'oku ou ma'u 'e he motu'a ni 'Eiki Sea me'a ko ē na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga Fika 15 ho'o me'a ko ē 'i he *Press Release* pea ke fai mo e kau *media* 'oku lava pē 'a e Feitu'u na 'o maumau'i e lao. Sea kā 'i ai ha taki 'oku ne a'u ki ha tumutumu 'oku ne me'amai'aki 'e lava pē 'o maumau'i e lao ke makatu'unga ki he'ene fiema'u 'oku ou tui 'oku totonu ke fakafisi mei he fatongia ko e Palēmia. 'Oku ou fakatauange au kapau na'a mou ...ko hoku fatongia...

'Eiki Minisitā Polisi: Ko 'eku ki'i fehu'i pē 'a'aku ki ai 'Eiki Sea

Lord Tu'ilakepa: Mou hanga he Hou'eiki

'Eiki Minisitā Polisi: 'Oku hā e maumau lao e Feitu'una 'e mo'ua mai ia he fo'i mo'ua he Fakamaau'anga sio ko e me'a ia ko ē ko e lau 'a e kulo ki he fakapaku Sea.

Lord Tu'ilakepa: Sea ko e me'a ko ena 'Eiki Sea 'oku ke me'a ki ai 'Eiki Minisitā Polisi kuo 'osi 'osi ia he Fakamaau'anga kuo 'osi tu'utu'uni 'a e Fakamaau'anga 'Eiki Sea 'o kau ki he motu'a ni pea kuo 'osi ko e me'a ko eni fekau'aki

'Eiki Sea: Fakafofonga kuo 'osi ho taimi

Lord Tu'ilakepa: Sea ka u faka'osi atu 'Eiki Sea. 'Eiki Palēmia ko u talamonū atu ki he Feitu'u na ko e Pule'anga Fakatemokālāti kā 'i ai ha taki 'oku ne mea'i ha me'a 'oku hala sai ange ho'omou fakafisi mou mālōlō ā mei he ngāue 'oange ki he kau tama ko ē 'oku nau me'a mei he faha'i ko ē pea mau pou pou ki ai ke nau hoko atu e fatongia...

Veivosa Taka: Sea ko u fakatonutonu atu. Tapu mo e Feitu'u na

Lord Tu'ilakepa: Ko u fakamālō atu

Veivosa Taka: 'Ai pea tuku e tapale noa'ia e me'a ko e fakanāfala

Lord Tu'ilakepa: Sea 'ikai ko e tapale noa'ia

Veivosa Taka: Ui e Fale ni ko e Fale tufitufi eni. Me’a ki lalo

Lord Tu’ilakepa: Me’a ki lalo he na’a ku kole atu ‘anenai ke u malanga ‘oku ‘ikai ke ke tuku mai, Hā ‘oku ke kahī ai?

‘Eiki Palēmia: Sea ka u ki’i tali atu

‘Eiki Sea: Hou’eiki kuo ‘osi ho mou taimi, me’a mai ‘Eiki Palēmia

‘Eiki Palēmia: ‘Ohovale hono ‘ohake ‘a e ‘isiū ko eni pē na’e anga fēfē hono to’o hake ‘a e ‘isiū ko eni ‘o mama’o ‘aupito mei he ngaahi ... ko ‘ene fehu’i ‘oku ou maumau’i e lao.

Lord Tu’ilakepa: Sea fakatonutonu atu ko e fu’u me’a ia ‘oku mafola he taimi ni ‘Eiki Sea pea ‘oku ou ma’u lelei ‘a e me’a ko ia

‘Eiki Palēmia: Sai pē ia ka ke ki’i me’a hifo ki lalo ka u tali atu ‘e au.

Lord Tu’ilakepa: ‘Oku ‘ikai ke sai. ‘Ikai ke ke ongo’i ‘oku sai koā pe kovi

Tali Palēmiá ‘i ai taimi mo’ulalao ai ‘a e lao

‘Eiki Palēmia: Me’a ki lalo ka u tali atu. Hou’eiki ‘oku ‘i ai ‘a e taimi ‘oku mo’ulalao e lao ki ha ui ‘oku to e fu’u mātu’aki mā’olunga ange, ka u ‘oatu ha fakatātā. Na’e tohi mai ‘a e Minisitā Lao ‘a Tevita Tupou kiate au ke u kole fakamolemole he ‘oku maumau e Lao ki he Hia mou kumi he’eku tali ‘oku ‘asi ai ko hono tautea ko e ta’u ‘e 7 ko hono tohi ia, ‘oku ou tohi kole atut kia koe kuo ke hanga ‘o lau’ikovi’i ‘Ene ‘Afio mo e ‘ū hia kehe. Pea ‘oku ou fokotu’u atu fai mai ha’o kole fakamolemole ‘o ‘omai kiate au pea pulusi nusipepa ka u ‘oatu e tali. Na’a ku tohi atu fakamolemole ‘ikai ke ‘i ai ha makatu’unga ke u tali atu ‘oku fokotu’u mai kiate au fanongo mai koe ka u ‘ai atu ko e tali ui ia ki he ui ko ē ‘oku ou ui ‘e au ‘oku mā’olunga.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu Sea, tapu mo e Feitu’u na Sea tapu mo e ‘Eiki Palēmia tapu mo e Fale Alea, ko e fakatonutonu Sea ko e ‘uhinga pē na’e ‘ikai ke mo’ua ai ‘a e Palēmia he na’e ‘ikai ke ne maumau’i e lao ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ai ‘oku ke *above* koe ‘i he lao ko e ‘uhinga pē ia he na’e ‘ikai ke ke maumau’i mālō.

‘Eiki Palēmia: Kaikehe kā ‘oku ou kole fakamolemole atu kapau ‘oku ke fiema’u ke u ‘ai atu ki he loloto mo e ...kapau te ke kumi he hisitōlia

Tevita Lavemaau: Ke u ki’i ‘eke mu’a ki he tangata’eiki ‘Eiki Palēmia me’a fakataha mai ai pē mo ē ... pau ‘e laumālie lelei pē ki’i ‘eke si’isi’i. Tapu mo e ‘Eiki Sea mo e Fale ‘Eiki

‘Eiki Palēmia: Te ke to e fehu’i mo koe?

Tevita Lavemaau: Ko ‘eku ki’i ‘eke pē ‘a’aku ia ‘Eiki Sea ko u pehē ‘e au ko ‘etau fua fatongia mo e ...

Taimi: 1715– 720

Tevita Lavemaau: ... ko ‘etau taliui ki he Konisitūtone. Ko u ki’i fie ‘eke ki he Palēmia. Ko hai ‘oku ke taliui koā koe ki ai ‘oku to e, ko e la’ā pē ko e māhina pē ko e, ko ‘eku fie’ilo pē. Mālō.

'Eiki Palēmia: Ka u tali atu. Ko u tui pē ‘oku mahu’inga e hisitōliá ke tau ako pea tau lau ‘a e ‘uhinga ko eni ‘oku ou tali atú. Mei he hisitōliá mo e Tohitapú, ‘oku ‘i ai e kakai ia na’a nau sītu’a nautolu ki he laó he ‘oku ‘i ai e to e me’a ia ‘oku to e ma’olunga ange. Pea kapau te u ‘atu ha fakatātā. Kapau te tau kumi ki he hisitōlia e tangata ko *Martin Luther King Jr.* Tama maumau lao ia, maumau’i e lao ‘o ‘Ameliká. Ki’i tatali mu’a ke ‘osi eni ke hū atu ha me’a ki ho ‘atamaí.

Lord Nuku: Ki’i fakatonutonu atu pē mu’a ‘Eiki Sea. Ko ‘eku ki’i fakatonutonú pē ‘a’aku ia. ‘Oku mo’oni pē ‘Eiki Palēmia ia ‘Eiki Sea he’ene fakakaukaú. Ka ko ‘eku ki’i fakatonutonu atú, ki’i tuku fakatatafe atu a *Martin Luther King* ia mo me’a, ka tau faka’osi ā mu’a kitautolu Sea.

'Eiki Palēmia: Sea.

Lord Nuku: He ko u tui kuo kakato e ngāue ia ho Falé. Ko ‘eku fakatonutonú atu pē ia ‘a’aku.

'Eiki Palēmia: Nau nofo noa pē au ka ko e fa’a fehu’i maí.

Lord Nuku: Pea kapau leva ‘oku ‘ikai, pea tau hoko atu pē kitautolu ia ‘oku lahi pē ‘ū me’a ia. Ka ko e kole pē ia ‘Eiki Sea.

'Eiki Palēmia: Ki’i kātaki hifo. Ki’i kātaki hifo kau hanga ai leva ‘o ‘atu e me’a ko ení. Kumi he hisitōlia mo e Tohitapú. Kakai na’a nau hanga, ‘ikai ko e ‘uhinga ia na’a nau fie maumau lao, ‘ikai.

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu atu ‘Eiki Sea. Ko ‘eku fakatonutonu atú ko ‘ene me’a maí, ‘oku sai e maumau laó. Mole ke mama’o.

'Eiki Palēmia: Sea.

Lord Nuku: Ke ngofua ke fai e maumau laó. Ko ‘eku fakatonutonú ia ‘Eiki Sea.

'Eiki Palēmia: Tukuange mai mu’a ke u tali hangatonu.

Lord Nuku: Ta’ofi ange mu’a e ‘Eiki Palēmia. Kole fakamolemole ange ki ai ‘oku ‘ikai ke mau fie, ‘ikai ke mau fie kumi mautolu e hisitōliá ke kumi e kakai maumau laó.

'Eiki Palēmia: ‘Eiki Sea.

Lord Nuku: Ko e fakatonutonú ia.

'Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku mou fakafekiki moutolu,

'Eiki Palēmia: Ko e fehu'i eni ia kiate au.

'Eiki Sea: 'I he faka'uhinga e Palēmia pea ko eni 'oku ne me'a mai 'ene 'uhingá, ko u tui 'oku tonu ke tau ngata ai.

Lord Nuku: Poupou.

'Eiki Sea: He na'e 'i ai e me'a 'a e 'Eiki Palēmiá na'e 'ikai ke fiamālie ki ai 'a e Fakafofonga Nōpele ko eni mei Vava'ú. Ka ko eni kuo 'omai e tali mei he 'Eiki Palēmia pea ko 'etau ngatá ia. Te tau to e faka'uhinga'i 'ene me'á ko 'ene me'a pē 'a'ana. Ko eni 'oku ne me'a mai.

Tokanga ke 'oua 'e faka'ai'ai ngaahi fakamalanga ke maumau'i e Lao

Siaosi Sovaleni: 'A ia ko e fehu'i Sea. 'Oku ngofua pē ke tau ōmai 'o tu'uaki'i e maumau'i e laó he Fale ni? Ko ho 'uhingá ki ai Sea. Ko e 'uhingá tautefito ki he kau leka ko ē.

'Eiki Sea: Ko ia. Hou'eiki.

Siaosi Sovaleni: Kole ke tuku.

'Eiki Sea: Ko e Fale ni 'oku 'i ai e tu'utu'uni ki ai pea 'oku malu'i 'a e me'a e Hou'eiki 'i Fale ni.

Siaosi Sovaleni: 'Oku 'ikai ke tonu ke tau hanga 'o faka'ai'ai.

'Eiki Sea: 'A ia 'oku 'ikai ke malava ke mou mo'ua ki ha me'a 'oku mou me'a ki ai koe'uhí ko ho'omou me'a kitu'á, mou toki taliui leva ki he Fakamaau'angá. Ko ho'omou me'a mai ki hení, mou taliui ki he'etau Tohi Tu'utu'uní.

'Eiki Palēmia: 'Eiki Sea, fakamolemole atu mu'a Sea kātaki ko 'enau, na'e 'ikai ke u, ko e fehu'i eni ia ki he motu'a ni. Pea 'oku 'i ai hoku fatongia ke u tali.

'Eiki Sea: Ko ia 'Eiki Palēmia, me'a mai ho'o talí, pē te nau tali pē 'ikai ka ho'o talí ia. Me'a mai ho'o talí.

'Eiki Palēmia: Ko ia. Ko 'eku talí atu eni na'a ku 'osi tali atu pē 'anenaí. Ke 'ilo e me'a ko u tu'u atu ai hení, totonu ke mahino kia koe. Na'e 'ikai ke u ha'u au he hala ko ena na'a ke 'alu aí, nau ha'u au he hala kehe.

Lord Tu'ivakanō: Sea, me'a fakahela mo'oni. Nau tala atu kuo monuka e Tu'utu'uni e Falé. Pea kapau te tau to e foki, 'Eiki Palēmia. Na'a ke manatu'i na'e tu'o 3 ho'o 'alu ange he'eku kei Palēmia ke kole ke poupou'i koe ke ke Palēmia? Mahalo 'oku sai ke tau tuku ā ai Sea ka tau faka'osi, mālō.

'Eiki Palēmia: ... ka ko e fehu'i eni ia na'e mai ki he motu'a ni. Ko e fehu'i mei ho'omou tēpilé ki he motu'a ni.

Lord Tu'ivakanō: Sea, Palēmia, mālō. Tau fe'unga.

'Eiki Sea: Kole atu pē ki he 'Eiki Palēmia kātaki 'o fakakakato mai ho'o me'á he 'oku 'osi mahino kia au ho'o poiní.

'Eiki Palēmia: Mahino foki ia kia koe, ka 'oku 'i ai e fa'ahinga ia 'oku 'ikai ke fu'u mahino. Ko e me'a ia ko ē ko u lotu ai ko ē ke u to e ki'i lea atú.

'Eiki Sea: Ko ia 'Eiki Palēmia 'oku 'ikai ke u feima'u ke to e fai ha feme'a'aki he te mou iku tipeiti moutolu 'i he *issue* na'e 'ikai ke kau 'i he'etau 'asenitá.

Lord Nuku: Sea ko e 'uhinga pē fakahoha'á atú.

'Eiki Sea: Kole atu ke mou fakakakato mai ho'omou me'á.

Lord Nuku: Ko 'ene me'a mai 'oku 'ikai ke mahino kia mautolu 'ene talí, pea 'oku pau leva ke mau hanga 'o malu'i kimautolu. Kolé ia Sea.

'Eiki Palēmia: ... fuoloa. Ko u 'osi 'atu e 'ū fakatātā mei he hisitōliá pea kapau te u 'atu e Tohitapú. Ko e tangata ko ia ko Taniela, na'e 'ikai ke muimui ia ki he laó. Ka ko 'eku feinga ko eni ...

<001>

Taimi: 1720 - 1725

'Eiki Palēmia: ... ko eni 'oatu ha 'ū fakatātā ke mähino. Na'a ne fakata'e'aonga'i ia 'a e lao ka na'e lotu ia 'o hanga ki Selusalema 'o lotu toko taha. Pea kapau te u to e 'oatu ha fakatātā ko e tangata ko ia 'oku 'ilo ko eni ko *Mahatma Gandhi* tangata maumau lao. Ko e *Nelson Mandela* ko ha to e tangata maumau lao ia 'e taha. Ko e kau maumau lao eni na'a nau hanga 'o hiki e sivilaise.

Tēvita Lavemaau: Sea fakatonutonu atu. Ko e kau, fakatonutonu 'Eiki Sea. Fakatonutonu 'Eiki Palēmia ko e kau helo eni ia. Ko e kakai na'a nau fai tōnunga honau, 'ikai ko ha kakai maumau lao eni ia. Kakai ia na'a nau tauhi pea nau faka'apa'apa ki he lao e fonua. Pea na'e fakahā 'aki 'i he founga melino 'a e founga na'e taukave'i ai 'a e tui na'e tui ki ai. Ko e founga ko ē na'e fou mai ko ena na'e tutu ai e fu'u kolo hau pea mole mo'ui. 'Ikai ko ha founga ia 'oku Sai. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō 'Eua 11. 'Eiki Palēmia ko u kole atu ke ke fakamā'opo'opo mai ho'o me'a.

'Eiki Palēmia: ... ta'u 25 (mate maika) mähino. Na'e 'ave e tokotaha ko eni 'o ngāue pōpula ta'u 'e 25. Ko e hā ko e ...

Lord Nuku: 'Oku mähino pē ia Sea ka ko e tu'utu'uni ia 'a e lao. Ko e me'a ia na'e 'alu ai 'o ngāue pōpula. Ka ko 'ene fehu'i mai pē 'oku mähino pē ko e hā e me'a na'e ngāue pōpula ai 'a

Nelson Mandela ko e maumau'i e lao. Kapau na'e 'ikai maumau'i e lao 'ikai ngāue pōpula ko e tali ia Sea.

'Eiki Palēmia: ... 'oku ou hanga foki 'o ui e me'a ko iá ko e taliui ki ha ui 'oku to e fu'u ma'olunga ange. Sai pē lao ia. Faka'ofa'ofa e lao ko e 'uhinga ko e melino mo e malu 'a e fonua. Sai pē ia. 'Ikai ke u hanga au 'o fakata'e'aonga'i e lao. Na'e 'eke ange 'e Sīsū ki he kau ako fakaanga'i he'ene kau ākongā 'o maumau'i e Sāpate pea ko e tali eni na'e pehē ni. Na'e 'ikai te u ha'u au ke maumau'i e lao sai pē e lao ka ko 'eku ha'u ko ē ke fakakakato. Ko e motu'a eni 'oku fa'a ngāue'aki e fakakakato. Sai pē lao ia 'oua te tau maumau'i he ko e malu 'a e fonua ko e lao.

Tēvita Lavemaau: Sea ki'i fehu'i ki he 'Eiki Palēmia. 'A ia 'oku 'i ai ho lakanga fo'ou ko e palōfita koe he taimi ni?

'Eiki Palēmia: Kātaki 'oku 'ikai ko ha palōfita au ka ko 'eku feinga pē 'a'aku ke to e ...

Tēvita Lavemaau: 'Ikai ko e 'uhinga pē ho'o me'a pē ko eni 'oku ke me'a mai 'aki. Tokolahi e kau palōfita loi he 'aho ni.

'Eiki Palēmia: Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia 'oku tuku atu ho'o miniti 'e taha ke fakakakato mai ho'o me'a.

Me'a fakamālō 'Eiki Palēmia

'Eiki Palēmia: Ko u 'ofa atu kia moutolu Hou'eiki mālō 'aupito fai 'etau ngāue. Sea fakamālō atu he tokanga'i hotau Fale ni. Pea neongo e ngaahi tō kehekehe ko e anga ia 'etau ngāue. Fānau mou fanongo lelei pē ki he me'a 'oku hoko pea 'oku mau kole fakamolemole atu kapau 'oku mou fakakaukau 'oku felekeu e Fale ni, 'ikai. Ko e anga pē ia 'emau ngāue ko e feinga ke ma'u ha fa'ahinga mo'oni ka ko e me'a ko ē 'e iku ki ai 'a e tau fekumi ko ē ke ma'u e mo'oni te tau iku pē 'o tō kehekehe. Kae kehe Sea ko u 'oatu e fakamālō ki he Feitu'u na mālō 'aupito fai 'etau ngāue tatakī lelei pea pehē pē ki he 'Eiki Minisitā ki he Sea e Kōmiti Kakato mālō 'aupito e fai 'etau fatongia. Ko e me'a pē 'oku hoko 'oku 'i ai e fa'ahinga 'o kimautilu 'oku 'ikai ke mau fiamālie ki he anga ho tatakī ka ko e anga ia 'etau fai 'etau ngāue mo 'etau, ko hono lau fakakātoa Hou'eiki ko u pehē fakamālō e ngāue.

Ko e ta'u faingata'a eni makehe mei he ngaahi *issue* angamāheni 'etau ngāue ka 'oku 'i ai 'a e fo'i makehe e 'aho 'i he ta'u ni 'a eni pē ko eni na'a tau toki fihī ai 'o a'u mai ki he mōmeniti ko eni. Pea kuo 'osi māhino māhino pē ki he tautolu kātoa. Ko e motu'a ni na'a ku 'i ai foki 'eku fa'a lea atu fuoloa ko au ko e fu'u 'ata pē. He 'ikai ke, te tau tuli 'etautolu e 'atā 'oku 'ikai 'ikai ke 'i ai hano fu'u mahu'inga he 'ikai ke tau ma'u 'etautolu. Ko e me'a 'oku mahu'inga 'a e *principle* 'oku tui ki ai ha taha he 'e mate sino ka 'e kei mo'ui e *principle*. Pea ko u kole atu 'oua te mou tuli holo e fu'u 'ata te mou hela'ia.

Lord Tu'ilakepa: Sea fakatonutonu atu e Palēmia. Palēmia 'ikai ko ha 'ata e Feitu'u na ko e fu'u tangata kakato. Pau ko ha 'ata e Feitu'u na ko u mānavasi'i au ...

Taimi: 1725-1730

Lord Tu'ilakepa: ...homau 'apí na'a 'ohovale pē kuo ke me'a po'uli ange koe 'o hū homau falé. Lolotonga ha'aku mohe 'aku mo hoku fāмили, tuku 'aupito 'aupito 'a e me'a ko ia na'a faifai kuo tau tui tēvolo 'i he ngāue 'a e me'a ko ení 'Eiki Sea. Kapau ko ha me'a fakatohitapu 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke ...

'Eiki Sea: Fakafofonga 'oku ou tui ko e 'uhinga 'a e 'Eiki Palēmia 'oku taimi nounou pē 'ene taimi 'i māmani.

'Eiki Palēmia: Ko ia ko 'etau ha'u pē mo tau 'alu.

'Eiki Sea: 'E te tau hoko atu tautolu ia ka ko e Fale Alea fo'ou te nau ha'u he kaha'u te nau manatu mai pē ko e fu'u 'ata tautolu. 'Eiki Palēmia kuo 'osi ho taimi.

'Eiki Palēmia: Ko ia, mālō 'aupito 'a e fai 'etau ngāue hou'eiki, 'oatu 'a e talamonū kiate kimoutolu, moutolu mei Ha'apai, Vava'u, mo Niua 'oatu 'a e talamonū mo kimoutolu fānau. 'Ofa ke tau ma'u ha Kilisimasi fiefia, pea 'oua te mou to e 'ave ha fa'ahinga me'a mei heni 'oku 'ikai ke hā atu kia kimoutolu ko e ta'efe'unga, tau 'ave pē me'a ko ē 'oku lelei mei he Fale ni. Ko ia 'oku pehē 'eku kole fakamolemole atu Sea kapau 'oku 'i ai ha tō'onga 'a e motu'a ni 'oku 'ikai ke mou hoa mo ho'omou fakakaukau, ko e anga pē ia 'a e ... ko hoku ta'u faka'osí pē foki 'a e teemi ko eni teemi ko eni, pe au mālōlō ā ka mou fiemālie. Ko ia 'oku pehē 'eku, mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Mālō 'Eiki Palēmia, Fakafofonga Vava'u 16, miniti pē 'e taha. Me'a mai.

Tokanga ki ha tali pau mei he Pule'anga ki he fokotu'u mei he Kōmiti Fili Fefolau'aki

'Akosita Lavulavu: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea, pehē foki 'a e fakatapu ki ho Fale 'Eiki ni. 'Oku ou kole fakamolemole atu Sea 'i he 'eku to e fakahoha'a 'oku ou lave'i pē 'oku ma'u loloa 'a e fakataha 'i he efiafi ni. Kā 'oku ou faka'amú Sea ko e finemotu'a ni 'oku 'ikai ke u ongo'i 'oku ou fiemālie 'oku ou ongo'i tautea lahi 'aupito Sea 'i he 'ikai ke 'i ai ha tali pea mei he Pule'angá fekau'aki pea mo e kole pea mo e fokotu'u mai ko ē pea mei he kōmiti. 'Oku ou tui pē Sea 'oku ke mea'i 'i he uike kuo 'osí na'e kole mai 'e he Pule'angá ke mau fengāue'aki pea tukuange mu'a ha faingamālie meimei uike 'e taha ke nau fai ha vakai ki he fokotu'u na'e fakahoko ange pea mei he kōmiti, pea nau 'omai ha tali, pea na'a nau kole mai ke 'omai'a e tali 'i he 'aho ni, 'aho Tu'apulelulu. Pea ko e 'aho Tu'apulelulú eni Sea, pea 'oku ou faka'amu 'e lava 'a e Pule'anga 'omai ha tali.

Tokanga ki ha fakalelei vāhenga ma'a e kau faiako lautohi Vava'u

Ko e me'a leva hono ua Sea, ka u faka'osí ai leva 'eku me'a 'oku ou faka'amu ke u fakahoha'a ki ai. Ko e ki'i fakahoha'a eni ia pea mei he kau faiako lautohi pea mei Vava'u. 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e hoha'a lahi 'aupito pea mei he kau faiako lautohi 'i Vava'u, 'oku fekau'aki eni ia pea mo e

me'a ko eni ko ē ko e *increment*. 'A ia Sea pē ko 'enau ngaahi hiki vāhenga monū'ia fakata'u, 'oku na'e fa'a 'oange kia tekinautolu. 'I he 2016 'oku ou tui mahalo na'e 'omai ...

'Eiki Sea: Me'a mai ho'o kolé toki fakamatala 'aki ha līpooti, 'osi ho'o taimi.

'Akosita Lavulavu: Ko ia Sea 'a ia ko e ...ki he Feitu'u na pea mo e Pule'angá 'oku fiema'u 'e he kau faiako lautohi ke totongi ange mu'a 'enau *increment* pea mei he 2016/ 17, 17/18. Na'e lava atu 'a e PSC 'i he uike kuo 'osí 'o fakataha mo kinautolu 'o talaange te nau toki vahe pea mei he PMS 'i he Siulai 2018 kae hili ko ia 'oku te'eki ai ke fakakakato mai 'a e fo'i ta'u 'e ua ko eni kuo 'osi. Ko e anga pē fokotu'u pea mo e kole atu ki he Pule'angá ke 'omai mu'a ha tali fakafiēmālie ki he kāinga. Mālō Sea.

Talamonū ki he feinga tau 'Ikale Tahī & talamonū Kilisimasi

Siaosi Sovaleni: Ki'i haafe miniti pē au Sea pea tali 'e he Feitu'u na. Tapu mo e Feitu'u na tapu mo e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale. 'Oku ou manatu'i pē 'e au Sea 'a e tau kei ko e fakamanatu pē eni ia 'etau kei ma'u 'a e Mate Ma'a Tonga mo e timi 'akapulu liiki ko ia. Kā ko e fakamanatu atu pē Sea ke tau talamonū atu ai pē ki he 'Ikale Tahī, kamata 'enau feinga va'inga 'i he *weekend* ko eni, pea mo e Papeliane 'a Falanisē, kae 'uma'ā 'a e tau pea mo Uelesī, he'enau hoko atu ko eni 'i he'enau *tour*, ko e 'uhingá pē ke nautolu ko ena 'oku fanongo mai ko ena mei tu'a ko 'etau to e timi ai pē eni 'e taha, tau hokohoko atu ai pē hei'ilo na'a ma'u ai hatau kilisimasi fiefia, *on the same note* 'oatu ki he Feitu'u na Sea, kae 'uma'āá 'a e 'Eiki Palēmia, ha faka'amu pē temo ma'u ha kilisimasi fiefia kae 'uma'āá 'a e mēmipa 'o e Fale ni, pea mo ha fakataha Fale Alea to'utupu lelei kia kimoutolu kau to'utupu ko eni 'i he efiāfi ni. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki kapau 'oku kei toe lahi ho'omou ngaahi feme'a'aki kou fokotu'u atu ko e 'uhinga ko e 'osi eni 'a e houa 'e ua, ke tau mālōlō pea tau toki foki mai 'o aofangatuku.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea fakamolemole ko e ki'i me'a pē ia 'e ua. 'Oku 'ai pē ke ki'i fakamatala atu.

'Eiki Sea: Ko ia, kapau 'oku taha pē ua pē tolu, ua, mou me'a hake ke tau mālōlō.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<005>

Taimi: 1745-1750

Sātini Le'o : Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea : Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Kimu'a pea tau mālōlō, na'e 'i ai e me'a na'e tokanga ki ai 'a Vava'u 16, mo Tongatapu 3, pea 'oku ou kole atu ki he Hou'eiki Pule'angá ke 'omai ha tali 'oku fakafiēmālie ki he Vava'u 16, ko e 'uhingá ka tau lava hoko atu. 'Eiki Minisitā Ako.

Tali 'a e Pule'anga ki he kole fakalelei vāhenga

'Eiki Minisitā Ako : Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga, tapu mo e 'Eiki Palēmiá kae'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti. Tapu ki he Hou'eiki Nōpele Fakafofonga 'o e Fonuá, tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Pehē Sea, na'e me'a hake 'a e Fakafofonga mei Vava'ú 'o ne lave'i mai 'a e hikihiki fakata'u ko eni 'a e kau faiakó *increment*. Ne 'osi fetu'utaki mai kiate au, pea u fakahoko ki ai 'a e talí, pea 'oku ou pehē 'e au kuo fiemālie ai, ka ko eni 'oku mau ngāue ki ai. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Ha'apai 12.

Mō'ale Fīnau : Sea, tapu mo e Feitu'u na. Sea, ko e ki'i me'a si'isi'i pē eni 'Eiki Sea. Koe'uhi foki 'Eiki Sea, 'ikai ke ta'ofi foki 'a e kau Fakafofongá 'Eiki Sea mei he talatala atu ko ia 'enau ngaahi fiema'ú. Me'a pē 'a e Feitu'u na 'Eiki Sea, pea 'oku ou tui ko 'etau foki mai ko ia he ta'u fo'ou 'Eiki Sea, lava leva ke fai hano fakatonutonu, 'a e fa'ahinga talatala ko eni 'Eiki Sea 'oku fai atu. Ko hono 'uhingá eni 'Eiki Sea. Ko hono 'uhingá eni 'Eiki Sea, 'e lava pē ke kovi pea lava pē ke sai. Fakatātā. Kapau 'e 'ikai ke u talatala atu au ia, 'e talamai leva 'e hoku kāingá, ko e hā ho'o me'a na'a ke 'alu 'o fai 'i Fale Aleá, 'ikai ke ke hanga 'e koe 'o tala 'emau fiema'u. 'A ia ko hono kovi foki ia 'Eiki Sea, ka ko hono lelei foki 'Eiki Sea, ko e fanongo mai 'a e kāinga ki ai. Kole fakamolemole pē au ki he Hou'eiki Fakafofongá fakamolemole na'a pehē ko u hanga 'o fakasi'ia 'a e me'a ko eni. Ka 'oku ou ki'i tokanga ki he me'a ko eni 'Eiki Sea, koe'uhí ko e fanongo mai 'a e kakai 'o e fonuá 'Eiki Sea 'oku pelepelengesi, na'a ke me'a pē 'aneuhu 'Eiki Sea, ke tau matu'aki tokanga 'aupito 'aupito ki he 'etau tipeití, ke tonu, koe'uhi he 'oku fanongo mai 'a e kakai 'o e fonuá.

Ko ia 'i he'ene pehē 'Eiki Sea, 'oku ou mate au hono fie talatala atu 'a e ngaahi me'a lahi fekau'aki ho hoku vāhengá 'Eiki Sea, pea 'oku fanongo mai hoku kāinga. 'Oku ou manavasi'i 'i he 'ikai ke u hanga 'o pu'aki atu 'Eiki Sea 'a e ngaahi me'a ko eni, telia na'a nau hanga 'o fakamaaua au 'Eiki Sea 'i ha'aku foki atu. 'Oku 'uhinga foki 'Eiki Sea 'a 'eku 'oatu 'a e me'a ko eni, koe'uhí, ko e anga 'o e natula 'etau Fale Aleá 'Eiki Sea. 'Oku ou faka'amu Hou'eiki, ke tau hanga mu'a 'o hiki e lēvolo hotau Falé ni, ke tau fonga fakataha, 'ikai ke ngata pē mo e laó, ka ke tau hanga 'o ako'i 'a e kakai 'o e fonuá 'oku muiaki mai. Koe'uhí ke lava ke nau ma'u 'a e fo'i fakatātā totonú, 'a e taimi, pea mo e ngaahi me'a 'oku mahu'ingá 'Eiki Sea. Pea ko ia 'Eiki Sea, 'oku ou fokoutua hake pē au he mōmēniti ko eni ke u feinga ke u hanga 'o 'oatu 'i ha fa'ahinga tu'unga 'oku hiki hono lēvoló, ke u 'oatú, pea 'oku ou fiu feinga ki ai 'Eiki Sea. Kae tuku ke u kamata 'aki 'a e me'a ko eni 'Eiki Sea, koe'uhi kuo tau fai 'a e ngaahi lea ko eni, pea 'oku ou loto ke u 'oatu pē ...

<008>

Taimi: 1750-1755

Tokanga ki he fiema'u mei he kau failautohi Ha'apai ki he FITA

Mō'ale Fīnau: ... 'Eiki Sea 'uluaki pē, ko 'eku kole ki he 'Eiki Minisitā 'oku 'i ai e ki'i kautaha ko e FITA ko e FITA 'a e kau faiako ko e me'a ko ē 'oku fakahā mai 'e he ni'ihī 'o 'emau kau faiako ko e kautaha ko eni 'oku totongi 'enau silini mahalo ko 'enau 'inasi pē ko e hā hono ui pea 'oku 'i ai 'enau ni'ihī 'oku nau talāsiti ki ai, pea ko e ni'ihī ko eni 'oku nau hanga 'o tokanga'i e

silini ko eni mo tokanga'i e ngaahi fiema'u 'a e kau failautohi pea na'e ki'i fuoloa foki Sea 'a e fononga mai 'a e kautaha ko eni, 'oku 'i ai 'enau ngaahi mo'oni 'oku nau tui ki ai 'i ai mo 'enau ngaahi *principle* 'i ai mo 'enau ngaahi tokoni mo 'enau ngaahi ala me'a pehē kā 'oku lipooti mai 'e he kau failautohi 'i Ha'apai 'Eiki Sea mahalo 'oku lava eni ha māhina 'e tolu pē fā 'enau fetu'utaki mai ki he taki 'o e *FITA* 'oku 'ikai ke to e fetu'utaki ange ia 'Eiki Sea.

Kā 'oku to'o foki 'enau vahe 'Eiki Sea 'i he'enau ...to'o ia mei he'enau pangikē 'o fakahū ia ki he'enau silini ko ē *FITA* 'oku 'i ai 'enau silini 'oku to'o pea ko e fetu'utaki mai ko ē 'a e kau failautohi ki he pangikē 'oua te nau toe to'o 'enau vahe 'oku fakahā ange ia 'oku 'i ai e lao ia 'a e *FITA* kuo pau ke to'o ia 'ikai ke nau toe kau nautolu he'enau vahe *automatic* pē 'enau toho, ko e kole 'Eiki Minisitā ke ki'i fakamahino ange mu'a ki he ni'ihi ko eni 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e *FITA* he 'oku nau toutou telefoni mai ki nautolu ki he 'ofisi 'oku 'ikai ke toe tali ange 'a e 'ofisi ia 'oku nau fekumi 'ikai pē ke ma'u ha fakahā mei ai 'Eiki Sea ko e 'uluaki ia e me'a 'oku ou tokanga ki ai 'Eiki Sea.

Ko hono ua 'oku ou kole fakalukufua pē ki he me'a na'a ku lipooti Ha'apai 12 ke mou tokangaekina ange Hou'eiki 'a e ki'i me'a ko eni 'oku lipooti mahino pē ki he Hou'eiki Minisitā 'ikai ke u to e hanga 'o fakahingoa kā ko u 'oatu pē 'a e kole ko eni ki he Hou'eiki ke mou manatua ange 'a e me'a ne u fakahoha'a ki ai kā ko u ki'i tokanga makehe ki he *FITA* he 'oku 'i ai 'a e silini ia 'a e kau failautohi 'oku mole pea 'oku nau fiema'u 'enautolu ia 'ikai ke nau to e fie kau nautolu ia he *FITA* loto nautolu ia ke tukuange 'a 'enau silini ke foki ki he'enau *account* ke kakato teuteu e Kilisimasi mo e ngaahi me'a pehē.

Ko hono fakalukufua 'oatu 'eku fakamālō ki he Feitu'una fakamālō ki he Hou'eiki Nōpele 'o e fonua mālō e fua fatongia pehē ki he Hou'eiki Pule'anga 'Eiki Palēmia kuo fai hotau akonekina tau fononga mai he ngaahi uike ko eni pea ko u tui ko e me'a 'oku totonu ke tau foki mo ia 'Eiki Sea ke tau foki pea mo e ako ma'olunga 'aupito 'aupito ke tau angatonu mo tau fua totonu tau fatongia ma'a e kakai e fonua. Ko e taimi pē te tau fakahoko atu ai hotau fatongia 'i ai e ki'i lea 'oku pehē 'Eiki Sea ko e me'a 'oku mahu'inga ko e falala mai 'a e kakai 'o e fonua kia kitautolu ko e hā hotau fatongia kia kinautolu 'ofa atu kia kimoutolu talamonū ke mou ma'u ha Kilisimasi fiefia mo homou ngaahi fāmili mālō Hou'eiki.

Kole Pule'anga tukuange 'isiu kau faiako Ha'apai ke nau ngāue ki ai

'Eiki Minisitā Ako: Tapu mo e Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Fale Alea 'o Tonga ko e fie fakahoko atu pē tali ki he me'a ko eni 'oku tokanga mai ki ai 'a e Ha'apai 12 'o felāve'i mo e *FITA*. 'Oku 'i ai 'a e kautaha *credit union* 'oku ua ko e kautaha 'a e kau faiako mo e kautaha 'a e *PSA*. Ko e kau faiako 'oku nau to'o vāhenga kā koe'uhī ko eni kuo mahino kiate au 'a e fakamatala mai ko ena. 'Oku ou kole fakamolemole ki he kau faiako kapau 'oku 'ikai ke malava lelei 'o fakahoko atu mei Nuku'alofa ni 'a e fatongia 'o e kautaha kae tuku mu'a ke u to e sio ange ke to e vakai'i 'a e tu'unga ko eni 'oku tokanga mai ki ai 'a Ha'apai 12 mālō.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia,

Fokotu'u Palēmiá ke lisi ange ngaahi fiema'u fekau'aki mo e Poate Taulanga

'Eiki Palēmia : To e tu'u hake pē 'Eiki Sea ke toe ki'i tokoni atu ki he me'a ko eni na'e 'ohake fiema'u 'a Ha'apai. Fatongia ko eni 'a e *Port Authority* mo 'enau ...ko e fakataha na'a ku kole ki he fakataha 'anenai ke nau hanga ange 'o lisi mai 'ai mai ha pepa hangē ko eni, totongi 'ete ngaahi me'a tangai kava 'oku fiha 'ai fiha faingofua 'emau talanoa 'apongipongi he 'oku pau ke ha'u ki ai 'a e me'a pau ke ha'u ki ai 'a e *CEO* ha'u ki ai mo ha tokoua mei he me'a, hanga 'enau 'o lisi mai ha ki'i pepa 'a e me'a ko ē 'oku na loto ke 'ai mai 'uhinga ke mau femahino'aki pea ko e tokotaha eni ko ē 'oku kei 'i ai e Minisitā Mo'ui 'oku kei nofo pē 'i he Potungāue ko ia pea te u to e kau pē mo au he fakataha kā ko e me'a mahu'inga taha ko e hā e me'a ko ē 'oku mou talamai kapau 'oku mou pehē 'oku mamafa e uta

<007>

Taimi: 1755 – 1800

'Eiki Palēmia: .. tohi'i mai 'e moua e me'a ko ē 'oku mo hanga 'o, mo loto ke 'ai ki ai. Pē ko e hā pē ha fa'ahinga me'a, ko e 'uhingá ke faingofua 'etau fakatahá 'apongipongi. Pea ko u tui te tau vete 'apongipongi e me'a 'oku palopalemá.

Lord Tu'iha'angana: Sea ke u ki'i fehu'i mu'a ki he Palēmia. 'Uhingá pē na'a ku kau he Kōmití, ka 'oku hoko au 'o talifaki. 'Ikai koe, 'a ia ko e mahino ki he motu'a ni, ko e feinga 'a e Pule'angá ke, ko e kolé foki ko ē pea mo e fokotu'ú ke *wave* e *policy* ko ē ngofua ke *pick up* he 'ū vakauta mulí e *domestic*, he ke nau he fo'i vaha'a 'o eni mo Vava'ú. Ka ko e, 'a ia ko e 'uhingá Palēmia e Pule'angá he taimi ní, mou lotó pē ke fai pē ha talanoa ke 'oua kae feinga'i pē *FISA* ke nau fai e fatongiá. Ko ia?

'Eiki Palēmia: 'Ikai ko 'eku 'uhingá 'aku ko e hā e fiema'u ko ē me'a 'oku nau loto ko ē ke 'ái he Pule'angá. Ha'u nautolu mo ia 'apongipongi kae ui ē kau me'a ko ē pea mo tau fetalanoa'aki.

Lord Tu'iha'angana: Pea kau ai pē mo e me'a ko ē ki he *policy* mo e me'a ke mou talanoa.

Tui Palēmia malava ke vete palopalema he fefolau'aki uta vakatahi

'Eiki Palēmia: 'Io, vete ai pē 'apongipongi ke 'osi.

Lord Tu'iha'angana: Mālō.

'Eiki Palēmia: Ko e me'a ia ko u loto ki ai. Tohi'i mai 'emoutolu ko e hā e me'a 'oku mou fiema'ú, ka tau ta'utu kātoa ai. Pea ko e tokotaha eni ko ē 'oku kei 'i ai. Pea te tau, ko u tui te tau lava pē 'o vete pē 'apongipongi. Ka ko e me'a eni, he 'ikai ke lava e Minisitā mo au 'o pehē atu, fai e me'a ko eni 'oku ma tu'utu'uni atú. Ka te tau mahino pē he fo'i taimi te tau talanoa ai 'apongipongi. Mālō.

'Eiki Sea: 'Eua 11.

Kole

Tevita Lavemaau: Tapu pea mo e 'Eiki Sea mo e Hou'eiki Mēmipa e Falé. Fakamolemole pē 'Eiki Sea ke u fakahoha'a he ki'i miniti pē 2. Sea, ko 'eku tu'u hake pē au ia ke fakamanatu atu ki

he Hou'eiki, 'Eiki Palēmia pea mo e Minisitā kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa e Fale ni. 'Oku kamata he Monite uike kaha'ú fakamanatu ai 'i Tonga ni 'a e ta'u 50 'o e 'Univēsiiti ko ē 'o e *South Pacific*. Pea 'oku fai e ki'i laka 'i he Tu'apulelulú. Fakaafe'i atu e 'Eiki Palēmia mo kimoutolu kotoa pē 'oku poupu'i e akó ke mou me'a ange ke tau kau hono fakafiefia'i 'a e maka maile ko eni he kuo fua tofui 'i he fonua pea mo e siasi kae 'uma'ā e fāmilí 'a e vīsone mama'o ko ia 'a e Tama, 'a e Fale, 'a Fale lahi. Hangē ko ia 'oku mou mea'i, ko e 'uluaki *chancellor* ko Tupou IV. Pea hokohoko mai ko ia 'oku ai pē mo e kole Sea ki ho Fale 'eiki ko e 'uhingá ko e ki'i fakamokomoko he 'aho ko iá ha tokoni mei ho'o voutí ke mai ke tokoni ki he mātu'a ko ení ke fai'aki ha ki'i fakamokomoko 'o e fānau akó 'i he 'aho Tu'apulelulú. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: 'Eua 11 to e fakamahino mai angé ko ho'o kole vouti fē.

Tevita Lavemaau: Sea ko e kole atu pē ha ki'i melenga he, mei he vouti 'a e Feitu'u na.

Lord Tu'iha'angana: Sea ke u ki'i tokoni atu kapau 'e tali 'e he Feitu'u na ke, 'a e kole ko ē.

'Eiki Sea: Me'a mai.

Fokotu'u to'o he vouti *hospitality* kau ako tutuku USP 'enau ki he ta'u 50 'univēsiiti

Lord Tu'iha'angana: Kau Kolisi Tutuku ko ē *USP*, to'o 'enau *hospitality*, 'o fe'unga ia ke 'ai ē, 'oku 'uhinga lelei ia he 'oku 'i ai 'enau taki pa'anga 'a e kau Mēmipa ko eni 'oku 'ikai ke Minisitā, taki 500 he māhina. Sio ange, me'a ange ki ai ko 'eku, mahalo ko e kau Kolisi Tutuku 'e toko fiha he tafa'aki ko ē mo ē mo e Hou'eiki Minisitā. Ko e takimu'a e 'Eiki Palēmia he ko e Kolisi Tutuku e *USP*. Nau lukuluku 'enau *hospitality* ko ē mahina 'e 1 kuo fe'unga ia kae 'uhingá kae 'oua to e... ko 'etau feinga ke tau, ko e tukuhau eni e kakaí Sea, 'oku tau to'o pē mei ha me'a ko kē 'oku 'uhinga lelei. Pea ko e kole 'a e Fakafofongá 'oku 'uhinga lelei. To'o pē mei he 'enau *hospitality* 'a e kau Fakafofonga ko iá. Mālō.

Tevita Lavemaau: Fakamālō atu he ma'u fale'í.

'Eiki Sea: Ko ia 'Eua 11. Kole atu ki he Kalake ke 'ave takai ha tohi hiki pē hingoa pea mo e lahi ko ena e pa'anga ko ē 'oku faka'amu ki ai ke tākakí ke 'ave takai 'apongipongi. 'Uluakí pē 'Eua 11. Hou'eiki, ko e taimi ko ení 'oku ou tui 'oku tonu ke 'ave ha faingamālie ha Fakafofonga mei he tēpile takitaha ke 'omai ha'amou me'a faka'osi kimu'a pea tau mālōlō. Fakafofonga Nōpele Vava'ú me'a mai.

Ngaahi fakamālō mei he ngaahi tepile he teu mālōlō e Fale

Lord Tu'i'āfitu: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea ko e Sea e Fale Alea 'o Tonga. Fakatapu ki he Sea e Kōmiti Kakatō. Ko u fakatapu makehe heni ki he 'Eiki Palēmia 'o Tonga kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā e Kapinetí. Pehē ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele kae pehē ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. Sea, 'oku 'i ai e loto hounga'ia a'usia e toumui e ngāue ho Falé he 'aho ni. Pea 'oku 'i ai e fakamālō lahi mei he tēpile ko ení, fakafofonga'i atu e Hou'eiki Nōpelé, 'a e ta'imālie 'i he fatongia ...

Taimi: 1800-1805

Lord Tu’i’āfitu: ... hia mamafa ‘etau kau ‘i hono ha’amo ‘o e ngāue’i ‘o e fonua pea mo e Pule’anga ko e ‘uhinga ko hono kakai ‘enau malu. ‘Oatu ai e fakamālō loto ma’olunga kiate koe Sea ‘a ho’o tataki lelei e Fale. Pehē pē ki he Sea ‘o e Kakato, Tokoni Sea he ngaahi taimi lahi ‘o ‘ene tataki ho Fale ni pea pehē ki he Kalake mo ho’o kau ngāue. ‘Ikai ke to e ‘i ai ha veiveiua ia ‘a e tēpile ko eni ‘a e ngāue ‘a e fatu mo e tataki ‘e he Feitu’u na ‘emau to e faka’ilonga fehu’i ‘a ho’o tataki ‘oku fai. Ka ‘i ai ha tōnounou ko e tōnounou pē ia ‘a kimautolu ko eni ‘a e tēpile ko eni.

Ka ko e tēpile ko eni ‘Eiki Sea hangē pē ko e fakatatau ki he ngāue ‘a ho’o Fale Alea na’a mo ha Fale Alea ‘o māmani ko e ngāue lahi na’e fai he Hou’eiki Nōpele ko e fai pē ‘emau *homework*. Pea kapau ‘oku tō ki tu’a pē ‘oku tō loto pea kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano mahu’inga hangē ko e fu’u ta’u ‘e 30 tupu ko eni ‘oku fa’a me’a ‘aki ‘e he ‘Eiki Palēmia ‘o Tonga ko e fatongia pē ia ke fai ‘a hono fakafehu’ia, faka’uhinga’i pea fai ai mo e ngaahi fatongia kehekehe ‘o e tēpile ni. ‘Oatu ai ‘a e fakamālō ki he Feitu’u na Sea.

Pea ki he ‘Eiki Palēmia ‘o Tonga ko u tui ko e fatongia kuo tataki he tēpile Hou’eiki ko e ngaahi mata ia ke fai’aki e fakamata ‘o e lao hono fatu he Fale ni ke ‘i ai ai ha mata’ikoloa ke fe’unga mo hono tataki ‘o e fonua ni pea fakatatau ki he Konisitūtone mo e tō folofola e ‘Uluaki Fā ‘oku tau taha kotoa pē ‘i he ‘uhinga ‘o e fakatupu ‘a e tokaima’ananga ko e ‘Otua pea ‘oku fakahā ia ‘i he moto pea mo e fuka ‘o e fonua. ‘Eiki Palēmia ka ‘i ai ha tōnounou ‘a e tēpile ni ko ‘emau fatufatu atu pē ‘i he Fale lalava ni ko e tukufakaholo ‘o e Fale Alea ‘o Tonga ke fai pē ha tokoni ki he Feitu’u na ‘a e tataki ‘o e Pule’anga. Me’a mahu’inga taha ‘a e kau atu ‘a e tēpile ni kae ‘uma’ā e tēpile ‘a e kakai si’i Fakafofonga ‘o e kau Fakafofonga ke fatu e lao. Pea ko ia ‘oku fai ‘aki ‘etau tui ‘a ‘etau vaivai ke fakatonutonu ‘a hotau fatongia ‘etau taliui ki ai hangē ko ia ‘oku fa’a me’a ‘aki he Feitu’u na ‘o e pule lelei.

Pea ki he kau Fakafofonga Kakai ‘oku ‘oatu e fakamālō, ki he motu’a ni ta’u faingata’a eni mo fihī. Pea neongo ko e taimi lavea ma’u pē ‘oku tau va’inga ai ka ‘oku tau va’inga’i ‘etautolu he taimi lavea ‘a e miniti ‘e 80. Ongō’i ‘e he Pule’anga ‘oku ‘i ai e pole pea mo e ngāue ke nau fai ‘i he lelei ‘a e tīpeiti.

Ki he Hou’eiki Minisitā fakamālō atu ho’omou tu’u tafa’aki poupu ki he ‘Eiki Palēmia ‘a e ngaahi fatongia. ‘Oku ‘ikai ko ha ta’u si’isi’i eni, ta’u faingata’a ‘aupito eni ‘a hono fakapa’anga ‘o e ngaahi fatongia mo e hoko e ngaahi fatongia fakalukufua ‘o e fonua. Fakamālō atu homou tokoni ki he ‘Eiki Palēmia neongo ‘a e hangē ko ē ‘oku tau fetō’aki ka na’e tō loto mālie pē me’a kotoa pē ‘i he fonua ni fakahā ia he fiefia ‘a e kakai. Mālō pē mo e pule ‘a Sīhova ke ‘oua te tau mālohi he Mate Ma’a Tonga na’e ‘ikai to e mei ‘i ai ha Lao ia e Sāpate heni. Ka ko hono fakakātoa ko e to’o fatongia poto ‘a e Pule’anga ‘oku tala ai e lelei ‘o e kau muimui mo e fatongia ‘oku fakahoko mo e tau’atāina ‘a e tokotaha kotoa pē.

Faka’osi Sea, talamonū atu e tēpile ni fakafongia’i atu e Hou’eiki Nōpele pea pehē ki he Hou’eiki Fakafofonga Kakai e talamonū ki he Feitu’u na. Tauange mo Sīhova ke ne fakamonū’ia mo

tapuekina mo fakamaama e Feitu'u na 'i he ngāue lahi 'oku 'ikai ko 'etau toki kamata eni. Hangē ko e lau e taha 'o e kaungāme'a lelei 'o *Martin Luther King*. 'Oku 'ikai ko e kamata eni 'a e kolosi ka 'oku to e 'i ai e ngāue ia 'oku te'eki tau kamata tautolu mo ia. Tauange mo e 'Otua Mafimafi ke ne tapuekina e Feitu'u na kae pehē ki ho Fale. 'Oku pehē e talamonū ki he Feitu'u na 'Eiki Palēmia...

<002>

Taimi 1805-1810

Lord Tu'i'āfitu: ...ia 'ilonga 'a e a'usia ho ta'u pea neongo 'oku mau kei tamaiki, kā ko ho'o me'a 'oku fakahā ai 'a e me'a ia 'oku ke a'usia. 'Oku 'i ai pē lea 'a e mātu'a, sai pē ko e tai 'e hoko atu, pea ko e ta'u fakafolofola kuo ke a'u ki ai, fe'unga pē ia, ke ke tali 'a 'emau fai atu 'a 'emau talangata'a, 'a e fatongia 'oku to'o 'e he Fale ni, kā 'oku ke ha'amo lelei pē 'Eiki Palēmia, kae 'umāā 'a e Hou'eiki Minisitā. Tauange mo e 'Otua Māfimafi ke ne tāpuekina 'a e Feitu'u na, 'oku hanga taha hake 'a e kakai ki ha faka'osinga 'o e ta'u ni ke tataki lelei te ne fai, ke to e 'i ai mai ha Mate Ma'a Tonga, ke to e 'i ai mai mo ha ongo'i 'o e loto 'o e Tonga 'oku fai 'aki 'ene fakakaukau hangē ko 'etau talitali 'a e Pilinisi 'o Pilitānia, fola pē 'etau ngatu 'aki 'etau māfana he'etau ongo'i ko e Tonga kitautolu, 'ikai ke 'i ai ha fakapa'anga ia te tau mo'ua ki ai. Tālamonū atu kiate koe 'Eiki Palēmia kae 'uma'āā 'a e Tokoni Palēmia neongo 'oku 'ikai ke ne 'i heni, fai atu'a e fatongia 'oku tu'utu'unia 'e he Pule'anga pehē ki he Hou'eiki Minisitā.

Ko hono faka'osī Sea, 'a e Talamonū ni mo e fakamālō, kole fakamolemole atu 'a e tēpile ni, 'i ai ha anga pē to'o fatongia ho Fale 'oku 'ikai ke fe'unga mo e tu'unga falala'anga tukufakaholo 'o e tauhi kakai, Sea, hangē pē ko e me'a 'a e Feitu'u na, pule pē pālōti ho Fale pea 'oku pau leva ke tau tukufetuli ko hai te ne ma'u 'a e pale. Ka ko hono fakakātoa 'oku mau tali lelei 'a e tu'utu'uni 'oku fai 'e he Feitu'u na Sea, pea 'oku mau fakamālō atu, pea pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e talamonū tauange mo e hokosia 'a e hoko mai 'a e Kilisimasi ke ma'u 'a e ngaahi loto fale kotoa pē Fale ni, ha tāpuaki, pea pehē ki he hokosia 'a e ta'u fo'ou na, mo ha tāpuaki faka'otua, neongo 'etau vaivai ke tau hoko atu ā ke toka mai hono finangalo pea ke lāngilangi'ia ai pē 'a e 'Otua Māfimafi 'i he fatongia 'o e ngaahi kelesi e tāpuaki 'oku toka ma'ae Feitu'u na Sea, pehē ki he 'Eiki Palēmia mo kimautolu ni kotoa. Fakakātoa mau fakamālō atu Sea mo e talamonū pea pehē ki he 'Eiki Palēmia, leveleva 'a e fakahoha'a kau tau atu.

(Na'e pasipasi kotoa 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale)

'Eiki Sea: Tongatapu 3, me'a mai.

Siaosi Sovaleni: Tapu mo e Feitu'u na Sea, pea mo e 'Eiki Palēmia pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Sea ko e tu'u hake pē 'o fakafofonga'i atu 'a e kau Fakafofonga 'o e Kakai, 'oatu pē heni ha fakamālō ki he Feitu'u na 'i he tataki lelei mai ko eni 'a e ngaahi māhina mai ko eni 'amanaki mai ko eni ke tau a'u atu ki he talitali 'a e Pilinisi 'o e Melino, 'oku 'i ai 'a e kole fakamolemole atu kapau na'e 'i ai ha tōnounou 'i he kau Fakafofonga ko eni 'o e Kakai 'i he fakahoko fatongia, kā 'oku ou tui pē 'oku mea'i pē 'e he Feitu'u na, ko e 'uhingá pē ko e mamahi'i 'o e fatongia, pea mo e feinga pē ke fai 'a e lelei taha Sea, ki he Tokoni Sea 'o e Fale Alea, fakamālō atu 'i he ngaahi taimi na'a ke tataki mai ai 'a e Fale, 'ilo pē ngaahi taimi lahi 'oku ki'i sopusopu

‘a natula, pea ‘oku ‘i ai ‘a e fiefia ‘i he tatakī lelei na’ a ke fakahoko ‘i he taimi ko ia na’e me’a atu ai ‘a e Sea.

‘Eiki Sea ‘o e Kōmiti Kakato, fakamālō atu ‘i he tatakī ‘etau fatongia lahi ko ia ‘i he Kōmiti Kakato, pea ‘oku hangē pē ko ia na’e fakahoko ‘anenai ‘i ai pē kole fakamolemole kapau na’e ‘i ai ha tōnounou ‘i he fakahoko fatongia, pē ko ha ngaahi ‘ulungaanga kehe, pea ko e ‘uhinga pē ‘o e ngaahi tōnounou ko ia mahalo pē na’e ‘i ai ha ‘uhinga lelei kā ‘oku ‘ikai ke fai ha kumi hūfanga ai, kā ko e kole fakamolemole pē.

Ki he Pule’anga ‘Eiki Palēmīa kae ‘uma’āá ‘a e Hou’eiki Mēmīpa ‘o e Kāpinetī, fakamālō atu ‘i he ngaahi tali mo e ngaahi ngāue na’e fai ‘i he fakalanga ngāue pē ko ha fakalanga alea na’e fakahoko atu mei he mātu’a ko enī ‘i he tafa’aki ko enī, ‘oku ou tui pē ko e faka’amú pē ia hei’ilo na’a tokoni atu ki he fatongia mamafa ko ia ‘oku fakahoko ‘e he Feitu’u na Palēmīa, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmīpa ‘o e Kāpineti. Kapau na’e ‘i ai ha tōnounou, pea ‘oku ou kole fakamolemole atu pē.

Ki he Hou’iki Mēmīpa Fakafofonga ko enī ‘o e Hou’eiki ‘oku fakafiefīa ma’u pē ‘a ‘emau lele mai ‘oku mou me’a mai mei hena, ‘i he ngaahi ...

<005>

Taimi: 1810-1815

Siaosi Sovaleni : .. huluhulu mo e ngaahi vahevahe, lava ai ‘o mau ako ai, lava ai ‘o tatakī lelei ai ‘a e ngaahi alea ‘o e Falé ni, pea ko e faka’amú pē ia, hangē ko e me’a ‘a e Fakafofonga Nōpele mei Vava’ú. ‘E lava tānaki ‘o lava tokoni ki he fengāue’aki ko enī ‘a e Falé, pea mo ‘etau langa fonuá foki Sea.

Ko e faka’osí pē Sea, ‘oku ou fakatauange pē ‘e hifo ‘a e kelesi ‘a hotau Fakamo’uí ki he Feitu’u na mo e fāmīlī, kae ‘uma’ā ‘a e ‘Eiki Palēmīá, Hou’eiki Minisitā, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpelé, kae ‘uma’ā ‘a kimautilu ko enī ‘a e kau Fakafofonga ‘o e Kakai. Hei’ilo na’a mou ma’u ha Kilisimasi mo ha Ta’u fo’ou fiefia mo kelesi’ia foki Sea. Mālō ‘aupito ‘a e ma’u faingamālie.

‘Eiki Sea : Me’a mai ‘Eiki Palēmīá.

‘Eiki Palēmīa : Tapu atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea, kae ‘uma’ā ‘a e toenga ‘o e Hou’eiki Mēmīpa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Ko ‘etau a’u mai ki he toumūi ‘o ‘etau fakahoko fatongia ‘i he ta’u ko enī, pea ‘oku tau fakamālō kotoa pē he’etau kei mo’ui, ‘ofa ‘a e ‘Eiki ‘o tauhi kitautolu, ‘o lava ai ke fakahoko hotau ngaahi ngafa kehekehe, na’e ui kitautolu ki aī. Sea, na’e ‘osi fai atu pē ‘eku ki’i fakamālō ‘anenai, ka ‘oku ou tui pē ‘oku mahu’inga pē ke to e fai atu pē ‘a e fakamālō ko enī ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea, he tatakī kuo ke fai he talu ‘etau kamata mai he ta’u ko enī, ‘o ta’u a’u mai ai pē ki he mōmēniti ko enī. Ka neongo ‘a e ngaahi tō kehekehé, ko ‘etau me’a kātoa ko enī, ko e teuteu enī ke tau mātukú, neongo ‘etau tō kehekehé, ka ‘oku fakafiefīa kiate au ia ‘a e fo’i mōmēniti ko enī. Fakafiefīa kiate au ‘eku lava ‘o vakai atu kiate kimoutolu Hou’eiki, ‘oku ‘i ai ‘a e melino ‘oku ‘asi mai ‘i he anga ko enī ‘etau teuteu mātukú. ‘Oku ou tui ko e me’a ia ‘oku fiema’ú,

‘e ‘ikai ke tau tatau kotoa pē, pea ‘e ‘ikai ke tau loto taha kotoa pē. Ko e anga ia ko ē ‘etau fakahoko hotau fatongiá, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi tō kehekehe, na’a nau fononga mai ai, pea kuo ta’u a’u eni ki he faka’osinga ‘o e ta’u faka-Fale Alea ko ení. Ko eni ‘oku ou ongo’i ‘oku ‘i ai ‘a e melino, ‘oku fakahā mai pea fotu mai meiate kimautilu Hou’eiki pea ‘oku fakafiefia ia.

Ko e kole fakamolemole atu ki he Hou’eiki ‘o e fonuá, kapau ‘oku ‘i ai ha to’o fatongia tautautefito ki he motu’á ni, ko e ‘uhingá ko hoku ta’ú, kuo mou ‘osi mea’i kātoa pē ko e motu’á ni ‘oku motu’a taha ‘i hotau Falé ni, pea ‘oku ‘i ai ‘a e ni’ihi na’a mau kamata mai heni ‘oku nau kei ‘i heni pē ‘oku mālō e ‘ofa ‘a e ‘Eiki, pea ko eni ‘oku tau a’u mai ki he ‘ahó ni. Ko ia, ‘oku ou tui pē ‘oku ‘i ai ‘a e taimi ‘oku ‘ikai ke to e totonu ke ‘asi atu mei he motu’á ni ‘a e fa’ahinga mo ia na’a ku fononga mai mo ia he kuohilí, ka ko e anga ia ‘etau ngāue.

‘Oku mahalo pē ‘oku tonu pē ke ui pē kimoutolu ko ‘eku fanga tokoua ‘a e ni’ihi, pea ko ‘eku fānau’aki ‘a e ni’ihi. Ko e ‘uhingá ko ‘eku lea pehē pē ko e ‘uhingá ko hoku ta’ú. Kapau te mou mea’i pē ‘e moutolu, ko e fononga lōloa na’e fai mai ‘e he motu’á ni mei he kuohilí, ‘ou a’u mai ki he ‘ahó ni. Pea ko ‘eku faka’amú pē, ke tau hokohoko atu pē ‘etau ngāue. Ko e leá ni ‘oku ou fa’a toutou lea’aki. Ko hoku ngalutukú pē ‘a e teemi ko eni faka’osi ko eni ‘a e ta’u ‘e 3 ko ení, pea ko ‘eku mālōlō ia.

Pea ‘oku ou ‘amanaki, ‘oku ‘osi ‘i ai pē, teuteu’i ‘e he ‘Eiki ‘a e ni’ihi, ke nau hoko atu ‘etau ngāue. ‘Oku ‘i ai ‘a e ni’ihi ‘ia kimautilu ko u vakai atu pē kia moutolu ‘oku mou ma’u ‘a e talēniti, pea mo e tō’onga ‘oku hoa, pea taau ke nau hoko atu ‘a e fonua ko eni. ‘Oku ou tui ‘oku ‘i ai pea mo e ni’ihi mei tu’a, ‘oua te mou hoha’a, he ‘oku ‘osi hanga pē ‘e he ‘Eiki ‘o teuteu’i ‘a e kakai ke nau hoko atu ‘a e ngāue he fonuá ni. Kaikehe, ko e me’a mahu’inga taha heni, ki he motu’á ni, ‘oku ou luva kātoa ‘eku mo’uí ki he fatongia ko e langa faka ... pea neongo pē ‘oku ‘i ai pē ‘a e ni’ihi ‘i homau vāhengá, ‘oku nau fa’a ‘ikai ke nau fu’u loko fiemālie ki he motu’á ni, ‘i he’eku sio ki he me’a fakalūkufua. ‘Oku nofo ma’u pē hoku ‘atamaí he fakalūkufua.

Pea ‘oku ‘ikai ko ia pē, ka ‘oku ‘i ai hotau fatongia ke ...

<008>

Taimi: 1815 – 1820

Eiki Palēmia: .. pukepuke ‘a e ma’uma’uluta pea mo e toputapu pea mo e ngeia ‘o e Fale ‘o Ha’a Moheofo. Mahalo pē ‘e ‘i ai e fa’ahinga ‘e ni’ihi nau pehē, ko e hā e talanoa ko eni ‘oku fai ‘e he tangata ko ení. Ko e anga ia ho’omou vakai mai mei tu’á. Ka ‘i loto ‘iate au ‘i he motu’a ko ení, ko ‘eku mo’uí, ka tau ka langa e fonua ko ení ‘o faka’ofa’ofa pea maau pea tu’umālie. Ko ‘etau hiki ai pē ‘a Ha’a Moheofo ki he langí. Ko e ngingila ai pē ia, ko e me’a ia ‘oku nofo mo ia. Me’a pango pē ko u kole fakamolemole atu ‘oku ‘i ai e taimi ‘e ni’ihi, moutolu e fa’ahinga fakamatala pē ko e fa’ahinga ‘ia moutolu hangē ‘oku ou feinga ha fa’ahinga tafa’aki ke, fa’ahinga me’a ke hangē ‘oku mou fakakaukau e ni’ihi ke maumau ai, ‘ikai, mole ke mama’o Hou’eiki ko u fakahā atu kia moutolu. Kapau ‘oku ‘i ai ha me’a pehē ‘oku ‘asi atu meiate au ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ko ‘eku feinga ke moveuveu pē ko ‘eku feinga ha me’a ke kovi, ‘ikai. Ko ‘eku feinga pē ‘a’aku ia ko e hā e lelei taha te u ala fai ke lelei hotau ki’i fonua ni fakalūkufua hotau fonuá.

Ko 'eku kolé atu, ko u kole atu heni kia moutolu, tau ngāue fakataha mu'a ke langa e fonua ko ení. Ko e anga ko ē 'eku sio pē 'a e motu'a ni ... ko e anga 'eku sió 'oku ai pē 'etau ki'i fakalaka kimu'a, anga ia 'eku fakakaukaú pea kapau 'oku 'i ai ha mou ni'ihia ia 'oku mou pehē 'emoutolu 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakalaka ko e anga ia 'a e fakakaukaú. Ka ko e anga ia 'eku faka'amú ke tau hanga 'o langa e fonua ni he koe'uhí ko e 'amanaki 'a e kakai 'o e fonuá ha hako tupu e fonuá mo e kaha'ú 'oku 'i hotau umá mo hotau 'aofinima. Ko e hā e me'a te tau fai tu'utu'uni he 'aho ni ke faí, ko e hā e fokotu'utu'u te tau fai he 'aho ní, ko e kaha'ú ia te nau inu e melie pē ko 'enau kai e kanongatāmaki mo e mahi 'o 'etau me'a 'oku faí.

Ko ia ko u, pehē 'eku, mou kātaki pē 'eku 'oatu e lea ko ia kia kimoutolu ka ko e anga ia 'a e vahevahe atu 'a e motu'a ni mei he anga e ki'i taukei 'oku ou ma'u he fononga mai he hala lōloa 'o a'u mai ki he taimi ni. 'Oatu e, ko u, kau Fakafofonga mei Tokelaú, mei he Vai ko Niutōuá, pehē ki he Fatafata Māfaná, Ha'apai Veu, hā koā e hingoa ki 'Euá, Funga Fonuá. Ko u 'oatu 'eku talamonū atu kiate kimoutolu. Mālō e fai 'etau ngāue. Pehē foki ki he Hou'eiki Nōpele, mālō e fai fatongia pea mo e tataki mai e kāinga hotau ngaahi vāhenga. Ko ia ko e ki'i anga ia e ki'i vahevahe atu 'a e motu'a ni pea 'oku hangē ko e laú.

Sea ko u 'oatu e talamonū ki he Feitu'u na mo e fāmili pehē kiate kimoutolu kātoa 'oku 'i ai ha'amou, tau nofo ko ení 'oku tau, 'i ai hotau ngaahi fāmili, 'oatu e talamonū kiate kimoutolu mou ngaahi hoa mo e fānau. Pea pehē foki ki he 'etau kau pou pou mei he tu'a mo e kakai 'o e fonuá. Ko e me'a ko ia na'e 'ohake 'e he Fakafofonga 3, mālō ho'o fakatokanga'i e me'a ko ia. 'Oatu e talamonu ki he 'Ikale Tahí 'i he va'inga ko ia 'oku nau lolotonga 'i 'Iulope he 'aho ni. 'Oatu 'emau talamonū mo e faka'amú pē ke mou ma'u ha va'inga lelei hono fakafofonga'i hotau ki'i fonua ni ke tau fiefia kātoa ai. Ko ia 'oku pehē 'a e talamonū 'a e motu'a ni kia kimoutolu he, 'ofa pē ke mou tauhi lelei ke mou mo'ui fuoloa. Ko e ki'i lea pē ia ko u fai atu kia moutolu ke mou tauhi lelei ke mou a'u hake ki he ta'u ko eni na'e 'uhinga ai 'eku ... ko ia 'oku ou mahu'inga'ia he tafa'aki ko ia ke lava tau lava 'o fakahoko lelei hotau ngaahi fatongia ki he kakai e fonuá 'oku tau fakafofonga'i. Pehē ki'i lea nounou, ko u 'ofa atu kiate kimoutolu kātoa.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki. 'Ikai ke u to e fakalōloa. 'Uluakí pē ko u fie 'oatu 'eku talamonū ki he Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea, pea mo e 'amanaki lelei ma'u ha'amou Kilisimasi mo ha Ta'u fo'ou fiefia.

Hou'eiki, ko e Kōmiti 'Asenita ko u kole atu ke tau fakataha 'i he 12 'apongipongi koe'uhí ke tau hulu'i atu e fokotu'utu'u ngāue ki he ta'u fo'ou. Pea 'i he'ene pehē, Hou'eiki, toloi fanongonongo 'a e Fale Alea. Mou me'a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na'e fakahoko ai pē 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'a e kelesi tuku 'a e Falé ki he 'aho ni)

<001>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea

'Aho 8 Nōvema 2018,

Lotu: Fakafofonga fika ua Hou'eiki Nōpele 'o Vava'u

Ui ó e Fale

Poaki Tōmui: Vātau Mefi Hui

Poaki Folau: Minisita Pa'anga, Tokoni Palēmia, Minisita Fefakatau'aki

Poaki Tengetange: *Lord* Fusituá

Me'a 'a e 'Eiki Sea:

Ne me'a 'a e 'Eiki Sea koe'uhi ko e pekia 'a e taha 'o e kau ngāue *Hansard* 'a e Fale Alea , na'a ne me'a ai ke me'a ki 'olunga 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o fakahā 'a e faka'apa'apa'aki 'a e fakalongolongi miniti 'e taha.

Hili ia ne me'a 'a e 'Eiki Sea 'o fakama'ala'ala 'a e ngaahi me'a fakalao, 'o kau ai ngaahi fokotu'u ne fakahū mai he tohi tangi. Na'a ne fakamamafa'i ke fakapapau'i ke tonu 'a e ngaahi me'a 'oku fai'aki e tipeiti koe'uhi ke tonu e ma'u 'a e kakai.

Lau 'a e Lipooti fika 7/2018 Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea.

Me'a e Sea 'o e Kōmiti 'o fakama'ala'ala 'a e Lipooti mo 'enau fokotu'u ke 'ave Fokotu'u Tu'utu'uni ki he Kōmiti Lao he 'oku fekau'aki ia pea mo e liliu ki he Tohi Tu'utu'uni.

Fokotu'u 'e he Fakafofonga 'o Ha'apai 13 ke faitu'utu'uni 'a e Sea ki ha taimi 'e fakafoki mai ai 'a e Ngaahi Fokotu'u Tu'utu'uni.

Kole Sea ki he Kōmiti Lao ke kakato ki he 'aho 'uluaki 'o Fepueli e ngāue ki he ngaahi Fokotu'u.

Pāloti'i Fokotu'u he Lipooti Fika 7/2018 Kōmiti Tu'uma'u

Loto: 18

'Ikai Loto:

Kōmiti Kakato:

Hoko atu Ngaahi Lipooti, fokotuú é he Fakafofonga ó Éua 11 ke tuku ange ha taki miniti é 10 á e houéiki minisita ne tukuakií ke fai mai énau fakamalanga pea óua é toe fai ha fakatonutonu.

Kole 'e he Minisita *MEIDECC* ke 'oua na'a pāloti'i 'a e Lipooti 'a e 'Atita, ka fai pe feme'a'aki ia ai ke kei tauhi pe langilangi 'o e 'Atita.

Tanaki atu e Fakafofonga Nopele fika ua ó Haápi ke paloti pe ke fakatokangaí e Lipooti.

Poupou Fakafofonga Vava'u 15 ki he fokotuú'u Minisita *MEIDECC*, ke fakatokangaí e ngāue 'a e 'Atita pe faka'ikai'i pe tuku ki tu'a.

Mālōlō

Fokotu'u 'e he Minisita Ako kuo ne fiemālie he kuo 'osi 'oatu 'ene tali, pea 'oku ne fokotu'u ke fakatokanga'i pe 'a e Lipooti 'a e 'Atita.

Fokotu'u 'e he Nōpele Fika ua 'o Vava'u ke 'oua 'e fakatokanga'i pe lipooti

Mālōlō

Talitali 'e he 'Eiki Sea 'a e kau Mēmipa 'o e Fale Alea 'o e To'utupu mo 'ene fakaloto lahi kiate kinautolu.

Kōmiti Kakato

Meá Minisita Ako koe Lipooti á e Átita ne tonu ke toe foki ange ki ai á e Átita hili e kakato éne ngaue.

Feme'a'aki ai e Hou'eiki Mēmipa meimei fakalukufua pē. Me'a Fakafofonga 'o 'Eua 11 'o fakama'ala'ala 'a e Lao ki hono Pule'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga pea kau ai mo e Lao 'Atita.

Me'a Fakafofonga Niua 17 'oku fakapalataha e Lipooti 'a e Átita.

Tokanga FakaFofonga 'o e kakai 'o Vava 'u 15 ki he Lao ki he Pule'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga fekauáki pea mo e ngaahi aleapau ngāue 'a kinautolu 'oku hā he lipooti 'a e Pule'anga.

Fokotu'u 'e he Minisita Lao ke 'ave kotoa ngaahi lāunga ki he 'Omipatimeni.

Tui Fakafofonga Vavaú 15 ke fai ha ngāue ki he Lipooti 'a e 'Atita.

Mālōlō

Me'a fakafofonga Nōpele fika ua 'o Ha'apai 'o to e fakama'ala'ala ne fakakakato 'e he 'Atita 'a e ngāue ne tuku kiate ia. Me'a Fakafofonga fika ua Nōpele 'o Ha'apai 'o fakama'ala'ala 'a e ngaahi aofangatuku mo e ngaahi ola.

Poupou Fakafofonga Nōpele fika ua 'o Ha'apai ki he fokotu'u Minisita *MEIDECC* ke tali pe ke fakatokanga'i 'a e Lipooti pea ko e fakaílo faka-fale alea 'e faka'osi pe ia ki he pāloti pea 'e malohi pe 'a e tokolahi ia. Ko e fakamaau'anga pē 'e malava ke ne fai fakamaau.

Ne tu'utu'uni 'e he Sea 'o e Kōmiti Kakato ke pāloti ke fakatokanga'i Lipooti 'a e 'Atita pea mo e tali 'a e 'Eiki Palēmia, Minisita Pa'anga mo e Palani Fakafonua, 'Eiki Minisita Lao mo Pilīsone 'o tali,

Loto toko 16

'Ikai loto: 4

Liliu 'o Fale Alea pea lipooti 'a e Sea 'o e Kōmiti Kakato ki he ngāue ne lava 'i he Kōmiti Kakato.

Me'a Nōpele fika 'uluaki 'o Vava'u ki he'ene ta'efiemālie ki he founa ne fakaleleá'aki 'e he Sea 'o e Kōmiti Kakato 'a e pāloti.

Me'a Fakafofonga Nōpele 'o 'Eua ne 'amanaki ke ne fokotu'u ke tali 'e he Fale Alea ke hoko atu ki he Faka'ilo Faka-Fale Alea.

Fakamahino 'e he Sea 'a e tu'utu'uni 'a e Tohi Tu'utu'uni ki he founa ngāue ki hono fakahū mai 'o ha fokotu'u ki he Faka'ilo Faka-Fale Alea.

Ne fokotu'u pea pālōti ke fakatokanga'a 'a e Lipooti 'a e 'Atita pea mo e kotoa e ngaahi tali pea ne tali ia:

Loto: 16

'Ikai loto: 4

Me'a Fakafofonga 'o Tongatapu 3 'o kole ke 'omai e tali mei he Pule'anga ki he lipooti ko ia mei he Kōmiti Fefononga'aki 'a ia ne fakahā mei he Pule'anga ko 'enau tali 'e 'omai he 'aho ni.

Me'a e Palēmia kuo nau 'osi fakataha pea 'e to e fai ha fakataha ki ai 'apongipongi.

Fehu'i Tongatapu 3 ki he lipooti na'a ne kole ki he Pule'anga pea fakahoko mai 'e 'omai fekau'aki mo e ngaahi ngāue ko eni ki he he 'osi a e afā.

Fakahā Minisita *MEIDECC* 'e toki fakahū mai e lipooti.

Kole mei he kau faiako Lautohi Pule'anga Vavaú ke totongi fakafoki énau *increment* talu mei he 2016/17, 2017/2018,

Mālōlō

Tu'utu'uni ke 'ave ha tohi 'ave takai ki he Houéiki Mēmipa ki he fokotu'u mo e kole mei 'Eua 11 ke fai ha tokoni ki he fakamanatua 'o e ta'u 50 'o e 'Univesiti 'o e Pasifiki Tonga.

Ngaahi me'a fakamālō , ko e Fakafofonga Hou'eiki Nōpele fika ua 'o Vava'u na'a ne fakafofonga'i e tēpile 'a e Hou'eiki Nōpele, Fakafofonga 'o Tongatapu 3 na'a ne fakafofongá'i e Houéiki Fakafofonga e Kakai pea ko e 'Eiki Palēmia na'a ne 'akafofonga'i 'a e Tēpile 'a e Pule'anga.

Kelesi pea toloi fanongonongo 'a e Fale Alea